BONDE OPPOSITION OCH BONDE INFLYTANDE UNDER FRIHETSTIDEN

Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor

KALLE BÄCK

LT

Diss.
Stockholm
1984

Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden

Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor

AKADEMISK AVHANDLING
som för avläggande av filosofie doktorsexamen
vid Stockholms universitet, offentligen försvaras
i hörsal 9, hus D, Frescati
fredagen den 19 oktober 1984 kl. 13^{00}

av

Kalle Bäck

Historiska institutionen
106 91 Stockholm

Stockholm 1984
ISBN 91-36-02263-2 326 sid

ABSTRACT

Peasant Opposition and the Influence of Peasants during the 'Age of Freedom'. The Central Authorities and the Reactions of the Peasants of Östergötland in Questions Pertaining to Economic Policy.

The main purpose of this thesis is to elucidate what degree the peasants at the local level were able to influence decision making on different levels of society. The study takes its point of departure in the petitions and solicitations of the peasants addressed to district courts (*häradsrätter*), county governors (*landshövdingar*) and the Riksdag. Three economic issues are focussed upon: the distillation of spirits (*brännvin*), forest legislation and the land consolidation law (*storskiftet*), that is, the first phase of the Swedish enclosure movement.

The analysis of the influence of the peasants and the Estate of Peasants is based on the assumption that the degree of influence a group can exert depends partly on the size of available resources and partly on how these resources are used.An example of important resources used in this study is motivation, political skill, knowledge of issues and contacts with other groups and Estates.

The study shows that the peasants could exert a great degree of influence on economic policy making. Success was most marked in legislation concerning the production and control of distilled spirits. In this issue the Estate of Peasants was able to mobilize and use considerable resources. By stressing common bonds of interest linking members of the community with members of the House of Nobles and the Estate of Clergy whose livlihood depended on agriculture, the peasants were able to decide the outcome of this issue.

In the forest question the peasants disposed over fairly large resources. The problem here was that there were even stronger interest groups involved in the decision-making process, foremost, the mining industry.

In the enclosure issue the peasants were split. The opponents of early enclosure among the peasants did, however, in the beginning make some progress on the local and regional levels. This resistance had an impact on the handling of the issue by the central authorities. Laws were subsequently passed which met the demands of the critics of the enclosure ordinance.

The 'Age of Freedom' in Sweden was unique for its times. Commoners in local communities had acknowledged access political channels. The peasants in Sweden could not only make political demands but carry weight in the decision-making process at the highest level.

The dissertation is in Swedish with a summary in English.

BONDEOPPOSITION OCH BONDEINFLYTANDE UNDER FRIHETSTIDEN

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41552724_0008

Kalle Bäck

Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden

Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor

LTs förlag · Stockholm

Doktorsavhandling vid Stockholms Universitet 1984

Mångfaldigande av innehållet i denna bok, helt eller delvis, är enligt lag om upphovsrätt av den 30 december 1960 förbjudet utan medgivande av förlaget. Förbudet gäller varje form av mångfaldigande genom tryckning, duplicering, stencilering, bandinspelning etc.

Diagram och kartor: K. Kåverud
© 1984 Kalle Bäck
Kristianstads Boktryckeri AB, Kristianstad 1984
ISBN 91-36-02263-2

Innehåll

FÖRORD 8
1. INLEDNING 10
1.1. Forskningsuppgiften 10
1.2. Forskningsläget 11
Internationell forskning om kollektivt beteende 11
Internationell forskning om makt och inflytande 12
Svensk och nordisk forskning om bondeinflytande 16
1.3. Teoretiska och metodiska utgångspunkter 18
Metod och problemställningar 19
Definitioner 24
1.4. Undersökningsområde, sakfrågor och tidsperiod 27
1.5. Källmaterial 29
1.6. Frihetstidens politiska maktutövning 36

2. SKOGSPOLITIK OCH LOKALA BONDEREAKTIONER . 39
2.1. Utgångspunkter 39
2.2. Skogsfrågan under 1730-talet 43
Tillkomsten av 1734 års skogsordning 43
Den lokala bondeoppositionen 1738 45
Handläggningen av bondeoppositionen mot skogsordningen på 1738–39 års riksdag 47
Sammanfattning och slutsatser 57
2.3. Skogsfrågan under åren 1749–56 59
Tillkomsten av 1749 års skogskommission 59
Projekt till skogsordning för Östergötland 60
Skogsfrågan på riksdagen 1751–52 65
Riksdagen 1755–56 och skogskommissionens förslag till skogsordning 66
Sammanfattning och slutsatser 81
2.4. Skogsfrågan under 1760-talet 82
Skogsfrågan på riksdagen 1760–62 82
Den sista striden, riksdagen 1765–66 86
Sammanfattning och slutsatser 102
2.5. Svedjebränning – centralmakt och lokalsamhälle på kollisionskurs 104
Bakgrund 104
Landshövding Lagerfelts åtgärder 105
Böndernas motåtgärder och centralmaktens beslut 108
Sammanfattning och slutsatser 110
2.6. Diskussion och analys 111

3. BRÄNNVINSPOLITIK OCH LOKALA BONDEREAKTIONER 120
3.1. Utgångspunkter 120
3.2. Brännvinsfrågan under tiden 1740–43 122
Den lokala bondeoppositionen mot brännvinsförbudet 1740–41 122
Riksdagen 1740–41 125
Den lokala bondeoppositionen mot 1741 års brännvinsförordning 128
Riksdagen 1742–43 130
Sammanfattning och slutsatser 134
3.3. Brännvinsfrågan under tiden 1756–60 138
Riksdagen 1755–56 138
Det lokala verkställandet av brännvinsförbudet 143
Brott och övervakning 145
Den lokala bondeoppositionen inför riksdagen 1760–62 ... 153
Riksdagen 1760–62 155
Sammanfattning och slutsatser 159
3.4. Brännvinsfrågan under tiden 1770–72 161
Förspelet 161
Riksdagen 1771–72 166
Efterdyningar 170
Sammanfattning och slutsatser 172
3.5. Diskussion och analys 174

4. STORSKIFTE OCH LOKALA BONDEREAKTIONER 184
4.1. Utgångspunkter 184
4.2. Storskiftets fortgång och utbredning i Östergötland under frihetstiden 187
Lagstiftningens bakgrund 187
Undersökningsmetod 190
Undersökningens resultat 196
Sammanfattning och slutsatser 208
4.3. Initiativtagarna till storskifte 209
4.4. Riksdagarna och de lokala bondereaktionerna 215
Förpostfäktning, riksdagen 1751–52 216
Optimismens triumf, riksdagen 1755–56 224
Eftertankens tid, riksdagen 1760–62 231
Efterspel 240
Sammanfattning och slutsatser 241
4.5. Landshövdingarna och de lokala bondereaktionerna 244
4.6. Häradsrätterna, landshövdingarna och de lokala bondereaktionerna 250
Undersökningsmetod 250
Reaktionernas omfattning 253
Reaktionernas resultat 258
Sammanfattning och slutsatser 270

4.7. Diskussion och analys 271

5. AVSLUTNING 280
5.1. De lokala bondereaktionerna 280
Bondereaktionernas orsaker 280
Kanaler och metoder för påverkan 281
De lokala och regionala ämbetsmännen och bondereaktionerna 284
5.2. Bondeståndet i riksdagen 287
Samstämmigheten mellan lokala krav och bondeståndets framställningar 287
Stånd och intressegrupper 288
Partipolitikens betydelse 291
5.3. Böndernas politiska inflytande under frihetstiden 293
Bondeståndets resurser och resursutnyttjande 293
Resursernas betydelse i tre sakfrågor och på tre nivåer 300

Summary 304

Förkortningar 313

Källor och litteratur 314

Förteckning över tabeller, diagram, figur och kartor 320

Personregister 321

Ortregister 325

Förord

När jag nu bekvämt har sjunkit ned i min pinnstol för att formulera de sista raderna i denna avhandling, kan jag inte underlåta att tänka tillbaka på den tid som detta arbete har varat. Det är ju gubevars naturligt – och fullt legitimt – för en historiker att tänka tillbaka.

Det är ingen sinekur att skriva en doktorsavhandling. Ändå måste jag konstatera att de positiva erfarenheterna klart överväger de negativa. Med en släng av nostalgi inser jag nu att jag inte längre är en aktiv deltagare i projektet Centralmakt och lokalsamhälle. Jag har lärt mig mycket av de vetenskapliga diskussionerna, och jag har stortrivts med den sociala samvaron inom projektet. Jag befarar att jag antagligen har mina bästa och mest intressanta år bakom mig – och detta i en ålder av 35 år.

Jag har också haft en eminent handledare i docent Birgitta Ericsson. Hon är en mästare i den sällsynta konsten att ge dask med ett vänligt och uppmuntrande leende på läpparna. Kombinationen av kritik och en väl tilltagen portion uppmuntran är välgörande för en vilsen forskare. Ingrid Hammarström har varit ansvarig professor för mitt avhandlingsarbete. Hon har omutligt satt fingret på svagheter och tvivelaktigheter i framställningen. De har inte saknats, så nog har hon fått göra skäl för sin lön. Professor Herman Schück har vänligen läst hela avhandlingen i manuskript. Hans kritik har på väsentliga punkter förbättrat avhandlingen.

Mitt tack går även till en rad organisationer, företag, stiftelser m.m., vilkas generösa stöd påtagligt har underlättat såväl forskningsarbetet som tryckningen av denna bok. Göta Lantmän, Alfred och Bertha Janssons fond, Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Claes och Greta Lagerfelts stiftelse, Lantbrukarnas Länsförbund i Östergötland, Lysings häradsallmänning, Södra Skogsägarna, Östgöta Brandstodsbolag och Östgöta Hypoteksförening har frikostigt stött mitt arbete.

Jag står också i stor tacksamhetsskuld till min fru och mina fyra döttrar. De har visserligen varken bidragit med korrekturläsning eller varit mina bästa kritiker, som brukligt är av hustrur och barn till hårt prövade doktorander. Min tacksamhet ligger istället på det känslomässiga planet. Deras blotta existens skänker mig djup harmoni och stor trivsel.

Slutligen går mitt tack till evangelisten Lukas för uppmuntrande och stärkande ord, även om jag inser att uttalandet inte i första hand var avsett för mig.

> "Ty jag skall giva eder sådana ord
> och sådan vishet, att ingen av edra
> vedersakare skall kunna stå emot
> eller säga något emot."
>
> Lukas 21:15

Trehörna en vårljum aprilnatt 1984
Kalle Bäck

1. Inledning

1.1. Forskningsuppgiften

Denna avhandling har utarbetats inom ramen för det samnordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle.[1] Projektets huvudmålsättning har varit att komparativt undersöka beslutsprocessen och förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle i de nordiska länderna under 1700-talet. Forskningen har särskilt inriktats på hur olika intressegrupper på lokalplanet gjorde sig gällande och påverkade det centrala beslutsfattandet. Projektets inriktning på samspel och kommunikation mellan centralmakt och lokalsamhälle har i hög grad påverkat uppläggningen av föreliggande avhandling.

Min avhandling kommer att behandla böndernas politiska aktivitet och inflytande i näringspolitiska frågor under frihetstiden. Jag ska undersöka om och i vilken grad bönderna på lokalplanet kunde påverka beslutsfattandet på olika nivåer i samhället.

På lokal och regional nivå kunde påverkan utövas direkt av berörda personer eller grupper genom skrivelser, uppvaktningar eller personligt deltagande på t.ex. häradsting. Så kunde även ske på central nivå, men det svenska statssystemet under frihetstiden skapade också sina egna former och kanaler för politisk medverkan. Riksdagen var det maktägande organet, medan kung och riksråd främst hade verkställande uppgifter. Präste-, borgar- och bondeståndens riksdagsmän utsågs genom

[1] Projektets syfte, uppläggning och forskningsområden är presenterade av Birgitta Ericsson m.fl. i *Historisk Tidskrift* (1979), 24ff, *Tvärsnitt* 2 (1981), 43ff och *Scandinavian Journal of History* (1982), 173ff. Projektets arbete kommer att redovisas i sex olika volymer. Tre av dessa har redan publicerats, *Stadsadministration i Norden på 1700-talet* (Oslo, 1982) och *Opdaginga av fattigdomen. Social lovgiving i Norden på 1700-talet* (Oslo, 1983) samt *Skog och brännvin. Studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet* (Oslo, 1984).

val, medan adelns representanter i princip utgjordes av huvudmannen för varje ätt. Den representativa styrelseformen medförde, att en betydande del av de politiska kraven från lokalsamhället fördes vidare till ståndsriksdagen med de valda riksdagsmännen. Påverkan skedde då inte direkt utan genom valda ombud. I de fall bondeståndet i riksdagen accepterade de lokala kraven och gjorde dem till sina, måste alltså ståndets förmåga och möjlighet till inflytande på beslutsfattandet undersökas och analyseras.

Det är således ofrånkomligt att en undersökning av böndernas aktivitet och inflytande under frihetstiden till stor del måste knytas till riksdagens handläggning och beslut. Mitt geografiska undersökningsområde får då fungera som en region, där lokal opinion skapades och fördes vidare, medan det direkta samspelet mellan lokalsamhället och centralmakten skedde genom ombuden i riksdagen. Detta påminner som synes om hur kontakten mellan lokalplanet och statsmakten försiggår i 1900-talets demokratier, men var under 1700-talet tämligen unikt för Sverige. Detta gäller särskilt det förhållandet, att bönderna var representerade på de svenska riksdagarna.

1.2. Forskningsläget

Internationell forskning om kollektivt beteende

Det frihetstida statsskicket innebar, att bönderna var en accepterad – men inte alltid aktad – politisk kraft. Rätten att deltaga på riksdagarna skapade förutsättningar såväl för nödvändig insyn i det politiska spelet som för politisk aktivitet.

Bönderna i de flesta länder vid denna tid saknade en sådan politisk plattform, och skulle göra det ännu under flera decennier. Den internationella forskningen om bondeopposition och bondeinflytande under 1700-talet och tidigare har därför i hög grad koncentrerats på perioder av social oro och upprorstendenser. Denna forskning kring konflikter, sociala rörelser och kollektivt uppträdande är mycket omfattande. Charles Tillys undersökning av bondeupproret 1793 i Vendée i västra Frankrike

är ett utmärkt exempel.[2] Han försöker utifrån en sociologisk metod och ett komparativt perspektiv förklara varför vissa områden gjorde uppror, medan andra förhöll sig lugna. Kännetecknande för denna forskningsgren är strävan att förena historiska, sociologiska och ekonomiska metoder och teorier för att förklara och analysera kollektivt beteende. A. Oberschall har på ett överskådligt sätt sammanfattat den hittillsvarande debatten och också bidragit med nya teoretiska och empiriska observationer.[3]

Konfliktforskningens angreppssätt är ur en aspekt användbar också på en studie av 1700-talets svenska beslutsprocess. Det gäller teorin om resursernas betydelse. Gruppkonflikter ses här som en mobilisering och förvaltning av resurser. De olika parterna försöker med hjälp av redan disponibla resurser vinna nya sådana från varandra och från utomstående grupper. Resurserna är både mål och medel. De kan utgöras av militär styrka, ekonomiska tillgångar och social status. Med vissa förändringar kan ett sådant angreppssätt vara fruktbart också på politiska beslutsprocesser.

Internationell forskning om makt och inflytande

Den internationella litteraturen om bondeopposition och bondeinflytande via etablerade och erkända politiska kanaler behandlar vanligen sena tiders samhällen och förhållanden. Denna litteratur är – fastän mycket intressant – till liten vägledning i ett arbete om svenskt 1700-tal. Avstånden i tid och rum – mellan de svenska böndernas politiska möjligheter under frihetstiden och t.ex. deras yrkesbröders kamp i 1930-talets USA – har fört in alltför många svårbestämda faktorer. Metoder och teorier för att analysera inflytande i mer eller mindre utvecklade demokratier kan därför inte utan vidare utnyttjas på ett utpräglat ståndssamhälle. Samma svårigheter är förknippade med den aktuella forskningen om makt och inflytande i allmänhet. Det finns dock viktiga inslag i denna forskning, som har tydliga beröringspunkter med min undersökning.

[2] Charles Tilly, *The Vendée* (London, 1964).
[3] A. Oberschall, *Social conflict and social movements* (Englewood Cliffs, 1973).

Problem med anknytning till makt och inflytande har väckt mer intresse och tagit större utrymme i litteraturen än någon annan sida av samhällslivet. Dessa frågor har diskuterats i ett par tusen år, men det var först en bra bit in på 1900-talet som sådana spörsmål i större utsträckning utsattes för empiriska undersökningar. Det är främst statsvetare och sociologer som hittills har brottats med problemen. Intresset har ofta varit fokuserat på följande frågor: Vad är makt och inflytande? Vilka utövar det? Hur mäts det? De tre frågorna har klar relevans till min undersökning, och tidigare forskning bör därför något kommenteras.

Makt och inflytande har definierats på en mängd olika sätt.[4] Oftast har makt betraktats som en speciell form av inflytande, där tvång eller hot om sådant spelar en avgörande roll.[5] Makt såväl som inflytande innebär då att en person eller grupp påverkar någon annans handlingssätt. Inflytande utgörs av all sådan påverkan, medan makt endast är påverkan som är beroende av tvångsåtgärder i form av straff eller belöningar.

Jag kommer i min undersökning uteslutande att tala om inflytande. Detta begrepp är mer användbart än makt ifråga om det representativa systemet under frihetstiden. Riksdagen hade den huvudsakliga beslutanderätten, och beslutsfattandet byggde på majoritetsbildningar. För riksdagsbeslut krävdes i princip att minst tre stånd hade intagit samma ståndpunkt. Beslut kunde nog ändå ibland dikteras av olika intressegrupperingar, men för bondeståndets vidkommande torde inga sådana möjligheter ha förelegat. I denna avhandling innebär inflytande, att en person eller grupp med hjälp av olika resurser – men utan diktat eller tvång – lyckas att få politiska krav och önskemål tillgodosedda i beslutsprocessen.

Det råder idag stor enighet om att makteliter i en eller annan form styr varje tänkbart samhälle. Forskarna är däremot myc-

[4] Här kan nämnas: Harold Lasswell och Abraham Kaplan, *Power and society* (New Haven, 1950), 55ff, Robert A. Dahl, *Modern politisk analys* (Stockholm, 1968), 63ff och Erik Rasmussen, *Komparativ politik 1* (Stockholm, 1969), 57ff.

[5] Hos andra är dock makt det vidare begreppet och inflytande ett specialfall av makt, se t.ex. Carl J. Friedrich, *En introduktion till den politiska teorin* (Stockholm, 1969), 117.

ket oense om i vad mån ett bestämt samhälle styrs av en homogen elit eller av flera inbördes konkurrerande. Forskningsresultaten har visat sig starkt beroende av forskningsinriktning och mätmetoder. Sociologer har ofta funnit en homogen maktelit. Deras metoder har varit indirekta. Granskning av samhälleliga positioner, social bakgrund och rekryteringsmönster är exempel på sådana metoder.[6] Statsvetarna har däremot vanligen intresserat sig för beslutsprocessen.[7] De har undersökt de inblandades agerande i olika frågor. Detta tillvägagångssätt har gett till resultat, att flera konkurrerande eliter har upptäckts. Samma personer eller intressegrupper har inte aktivt deltagit i beslutsfattandet över hela det politiska fältet.

Jag kommer i detta arbete inte att befatta mig nämnvärt med frågan om en eller flera eliter. Det är viktigt att betona, att det inte i första hand är böndernas inflytande i relation till andra gruppers som ska undersökas här. Jag kommer inte att försöka bestämma, om bönderna var mer eller mindre inflytelserika än t.ex. borgare och präster i näringspolitiska frågor. Mitt syfte är istället att klarlägga, om bönderna kunde utöva större inflytande här än på andra politiska områden, där de bevisligen hade ringa inflytande enligt befintlig litteratur (se vidare om detta s. 18f).

Den största oenigheten i forskningen kring makt och inflytande tycks finnas ifråga om lämpliga mätmetoder. Orsaken till denna oenighet är att söka i det förhållandet, att forskningen ännu inte har kunnat presentera någon invändningsfri eller överlägsen metod att mäta makt och inflytande. Några har låtit viktiga positioner och ledande ställningar i samhället fungera som måttstock.[8] Det är emellertid inte säkert, att en hög ställning automatiskt medför inflytande. Andra har låtit utomstående bedömare gradera olika personers politiska inflytande.[9] Ibland har bedömningarna kompletterats med intervjuer

[6] Leif Lewin, *Folket och eliterna* (Stockholm, 1970), 119f och Geraint Parry, *Politiska eliter* (Stockholm, 1970), 116ff.

[7] Ibid.

[8] C. Wright Mills, *The power elite* (New York, 1956) är ett bra exempel ur denna skola.

[9] En ledande företrädare för denna metod är Floyd Hunter, *Community power structure* (Chapel Hill, 1953).

av politiska beslutsfattare. Frågor har ställts om deras inbördes relationer och om deras uppfattning av varandras politiska betydelse. Inget garanterar dock att de utomstående bedömarna eller beslutsfattarna själva har en korrekt bild av det politiska inflytandet.

En tredje kategori forskare har granskat beslutsprocessen i olika frågor.[1] Några av dessa har haft uppmärksamheten riktad på deltagarna i beslutsfattandet. Ett deltagande i sig är dock inget självklart bevis på inflytande. Andra har studerat deltagarnas aktivitet i form av initiativ och förslag och vägt resultatet av detta agerande mot vartannat. Undersökningar av den formella beslutsprocessen kan dessvärre inte avslöja det indirekta inflytandet. Bakom de politiska beslutsfattarna kan dölja sig mäktiga intressegrupper, som i realiteten är de verkliga makthavarna. Det går inte heller att med denna metod komma åt de s.k. icke-besluten, dvs. frågor som sorteras bort i beslutsprocessen och aldrig leder till några beslut.[2] Ett tecken på inflytande är just möjligheten att hindra obehagliga frågor att komma upp till avgörande.

En historiker har inte lika stora valmöjligheter ifråga om mätmetoder som en samhällsvetare. Flera metoder är olämpliga eller omöjliga att utnyttja vid studiet av ett historiskt material. Jag kommer i min undersökning att anknyta till den forskning som har betonat beslutsprocessens betydelse för att analysera politiskt inflytande. Det frihetstida källmaterialet är ofta så utförligt, att de olika aktörernas agerande kan bedömas. Jag kommer därför att följa beslutsprocessen från initiativ till verkställande i några utvalda frågekomplex. Böndernas aktivitet ska studeras och likaledes i vilken utsträckning deras förslag kan tänkas ha legat till grund för de fattade besluten. Detta är en mycket tidskrävande metod men den avgjort mest ändamålsenliga utifrån mitt forskningssyfte. En del av metodens nackdelar kan också elimineras, då här ska avgöras, om bönderna kunde utöva inflytande på näringspolitikens utformning men däremot inte, om de hade mer eller mindre inflytande

[1] Beslutsfattande-metodens främste företrädare är Robert A. Dahl, se t.ex. *Who governs?* (New Haven, 1961).

[2] Peter Bachrach och Morten Baratz, "Two faces of power", *American political science rewiew* (1962), 947ff.

än andra identifierade intressegrupper. Jag ska också i förekommande fall uppmärksamma icke-beslutssituationer, då källmaterialet så medger.

Den hittills förda diskussionen har i mångt och mycket gällt möjligheterna att påverka beslutsfattandet på central nivå. Jag har, som tidigare nämnts, för avsikt att även undersöka böndernas inflytande på andra nivåer i samhället. Metoden att analysera inflytande via beslutsprocesser går utmärkt att anpassa till denna målsättning. Undersökningsmetoden innebär då, att alla funna reaktioner från bönderna inom ett utvalt område i bestämda sakfrågor följs fram till det slutliga avgörandet på lokalt, regionalt eller centralt plan. Besluten på dessa nivåer ställs i relation både till myndigheternas tidigare ställningstaganden och till böndernas ursprungliga krav. Det gäller alltså att avgöra, om orsakerna till fattade beslut, ändringar av tidigare utslag, uppmjukningar av bestämmelser m.m. går att finna i reaktioner från bönderna på lokalplanet.

Den diskuterade metoden att granska handläggningen av olika ärenden för att klarlägga böndernas inflytande ger ingen matematisk precision. Den samlade bilden av beslutsfattandet på lokal, regional och central nivå i en mängd ärenden inom flera sakfrågor över en förhållandevis lång period torde ändå kunna ge ett tillfredsställande svar på frågan om och i vilken grad bönderna på lokalplanet kunde påverka näringspolitikens utformning under frihetstiden.

Svensk och nordisk forskning om bondeinflytande

Jag nämnde tidigare att den internationella forskningen om bondeopposition och bondeinflytande via politiskt erkända kanaler vanligen behandlar sena tiders samhällen. Det finns emellertid också en komparativ forskning som intresserar sig för böndernas politiska möjligheter i olika statssystem. Dessa problem har bl.a. behandlats av det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle. I projektets tredje publicerade volym står böndernas politiska aktivitet och inflytande i blickpunkten.[3] Syftet har här varit att komparativt analysera i

[3] Se not 1 s. 10.

hur hög grad och på vilket sätt bondeopposition och bondeinflytande i ett enväldessystem som det dansk-norsk-isländska avviker från ett representativt statsskick som det svensk-finska. Forskningen har koncentrerats kring Norden under 1700-talet. Undersökningarna visar bl.a. att beslutssystemet inte kan förklara alla skillnader och likheter mellan och inom de två nordiska statsskicken ifråga om politisk bondeaktivitet. De norska bönderna hade ingen politisk plattform och inga politiska rättigheter, som skilde dem från bönderna på Island och Danmark, men ändå agerade de ofta – och inte alltid utan framgång. Öyvind Österud har behandlat liknande frågor men med annan infallsvinkel och för en senare tid.[4]

Svensk historisk forskning har ägnat förhållandevis ringa intresse åt böndernas politiska verksamhet under frihetstiden. En något utförligare finsk forskning kompletterar emellertid den svenska. Eino Jutikkala, Toivo Paloposki, Henry Rask m.fl. har intresserat sig för bönderna och bondeståndet under ifrågavarande tid.[5] Av svenska författare har Ragnar Olsson i ett par arbeten behandlat bondeståndets organisatoriska former.[6] Han uppmärksammar dock inte alls böndernas politiska uppträdande. Erland Alexanderssons avhandling berör också i stor utsträckning bondeståndets organisatoriska uppbyggnad, men han intresserar sig också för ståndets politik.[7] Detta gäller särskilt partistriderna, ståndsmotsättningarna och inställningen till kungamakten. Det bör också nämnas att några översiktsarbeten lämnar en del upplysningar om bondeståndets po-

[4] Öyvind Österud, *Agrarian structure and peasant politics in Scandinavia* (Oslo, 1978).

[5] Eino Jutikkala, *Bonden i Finland genom tiderna* (Helsingfors, 1963), Toivo J. Paloposki, *Suomen talonpoikaissäädyn valtiopäiväedustus vapaudenajalla* (Helsingfors, 1961) och Henry Rask, "Utgjorde bonderusthållarna allmogens 'mest framåtsträvande element'?", *Historisk Tidskrift för Finland* (1978), 145ff.

[6] Ragnar Olsson, *Bondeståndet under den tidigare frihetstiden* (Lund, 1926) och *Riksdagsmannavalen till bondeståndet under senare delen av frihetstiden 1740–1772* (Lund, 1948).

[7] Erland Alexandersson, *Bondeståndet i riksdagen 1760–1772* (Lund, 1975).

litiska aktivitet. Viktigast bland dessa är E. Ingers' Bonden i svensk historia.[8]

Det finns däremot en hel del både äldre och nyare litteratur, som behandlar bestämda sakfrågors handläggning under frihetstiden. Syftet har sällan varit att ställa någon särskild intressegrupps aktivitet och inflytande i blickpunkten. Flera av dessa arbeten har ändå gett värdefulla uppslag, då bondeståndets agerande ibland skymtar i framställningarna. Av modernare arbeten kan nämnas Gunnar Sundbergs avhandling om det bottniska handelstvångets hävande och Sigbrit Plaenge Jacobsons om 1766 års fiskestadga. Båda forskarna intresserar sig för gruppintressen och partipolitik.[9] Sundberg avvisar partipolitikens betydelse och framhäver istället de regionala intressenas avgörande inverkan vid handelstvångets upphävande, medan Plaenge Jacobson försöker pressa in fiskestadgan i den traditionella partipolitiska bilden.

De arbeten som har direkt anknytning till mina problemområden kommer att refereras och kommenteras senare i denna avhandling.

1.3. Teoretiska och metodiska utgångspunkter

Idén till denna avhandling fick jag, när jag för flera år sedan läste Carl Gustaf Malmströms klassiska arbete om frihetstidens historia.[1] Jag fäste mig då särskilt vid att bondeståndet spelade en så underordnad roll i den politiska beslutsprocessen på riksdagarna. Samtidigt hade jag i andra sammanhang förmärkt med vilken iver och energi, som bönderna deltog i förberedelserna för riksdagssammankomsterna genom att välja riksdagsmän och formulera politiska krav. Hur kunde detta vara möjligt, om de på riksdagarna ändå bara blev förpassade

[8] E. Ingers, *Bonden i svensk historia*, del 2 (Stockholm, 1948).

[9] Gunnar Sundberg, *Partipolitik och regionala intressen 1755–1766* (Uppsala, 1978) och Sigbrit Plaenge Jacobson, *1766 års allmänna fiskestadga* (Uppsala, 1978).

[1] Carl Gustaf Malmström, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772*, 6 vol., 2. uppl., (Stockholm, 1893–1901).

till åskådarplats? Här fanns en bristande samstämmighet mellan böndernas politiska aktivitet och deras politiska möjligheter. Existerade denna disharmoni i verkligheten eller var den endast en forskningens villfarelse? Skulle bönderna verkligen lagt sådan vikt vid riksdagsvalen, om deras politiska möjligheter hade varit obetydliga?

Malmströms framställning har en bred uppläggning och behandlar många sidor av frihetstidens politiska liv, men hans arbete är speciellt fokuserat på utrikespolitik, konstitutionella frågor och det partipolitiska spelet. Detsamma gäller den omfattande litteraturen om frihetstidens partiväsen.[2] Böndernas marginella inflytande framkommer här med all tydlighet. De behandlas knappast ens i dessa arbeten. Utrikes- och finanspolitiken samt de konstitutionella frågorna var särskilt partipolitiserade.

Bondeståndet fick inte heller, med undantag för riksdagen 1742–43, tillträde till sekreta utskottet. Detta riksdagsutskott utgjorde frihetstidens och riksdagens verkliga maktcentrum. Utskottet behandlade bl.a. utrikes-, försvars- och finanspolitik och kunde fatta beslut på hela riksdagens vägnar. Det framstår således som helt obestridligt av såväl riksdagens arbetsformer som av tidigare forskning, att bönderna på väsentliga områden saknade verkligt inflytande. Därmed är emellertid inte frågan om böndernas politiska inflytande under frihetstiden avgjord. Kan det ha förhållit sig så, att bönderna i första hand intresserade sig för andra frågor än dem som Malmström och partiväsendets utforskare har varit inriktade på? Var inflytandet möjligen fördelat på ett annat sätt i frågor, som var direkt avgörande för böndernas dagliga verksamhet?

Metod och problemställningar

En del metodfrågor diskuterades redan i samband med genomgången av forskningsläget. Jag förklarade då att lämpligaste sättet att analysera böndernas inflytande var att inrikta under-

[2] Här kan bland en mängd arbeten nämnas: Gunnar Olsson, *Hattar och mössor. Studier över partiväsendet i Sverige 1751–1762* (Göteborg, 1963) och Ingemar Carlsson, *Parti–partiväsen–partipolitiker 1731–43* (Stockholm, 1981).

sökningen på beslutsprocesser. I denna avhandling kommer jag också att utgå ifrån antagandet att bondeståndet agerade som en "fåfrågegrupp" i riksdagen, dvs. medvetet eller omedvetet prioriterade man vissa för ståndet mycket angelägna frågor. Jag antar vidare att dessa frågor är att söka inom det näringspolitiska området.

Mitt nästa antagande innebär att intressegrupper som koncentrerar sina resurser på ett fåtal frågor vanligen har större förutsättningar att nå framgång på just dessa områden än sådana som arbetar över hela det politiska spektret. De senare gruppernas totala inflytande i ett samhälle är dock i allmänhet större. Detta förhållande är känt i modern politik, där exempelvis småföretagar- och hantverkargrupper kan nå påtaglig framgång inom sina intresseområden men totalt sett vara ganska politiskt betydelselösa.[3] Svaga intressegrupper har antagligen störst anledning att koncentrera sina begränsade resurser på ett fåtal frågor för att över huvud taget uppnå något inflytande alls. Jag ska pröva om detta antagande är användbart på böndernas agerande under frihetstiden.

En prioritering av den politiska verksamheten till ett begränsat antal frågor är emellertid inte tillräckligt för att nå inflytande. Det är här konfliktforskningens diskussion om resurser kan vara till nytta. Mitt antagande är att en grupps inflytande på politiken beror dels på de samlade resursernas storlek, dels på hur dessa resurser utnyttjas. Detta angreppssätt har alltså förekommit tidigare i både historisk och samhällsvetenskaplig forskning om kollektivt beteende.[4] Resurserna har då vanligen utgjorts av militär styrka, ekonomiska tillgångar och social status. Sådana resurser kan ofta få omedelbar användning vid utomparlamentariska och våldsamma konflik-

[3] Nils Elvander, *Intresseorganisationerna i dagens Sverige* (Lund, 1969), 221ff och Gudmund Hernes, *Makt och avmakt* (Bergen, 1975), passim.

[4] Utöver de arbeten, som angavs i samband med genomgången av forskningsläget, kan nämnas Rolf Torstendahl, "Minimum demands and optimum norms in Swedish historical research 1920–1960", *Scandinavian Journal of History* 6 (1981), 117ff och Robert A. Dahl, "Power", *International encyclopedia of the social sciences* (1968), 405ff.

ter. Ekonomiska tillgångar kan exempelvis direkt omvandlas i vapen, utrustning o.d. De är däremot svårare att omedelbart utnyttja i en institutionaliserad politisk beslutsprocess. Resursbegreppet behöver därför nyanseras för att bli användbart i en undersökning av parlamentariskt beslutsfattande.

Resurserna måste indelas i två kategorier – primära och sekundära. De förra består av grundläggande resurser som ekonomisk styrka, social status, bildning i vid mening samt tillgång till politiskt forum och politiska kanaler. Dessa primära resurser är ofta bestämmande för omfattningen av de sekundära, men de kan vanligen inte utan vidare utnyttjas för att nå inflytande i beslutsprocesser. Denna egenskap har däremot de sekundära resurserna. De primära resurserna manifesteras genom de sekundära i det politiska beslutsfattandet. Det är dock viktigt att betona, att gränsen inte är knivskarp mellan dessa resurser utan ibland ganska flytande. Det som i en situation utgör en primär resurs kan vid en annan tidpunkt och i en annan beslutssituation fungera som en sekundär resurs.

I denna avhandling kommer uppmärksamheten att vara inriktad på fem sekundära resurser. Dessa är motivation, skicklighet, kunskap om sakförhållanden, kontakter med andra grupper och stånd samt tradition. Jag ska undersöka om och hur dessa potentiella resurser utnyttjades av bönderna, och hur detta påverkade deras inflytande.

Motivation är en viktig resurs, som också påverkar nyttjandet av de andra i detta sammanhang omnämnda resurserna. Den har nära samband med ekonomiska tillgångar och intressen. En "fåfrågegrupp" kan antas ha speciell motivation att agera aktivt för att föra sina bestämda intressefrågor till en lycklig lösning. Två aspekter på resursen motivation kommer i första hand att uppmärksammas. Den ena är förekomsten och mängden av bondeinitiativ, och den andra är politisk uthållighet. Det senare torde vara en viktig tillgång, då frihetstidens beslutsprocess var både komplicerad och långsam.

Skicklighet är en konturlös resurs, som kan brytas ned i en mängd beståndsdelar t.ex. förhandlingsskicklighet, övertalningsförmåga och taktik. Denna resurs står i ett nära beroende till den primära resursen bildning. Den senare ska uppfattas i mycket vid mening, där inte bara utbildning utan i lika hög

grad livserfarenhet spelar en roll. Jag kommer särskilt att inrikta undersökningen på bondeledningens – främst talmännens – uppträdande vid avgörande handläggnings- och beslutssituationer.

Sakkunskap ger rimligen ett bra utgångsläge i en politisk beslutsprocess. Också denna resurs har ett direkt samband med bildning, uppfattad i den av mig använda betydelsen. Bönderna torde ha haft förhållandevis stora kunskaper om olika sakförhållanden på den del av det näringspolitiska området, som hade anknytning till jordbruket. Jag ska undersöka hur bönderna utnyttjade denna sakkunskap, och i vilken utsträckning andra grupper accepterade deras beskrivning av verkligheten. Ett sådant accepterande behöver inte nödvändigtvis innebära ett bifall till en föreslagen åtgärd, men det antyder att bönderna ansågs trovärdiga i dessa sammanhang.

Kontakter med andra involverade grupper är av avgörande betydelse i alla beslutssituationer, där majoritetsbildningar krävs. Denna resurs har sin bakgrund i flera primära resurser som social status och ekonomisk styrka. Rätten att deltaga på riksdagarna är också en primär resurs. Jag ska undersöka om och hur bönderna utnyttjade kontakter med stånd och intressegrupper för att påverka beslutsfattandet.

Tradition kan vara en viktig medhjälpare likaväl som en svår motståndare i den politiska beslutsprocessen. Tradition ska i detta sammanhang uppfattas som gällande lagstiftning, vedertagna regler, idétradition eller sedvana inom ett bestämt politiskt område. Traditionen är resultatet av olika intressegruppers påverkan på politiken i ett tidigare skede. Resursen tradition får betydelse, då en intressegrupp pekar på gällande regler eller sedvana som ett led i motståndet mot en oönskad förändring. Jag kommer att granska resultatet av sådana argument i de fall, då bönderna motsatte sig förändringar i den näringspolitiska lagstiftningen.

Bönderna och bondeståndets inflytande kommer alltså att analyseras utifrån ovanstående diskussion om resursernas betydelse. Det finns emellertid ett antal viktiga och intressanta problemställningar med nära anknytning till inflytandeproblematiken, där resursbegreppet ger föga vägledning. Dessa frågor måste också besvaras för att en helhetsbild av bondereak-

tionerna och bondeinflytandet ska kunna ges.

1. Det är nödvändigt att utröna när, var och varför bondereaktioner uppstod. Vilka förutsättningar krävdes för att dessa skulle uppkomma i näringspolitiska frågor? Var en restriktiv lagstiftning eller åtgärd i sig tillräcklig, eller måste någon särskild situation till för att utlösa reaktioner? Vilka geografiska variationer förekom, t.ex. mellan slätt– och skogsbygd, ifråga om politisk aktivitet och inställning till olika näringspolitiska restriktioner?

2. Bönderna hade möjlighet att påverka beslutsfattandet med hjälp av politiska, administrativa och/eller olagliga metoder. De senare kunde ta sig formen av allt från förhållandevis oskyldiga lagöverträdelser till uppror och revolution. Vilka kanaler eller metoder utnyttjade bönderna för att påverka centralmaktens beslut? Vilka utnyttjades inte?

3. Riksdagens bondestånd utgjorde böndernas avantgarde. Här kan man förvänta att den politiska och taktiska medvetenheten var större än på lokalplanet. Vilken betydelse fick detta för samstämmigheten mellan lokala bondekrav och bondeståndets framställningar? Prioriterade bondeståndet långsiktiga och principiella argument i högre utsträckning än bönderna i lokalsamhället?

4. En undersökning av böndernas opposition och inflytande måste också uppmärksamma andra relevanta intressegruppers åtgärder och inställning. Här snuddar vi vid diskussionen om kontakterna som resurs. Infallsvinkeln är dock något annorlunda. Kontakterna och betydelsen av dessa står inte i blickpunkten utan de olika gruppernas intressen. Vilka motstridiga och gemensamma intressen fanns mellan de inblandade parterna i beslutsprocessen? Överensstämde ståndS- och intressegränser vid de näringspolitiska ställningstagandena på riksdagen?

5. Många forskare har tilldelat partitillhörigheten en bestämmande roll för riksdagsmännens attityd till näringspolitikens utformning. Hattarna har ansetts stödja en restriktiv och detaljreglerad näringslagstiftning, medan de yngre mössorna har betraktats som frihetens förespråkare. På senare tid har en del forskare ifrågasatt denna traditionella bild av partiernas

betydelse.[5] I hur hög grad var mina utvalda sakfrågor indragna i den partipolitiska polariseringen? Vilka andra faktorer kan ha bestämt olika personers ställningstaganden?

6. De lokala och regionala ämbetsmännen kan antas ha spelat en viktig roll i kommunikationen mellan centralmakt och lokalsamhälle. Vilken hållning intog de till böndernas reaktioner? Har de uppträtt som centralmaktens förlängda arm eller såg de sig som företrädare för lokala opinioner i sina distrikt? Landshövdingarnas, häradshövdingarnas och lantmätarnas uppträdande kommer särskilt att granskas.

Utöver dessa frågeställningar tillkommer några som har betydelse endast för något av de valda sakområdena. Dessa presenteras då i samband med undersökningen av respektive fråga.

Definitioner

En del begrepp har redan definierats i detta kapitel. Det finns emellertid fler centrala begrepp, som behöver en närmare bestämning.

Den politiska makten under frihetstiden var knuten till riksdagen och dess arbete. En del av min undersökning måste därför koncentreras på böndernas möjligheter till inflytande där. Detta får omedelbart en viktig konsekvens. En begränsning av bondekollektivet blir nödvändig, då bondeståndet i riksdagen utgjordes av valda ombud för skatte- och kronobönderna. Frälsebönderna – brukarna av adelns jord – saknade däremot rösträtt och var inte valbara. De fick inte heller delta i utformningen av socknens eller häradets besvär. Frälsebönderna ingår därför bara perifert i denna undersökning.

De studerade skatte- och kronobönderna får emellertid inte betraktas som någon homogen grupp. Vi kan urskilja både en framväxande, ekonomiskt stark bondeelit och en tilltagande grupp av sämre lottade småbönder. Denna skiktning av bondeklassen var troligen delvis ett resultat av olika bönders skiftande förmåga att tillgodogöra sig de förbättrade jordbrukskon-

[5] Göran Nilzén, "Näringsfrågor och partipolitik 1734", *Historisk Tidskrift* (1972), 15ff och Sundbergs tidigare refererade arbete.

junkturerna under 1700-talet.[6] En stark och alltmer betydelsefull grupp av bonderusthållare hade också skapats genom det militära indelningsverket.[7] Det fanns naturligtvis motsättningar inom den stora befolkningsgrupp som bönderna utgjorde. Jag har emellertid med avsikt bortsett från detta faktum för att istället inrikta undersökningen på det som förenade. De här diskuterade skillnaderna ifråga om böndernas ställning är jag således medveten om, när jag i denna framställning för enkelhetens skull använder den samlande men oprecisa beteckningen "bönder".

Jag har redan vid flera tillfällen använt begreppen centralmakt och lokalsamhälle.[8] Centralmakten utgörs i den här avhandlingen av Kungl. Maj:t och riksdagen. Dessutom räknas till centralmakten de statliga förvaltningsorganen och kronans befattningshavare på central, regional och lokal nivå.

Det är i detta sammanhang viktigt att betona, att centralmakten inte får betraktas som något självständigt och oberoende organ. Centralmakten behärskas alltid av någon eller några gruppers intressen eller synesätt – om än i olika hög grad. Deras position attackeras dock av andra grupper som för tillfället står utanför centralmaktens beslutscentra. De politiska initiativen och den politiska oppositionen är således vanligen uttryck för olika gruppers eller personers strävan att utnyttja centralmakten för sina egna syften och motiv.

Lokalsamhället kan inte bestämmas med lika klara och entydiga gränser. I min definition utgörs emellertid lokalsamhället av ett geografiskt eller socialt mer eller mindre avgränsat område som är underställt centralmaktens påbud och företrädare, men där undersåtarna också har ett begränsat lokalt självstyre och/eller vissa praktiska möjligheter att direkt eller indirekt påverka beslutsfattandet. Lokalsamhället innehåller vanligen personer från flera olika sociala grupper, och någon enhetlig inställning hos dessa i näringspolitiska frågor krävs inte i definitionen. Tvärtom, lokalsamhället kännetecknas ofta av intres-

[6] Lars Herlitz, *Jordegendom och ränta* (Lund, 1974), 354ff.
[7] Rask, 145ff.
[8] Projektet Centralmakt och lokalsamhälle har tidigare använt dessa definitioner, se *Skog och brännvin*, 13f.

sekonflikter. En och samma person kan självklart tillhöra flera lokalsamhällen samtidigt, exempelvis byn, socknen och häradet.

De lokala ämbetsmännens placering har berett en del problem. De är centralmaktens verktyg, men de är samtidigt genom sin lokala stationering en del av lokalsamhället. Ett fungerande förhållande till de undersåtar som de är satta att styra kräver såväl auktoritet som en viss grad av förtroende. Denna dubbelroll innebär att de förmedlar information både uppåt och nedåt i samhället. De enskilda ämbetsmännens ställningstaganden i olika sammanhang får bestämma, hur de själva uppfattade sina roller och också var de lämpligast ska fogas in i systemet.

Begreppet reaktion återkommer ofta i fortsättningen och behöver därför definieras. Med reaktion avser jag alla uttalade yttringar som riktar sig direkt mot politiska beslut eller mot effekterna av sådana. Opposition däremot brukas enbart för de reaktioner som syftar till att förändra ett politiskt beslut, medan klagomål begagnas för mer begränsade reaktioner som inte gäller beslutet, men väl effekterna av detta. Oppositionen vänder sig således i allmänhet till centralmaktens högsta beslutande organ, medan klagomålen framförs till verkställande befattningshavare på lokal och regional nivå. Reaktionen är det rymliga begreppet som innefattar såväl opposition som klagomål. En reaktion kan ta formen av allt från enskilda suppliker till regelrätt uppror. Den behöver inte alltid ta sig politiska uttryck. Lagöverträdelser och ohörsamhet mot lagstiftningen är exempel på andra slag av reaktioner. Denna typ av aktivitet saknar vanligtvis politisk målsättning, men kan ändå ha betydelse för beslutsfattarnas åtgärder. Jag kommer därför att även granska resultatet av dessa reaktioner i de fall källmaterialet så tillåter.

Reaktion och initiativ är i de flesta fall synonyma begrepp. En reaktion på ett faktiskt förhållande eller ett politiskt beslut tog sig ofta formen av ett initiativ, när bönderna krävde förändringar. Jag föredrar ändå att i de flesta fall använda benämningen reaktion på böndernas politiska aktivitet. Den markerar tydligare att bönderna arbetade från ett politiskt underläge. Den merkantilistiska ramhushållningen, som strävade ef-

ter styrning och reglering av all näringsutövning under 1600- och 1700-talen, prioriterade andra näringar än jordbruket. Bondenäringens företrädare kämpade både mot den rådande näringsfilosofin och mot andra intressegrupper, och i en sådan situation passar ordet reaktion bättre än initiativ på böndernas politiska agerande.

Andra begrepp, som kan fordra en närmare precisering, kommer att definieras vid behov.

1.4. Undersökningsområde, sakfrågor och tidsperiod

Ett lämpligt undersökningsområde och ett antal näringspolitiska sakfrågor krävs för att böndernas inflytande på olika nivåer i samhället ska kunna analyseras. Undersökningsområdet kommer att utgöras av Östergötlands län. Bakom detta val ligger flera överväganden. Det viktigaste skälet är att Östergötland var ett ekonomiskt, socialt och kulturgeografiskt väl differentierat län. De tre jordnaturerna fanns alla företrädda i länet. En del områden dominerades av skattebönder, andra av krono-eller frälsebönder. Vidare var jordbrukets betingelser skiftande i olika delar av länet. Slättlandskap med stora byar förekom i de västra och centrala länsdelarna. Skogsbygd med framför allt ensamgårdar fanns i norr och söder. Skärgårdsbönderna var företrädda i öster, och i norr fanns till och med bergslag. Detta faktum, att jordbrukets förutsättningar var så olika, är absolut inte betydelselöst. Böndernas skilda villkor och behov skapade troligen olika reaktioner på den näringspolitiska lagstiftningen. En skogsbonde och en slättbonde reagerade förmodligen inte på samma sätt inför olika företeelser. Förhoppningsvis kan jag täcka in ett större antal bondeyttringar av varierande innehåll genom att välja ett undersökningsområde, där skiljaktiga intressen och ekonomiska villkor förekom.

Ett annat skäl för valet av Östergötland är att det lokala och regionala källmaterialet är rikligt och luckorna tämligen få. Detta är viktigt för att det lokala opinionsläget i olika frågor ska kunna avläsas. Besvärsmaterialet, som spelar en avgörande roll i denna avhandling, är t.ex. mycket omfattande. Det är

värt att notera att östgötabönderna var de överlägset flitigaste framställarna av besvär inom bondeståndet under frihetstidens fyra sista riksdagar (se vidare om detta s. 135ff).

Vissa krav måste ställas på sakfrågorna för att de ska vara lämpliga för en undersökning med min uppläggning. De måste för det första ha varit av väsentlig betydelse och vikt såväl för centralmaktens företrädare som för olika intressegrupper i lokalsamhället. Det finns en risk att beslutsprocessen i frågor av lägre dignitet uppvisar ett större inslag av tillfälligheternas spel. Jag är istället intresserad av att undersöka situationer, där de olika intressenterna på central och lokal nivå mobiliserar betydande resurser för att styra och påverka beslutsfattandet. För det andra bör de utvalda frågorna ha haft aktualitet under en längre tid. Därigenom blir det möjligt att analysera hur böndernas inflytande påverkas av olika yttre betingelser, såsom ekonomiska och politiska konjunkturer. Inflytandet kan också ha förändrats över tiden, och sådana skiftningar kan bara studeras tillfredsställande, då samma frågor kan bli föremål för undersökning under en längre period.

Skogslagstiftningen, brännvinspolitiken och storskiftesfrågan uppfyller ovanstående krav. De har också sammantaget den fördelen, att de kan ha givit upphov till reaktioner av olika karaktär. Det är exempelvis troligt att östgötabönderna reagerade annorlunda inför nya företeelser som storskiftesförordningarna, som man inte tidigare hade konfronterats med, än inför hotet av att en gammal väl invand frihet som husbehovsbränningen skulle försvinna.

Skogslagstiftningen kommer att undersökas för perioderna 1738–39 och 1749–66, medan brännvinsfrågan blir föremål för uppmärksamhet för åren 1740–43, 1756–60 och 1770–72. Bondeoppositionen och bondeinflytandet på storskiftesfrågans behandling kommer att studeras för tiden 1749–72. Motiven till de valda undersökningsperioderna kommer att klargöras i samband med behandlingen av respektive sakfråga.

Sakfrågorna som sådana kommer emellertid inte att spela någon huvudroll i avhandlingen. Det är min avsikt att skjuta dessa i bakgrunden och istället lyfta fram samspelet mellan lokalsamhället och centralmakten vid de olika politiska frågornas behandling och avgörande. Sakfrågorna vet vi dessutom i

de flesta fall en del om, medan det däremot är avgjort sämre vad gäller våra kunskaper om kommunikation och inflytande vid ett besluts tillkomst.

1.5. Källmaterial

Det utnyttjade källmaterialet till denna avhandling är mycket omfattande. Det härrör från lokal, regional och central nivå. En del källmaterialgrupper har haft betydelse genom hela undersökningen. Så är t.ex. fallet med böndernas besvär, landshövdingarnas skrivelser och protokollen från råd, riksdag och deputationer. Annat material har utnyttjats endast vid en eller ett par av de undersökta sakfrågorna. Exempel på sådant källmaterial är domböcker och storskifteshandlingar. De källkritiska problemen kring det senare slaget av material kommer att diskuteras, då dessa källor kommer till användning i avhandlingen. Här ska jag istället behandla ett par viktiga källkritiska problem, som möter genom hela arbetet.

Det centrala källmaterialet i form av protokoll från råd, riksdag och deputationer är välbekant, liksom de problem som är förknippade med ett begagnande av detta. Någon ytterligare diskussion är inte nödvändig här. Den intresserade kan med fördel exempelvis vända sig till Gunnar Olssons och Ingemar Carlssons behandling av de källkritiska problemen.[9]

Det finns däremot annat för min avhandling viktigt källmaterial, som inte har varit utsatt för en lika grundlig källkritisk diskussion. Det gäller i första hand böndernas besvär, men också supplikerna.

Böndernas besvär tillkom i olika etapper under riksdagsförberedelserna. Den första samlingen skedde på sockennivån. Här valde man elektorer för riksdagsmannavalet och formulerade sockenböndernas politiska krav (sockenbesvären). Elektorerna samlades sedan vanligen häradsvis för att välja riksdagsman. Under häradshövdingens ledning sammanställdes också socknarnas olika besvärspunkter till ett gemensamt häradsbesvär. Riksdagsmännen förde dessa med sig till riksdagen och på

[9] G. Olsson, 46ff och Carlsson, 4ff.

grundval av häradsbesvären utarbetades bondeståndets s.k. allmänna besvär. De paragrafer i häradsbesvären, som inte togs med där, kunde av riksdagsmännen inlämnas till Kungl. Maj:t som enskilda besvär. De förvandlades då i praktiken till suppliker.

Besvären har rönt förvånansvärt liten uppmärksamhet i historisk forskning, trots att de kan utnyttjas ur flera infallsvinklar. Sven Lindblad och Ragnar Olsson är de svenska forskare som mest ingående har behandlat besvären.[1] I Finland har allmogebesvären uppmärksammats i något högre grad.[2]

Det är framför allt två frågor som är av intresse för min forskning, när det gäller besvärens källvärde. Ger besvären en tillförlitlig bild av de lokala bondeopinionerna och i vilken utsträckning har utomstående kunnat påverka besvärens innehåll? Lindblad behandlar häradshövdingarnas roll vid häradsbesvärens uppsättande, och hans slutsats är att de i viss utsträckning kunde påverka innehållet, men inte gjorde det på något otillbörligt sätt. Häradshövdingarna sorterade ut det som enligt instruktionerna skulle bort. De redigerade det övriga och lade till ett och annat, som var av speciellt intresse för dem själva i egenskap av häradshövdingar, t.ex. befordringsfrågor. Det främsta beviset på häradshövdingarnas oväld är enligt Lindblad "det väldiga besvärsmaterialet självt, som behandlar alla tänkbara önskningar och alla sidor av landsbygdens liv och verksamhet."[3]

Jag har vid min forskning i det lokala besvärsmaterialet från Östergötland bara funnit enstaka belägg, som emotsäger Lindblads resultat på denna nivå i beslutshierarkin. Man kan konstatera att häradshövdingen normalt var den ende, som hade möjlighet att påverka besvärens innehåll på deras väg från häradsmötet till riksdagen. Landshövdingarna skulle efter 1723 endast få besvären i avskrift för kännedom och var därige-

[1] Sven Lindblad, "Bonde- och borgarståndens riksdagsbesvär 1760–1772. En opinionsundersökning med särskild hänsyn till ståndsstriden", opublicerad lic. avhandling 1953: Historiska institutionen, Göteborgs universitet samt anförda arbeten av R. Olsson.

[2] Se exempelvis Jutikkalas tidigare omnämnda arbete samt Pentti Renvall, *Finsk representation i Sveriges riksdag* (Stockholm, 1967).

[3] Lindblad, 16.

nom utan reell möjlighet att påverka lydelsen.[4] Min undersökning av häradshövdingarnas skrivelser till landshövdingen visar dock, att 1723 års bestämmelse inte följdes fullt ut i Östergötland förrän efter 1740.[5]

Kronofogdar och länsmän hade inte heller rätt att befatta sig med böndernas besvärspunkter. I en resolution 1720 fastslogs att kronobetjänterna inte fick närvara på böndernas valmöten.[6] I vilken mån detta efterlevdes är svårt att klarlägga. Det förekommer dock ingenstans i mitt undersökningsmaterial klagomål över att obehöriga var närvarande på häradsmötena. Häradshövdingarna hade säkert också ett intresse av att detta beslut följdes och såg kanhända därför själva extra noga till att det upprätthölls. De var ju de enda utomstående som hade laglig rätt att närvara på böndernas valmöten. Häradshövdingarna var därigenom de enda ofrälse ståndspersonerna på landsbygden, som hade praktiska möjligheter att få sina bekymmer och intressen andragna inför ständerna.[7] De torde inte haft någon önskan att dela denna förmån med flera.

Jag har granskat häradsbesvären under perioden 1734–72 och funnit att en del besvärspunkter helt uppenbart var av mer intresse för häradshövdingarna än för bönderna. Det gäller framför allt frågor med anknytning till befordringsmöjligheter, häradshövdingarnas arbetsbelastning, delning av stora härader osv. Sådana besvärspunkter förutsatte troligen initiativ av häradshövdingarna. Frågorna stod dock inte i direkt motsatsförhållande till böndernas intressen, varför de knappast kan ha haft anledning att motsätta sig deras medtagande i besvären.

Mitt begränsade sockenmaterial ger inget säkert svar på i vilken utsträckning häradshövdingarna sorterade bort besvärspunkter från sockenmötena. Trots att jag har gått igenom samtliga häradsrätts- och domsagoarkiv i Östergötland från 1720 till 1772 samt häradshövdingarnas skrivelser till landshövdingen för ett antal år, har endast några få sockenbesvär

[4] R. Olsson, *Bondeståndet under den tidigare frihetstiden*, 129.
[5] Se s. 124f.
[6] Lindblad, 5f.
[7] Det bör nämnas att det också fanns adliga häradshövdingar. De kunde dock få sina intressen tillgodosedda genom ridderskapets och adelns framställningar på riksdagarna.

påträffats. I häradsbesvären har emellertid det mesta av intresse för bönderna medtagits från dessa. En del har dock försvunnit på formella grunder och i enlighet med häradshövdingarnas instruktioner.

Häradshövdingarna hade kanske sin allra största betydelse som författare. Vid min bearbetning av materialet har två förhållanden särskilt slagit mig. Det första gäller den skickliga argumentation, som fördes i många för bönderna väsentliga frågor. Häradshövdingarna kan i betydande grad ta åt sig äran för detta, då det var de som gav häradsbesvären deras språkliga utformning. Det andra är att många besvärspunkter låter läsaren ana en inlevelse och ett engagemang i bondeproblem, som man kanske inte hade väntat sig av en ämbetsman. Detta kan naturligtvis tolkas som idealitet, men troligen visar det främst på en existerande intressegemenskap mellan olika delar av landsbygdsbefolkningen. Många häradshövdingar var själva aktiva jordbrukare och hade således ofta anledning att stödja böndernas politiska krav.

Slutsatsen blir att besvären inte i allt ger uttryck för böndernas åsikter och intressen. Häradshövdingarna har kunnat och har också influerat besvärsinnehållet. Men det är också lika klart, att bönderna har förmått att föra fram alla frågor och problem av betydelse. Därvidlag är – som Lindblad säger – materialets omfattning och bredd ett tillräckligt bevis. Besvären förmedlar alltså i stort önskemålen hos de bönder, som deltog på valmötena. Jag ska närmare diskutera nedan, om de också är en användbar mätare på lokal opinion och lokala reaktioner.

Lindblad och Olsson gör emellertid enligt min mening misstaget att undersöka yttre inflytande på bondebesvären på häradsnivån. Här var, som tidigare påpekats, förhållandena hyggligt reglerade genom resolutioner och förordningar. Situationen var helt annorlunda på sockennivån och i samband med de sockenmöten, där elektorerna valdes och sockenbesvären uppsattes. Här gällde bara de allmänna bestämmelserna om rösträtt, valbarhet m.m., och förutom bönderna själva fanns ingen person med direkt intresse och ansvar för efterlevnaden. Bönderna stod också här i ett närmare socialt och ekonomiskt beroende till olika ståndspersoner, än vad som var fallet vid

beslut på häradsnivån. På sockenmötet kunde det för många bönder vara känsligare att hävda en självständig linje. Samtidigt var man van genom sockensjälvstyrelsen att många ärenden i socknen avgjordes av bönder och ståndspersoner tillsammans. K. H. Johansson och Erkki Lehtinen har visat att ståndspersonerna oftast spelade rollen som initiativtagare på sockenstämmorna, medan bönderna förkastade eller godkände men sällan tog egna initiativ.[8] Då valet av elektorer till häradsmötet och sockenbesvärens formulerande vanligen skedde vid den tid och på den plats, som sockenstämman vid andra tillfällen nyttjade, kunde det säkert för bönderna vara både svårt att hålla obehöriga utanför och att agera självständigt.

Vid min genomgång av länsstyrelsens arkiv och av besvärsmaterialet för Östergötlands län har jag också funnit belägg som styrker min uppfattning, att sockenmötena var den svagaste länken vid försvaret mot obehörigt inflytande på böndernas angelägenheter. Landshövding Lagerfelt fick 1755 reda på att en ståndsperson i Ringarum hade varit närvarande på valmötet i socknen och även skrivit böndernas sockenbesvär.[9] Landshövdingen tog kontakt med häradshövdingen och kronofogden i området och fick uppgifterna bekräftade. Upptäckten gjordes dock först sedan häradsmötet var genomfört. Dessa sockenbesvär är vid sidan av ståndspersonen också undertecknade av fem bönder, men detta utesluter naturligtvis inte otillbörlig påverkan. Besväret innehåller flera punkter, som knappast kan ha varit av större intresse för bönderna. Detta gäller bl.a. ett par paragrafer om att anlägga en stad vid Valdemarsvik och att ge ägarna till Gusums mässingsbruk större handelsrättigheter. Det är viktigt att notera, att dessa och liknande besvärspunkter inte kom med i häradsbesväret. Det är dock omöjligt att avgöra, om detta berodde på häradshövdingen eller

[8] K. H. Johansson, *Svensk sockensjälvstyrelse 1686–1862* Lund, 1937), 104ff och Erkki Lehtinen, "Den lokala centralförvaltningens relationer till lokaladministrationen i Åbo och Björneborgs län omkring 1730–1780", *Från medeltid till välfärdssamhälle*, publikation från nordiska historikermötet i Uppsala 1974 (Uppsala, 1976), 240f.

[9] RA, Landshövdingarnas skrivelser till Kungl. Maj:t, landshövding Lagerfelts skrivelse till Kungl. Maj:t 29.10 1755 och VaLA, Ög.LäA, landskansliet, kansliets protokoll, 2.12 1755.

bondeelektorerna.

En annan gång var det bönderna själva som protesterade mot inblandningen på sockenmötena. Från fyra härader – Boberg, Gullberg, Lysing och Dal – kom sådana klagomål. Det skedde i häradsbesvären 1771.[1] Besvärspunkterna gäller visserligen påtryckningar vid valet av elektorer, men påverkan kan naturligtvis förekommit också vid besvärens uppsättande. Det är knappast troligt att ståndspersonerna satt tysta vid besvärspunkternas diskuterande, när de stunden innan hade lagt sig i elektorsvalen. I besvären från Boberg och Gullberg sägs att det "inställa sig merendels åtskillige personer af andre stånd, tå ofta händer, at någon af them utnämner Sokne-Ombud, som allmogen icke dristar motsäga". I Lysings och Dals häradsbesvär presenteras en lösning på olägenheterna. Man kräver där, att om det inte fanns någon skrivkunnig bland bönderna skulle ändå inte någon obehörig skrivkarl behöva inkallas. Två personer skulle istället väljas, som intygade för häradshövdingen på valmötet att ombuden var korrekt valda.

Dessa klagomål kan vara orsakade av de särskilt starka stridigheter, som inträffade vid 1771 års riksdagsmannaval. Formuleringarna i besvären tyder emellertid på att detta inte var någon engångsföreteelse, utan att ståndspersoners inblandning på sockenmötena var vanliga.

Det är dags att återknyta till de två frågor, som ställdes inledningsvis. Kunde utomstående påverka besvärens innehåll? Svaret måste bli ja, och möjligheterna var därvidlag särskilt stora på sockennivån. Nu är det naturligtvis möjligt att de valda ombudens större självständighet på häradsmötet motverkade detta. Besvärspunkter, som var ointressanta eller till skada för bönderna, kunde rensas bort vid det senare mötet, som exemplet från Ringarum antyder. Detta skulle i så fall innebära, att häradsbesvären ger en tillförlitligare bild av de lokala bondeåsikterna än sockenbesvären. Slutsatsen är intressant och står i kontrast till den vanliga uppfattningen i olika sammanhang, att närhet till "ursprunget" stärker en iakttagelses riktighet. Slutsatsen motsägs emellertid av att där ståndsper-

[1] RA, R. 2009, bondeståndets arkiv, länens besvär 1771, Bobergs och Gullbergs härader § 16 och Lysings och Dals härader § 12.

soner hade inflytande, påverkade de inte bara besvärens innehåll utan även valet av elektorer. Därmed är vi inne på frågan, om besvären ger en riktig bild av lokala bondeopinioner. Där ståndspersoner hade lyckats att förskaffa sig inflytande på böndernas valmöten, är det troligt att de förordade ombud, som ekonomiskt och i andra hänseenden stod dem själva nära. Konsekvensen måste i dessa fall bli, att de lokala opinioner som kommer till uttryck i besvären främst representerar landsbygdens och böndernas politiska och ekonomiska elit.

Dessa möjliga slutsatser visar, att något entydigt svar inte kan ges på frågan om besvärens tillförlitlighet som spegel av lokala opinioner. De lokala variationerna var stora, och ståndspersonernas inverkan skiftade säkert från socken till socken. Detta leder till ett par konsekvenser vid utnyttjandet av besvären i mitt forskningsarbete. Besvären får inte godtroget accepteras som bevis på lokala opinioner eller reaktioner, utan att först ha utsatts för noggrann källkritik. Enstaka besvärspunkter med snäv geografisk förankring är vanskliga att lägga till grund för tal om bondereaktion eller bondeopinion. De kan vara påverkade av andra grupper. För att duga som bevis på bondereaktioner måste de i så fall kompletteras med likartade krav i annat material, t.ex. suppliker. Men också sakfrågan har betydelse. I en del frågor kan vi förvänta oss stor enighet mellan olika grupper inom landsbygdsbefolkningen. Brännvinsbränningen – i varje fall vid god spannmålstillgång – torde höra dit. I andra frågor kan olika grupper ha stått emot varandra eller åtminstone ha haft skiljaktiga intressen. Storskiftesfrågan – men också skogslagstiftningen – bör antagligen räknas dit. Det är särskilt viktigt att i de senare fallen kritiskt analysera besvären.

Dessa reservationer förtar ändå inte intrycket av att man med hjälp av besvärsmaterialet kan komma ganska långt i slutsatser om bondereaktioner under frihetstiden. Materialet sträcker sig också över en lång tid och är mycket omfattande.

Supplikmaterialet har en annan karaktär och en annan tillkomsthistoria än besvären. Suppliken var den administrativa kanalen genom ämbetshierarkin upp till centralmakten, medan besvären var den politiska vägen att nå inflytande. Suppliken ställdes till Kungl. Maj:t, medan besvären riktades till

riksdagen. Skillnaden mellan de enskilda besvären, som riksdagsmännen lämnade till Kungl. Maj:t, och supplikerna var däremot i praktiken inte särskilt stor.

De problem som berördes i supplikerna var oftast av privat beskaffenhet. Undertecknarna bestod då av en eller ett par personer. Suppliken kunde också komma till användning i politiska sammanhang. Företrädare för en by, en socken eller ett härad kunde ha förenat sig om skrivelsen. Det är den sistnämnda typen av suppliker som är av intresse för mig. En sträng källkritik är här i ännu högre grad nödvändig än i fråga om besvären. Vid besvärens utformning fanns ändå – särskilt på häradsnivån – regler och bestämmelser, som måste ha verkat återhållande på eventuella påverkningsförsök från andra intressegrupper. Supplikens tillkomst ger inga sådana garantier, och innehållet kan därför vara inspirerat av andra än bönder. Man måste därför iaktta stor försiktighet, innan man betraktar en supplik som uttryck för en lokal bondereaktion.

1.6. Frihetstidens politiska maktutövning[2]

Det kan för den oinvigde vara svårt att följa och förstå den omständliga beslutsprocessen på det centrala planet under frihetstiden. En kortfattad redogörelse för huvuddragen kan därför anses befogad. Den schematiska framställningen på s. 37 visar i grova drag vilka instanser, som var involverade vid beslutsfattandet.

Riksdagen hade den politiska makten under frihetstiden. De fyra i riksdagen ingående stånden fattade besluten. Varje stånd hade en röst och vanligen sammanträdde de var för sig. Majoritetsregeln gällde och i princip måste således tre stånd inta samma ståndpunkt för att ett beslut skulle kunna verkställas. Besluten föregicks därför av kontakter och förhandlingar, där stånden försökte att påverka och övertyga varandra.

Sekreta utskottet var riksdagens viktigaste organ vid sidan av stånden. Utskottet ombesörjde handläggningen av viktiga

[2] Uppgifterna i detta avsnitt är hämtade från Fredrik Lagerroth, *Frihetstidens författning* (Stockholm, 1915).

Figur 1. Det politiska beslutsfattandet på central nivå under frihetstiden.

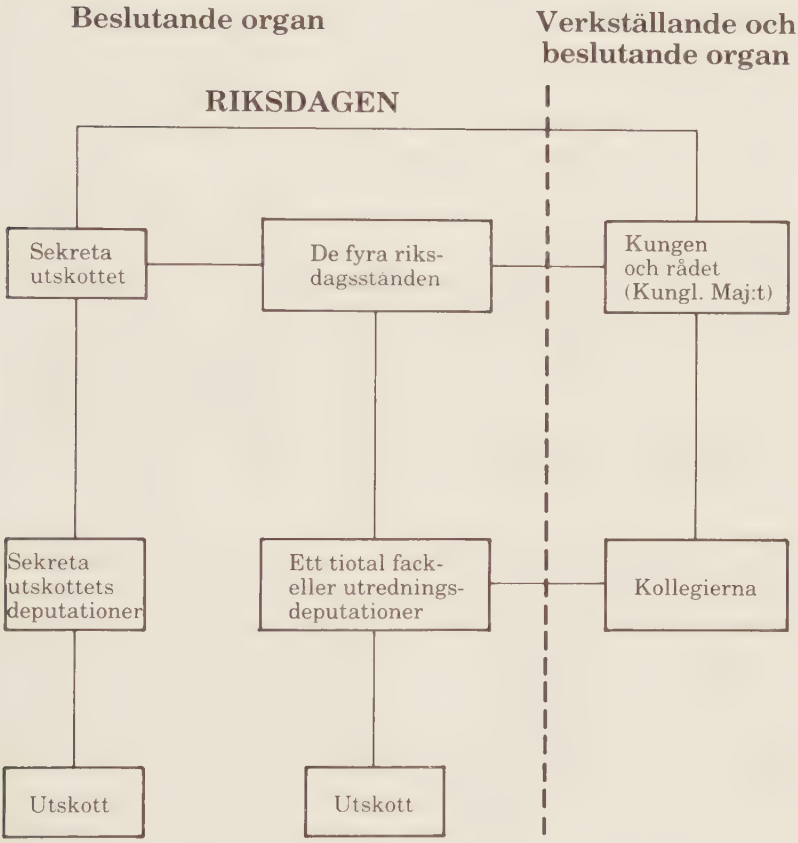

och hemliga ärenden inom t.ex. utrikes-, försvars- och finanspolitiken. Utskottet kunde i vissa fall fatta beslut på riksdagens vägnar. Bondeståndet var ej representerat i sekreta utskottet med undantag för riksdagen 1742–43.

Utöver sekreta utskottet och dess underdeputationer fanns ett tiotal fack- eller utredningsdeputationer, som fungerade som beredande organ. De näringspolitiska frågorna förbereddes vanligen av kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen, men även allmänna besvärsdeputationen, bergsdeputationen och justitiedeputationen m.fl. kunde bli indragna i handlägg-

ningen. Utredningsdeputationerna hade i sin tur underutskott till hjälp.

Kungen hade formellt den högsta makten i Sverige, men i praktiken var hans politiska möjligheter ytterligt begränsade. Rådet utövade istället regeringsmakten och var för sina handlingar ansvarigt inför riksdagen. Begreppet Kungl. Maj:t anger att rådet styrde i kungens namn, vare sig det skedde med eller utan hans personliga medverkan.

Ett antal kollegier hade under rådet ansvar för bestämda uppgifter inom den centrala förvaltningen. Kollegierna var också redovisningsskyldiga inför riksdagen. Med tiden utvecklades ett nära samarbete mellan riksdagens fackdeputationer och olika kollegier. Deputationernas ansvarsområde sammanföll vanligen med något bestämt kollegiums. Bergsdeputationen motsvarades inom den centrala förvaltningen av bergskollegium, kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen av kammar- och kommerskollegierna osv.

2. Skogspolitik och lokala bondereaktioner[1]

2.1. Utgångspunkter

Det moderna samhällets invånare har antagligen svårt att föreställa sig vilken enorm betydelse, som skogen hade i den agrara hushållningen och det förindustriella samhället. Skogen och dess produkter utgjorde en del i nästan all verksamhet på 1700-talet. Det dåtida samhället konsumerade betydande mängder skogsvaror till bränsle, redskap, byggnader, hägnader m.m. Men det extensiva utnyttjandet av skogen var också av livsnödvändig karaktär. Här utgjorde svedjandet, skogsbetet och lövtäkten de viktigaste formerna. På många platser i Sverige fordrade det svaga jordbruket kompletterande bisysslor. Också här spelade skogen en roll. Tjärbränning, kolning och hemslöjd är exempel på tre sådana sysselsättningar.

Sågverksamheten hade ännu till övervägande del husbehovskaraktär i Sverige, men dess betydelse var i tilltagande under 1700-talet. Centralmakten intog dock mestadels en negativ hållning till sågverksrörelsen och trävaruhandeln, då dessa verksamheter ansågs hota bergsbrukets skogsbehov. Denna inställning hade otvivelaktigt en hämmande inverkan, men förhindrade ändå inte en väsentlig tillväxt i handeln med sågade varor under frihetstiden.[2]

Bergsbrukets skogsbehov har redan antytts. Bergshanteringens alla led – från gruvbrytning till den färdiga metallen – fordrade kopiösa kvantiteter av ved och träkol. Den rikliga förekomsten av skog var en av de viktigaste faktorerna till den starka internationella ställning, som Sverige uppnådde på järnframställningens område.[3] Järnhanteringens skogsberoen-

[1] Delar av detta kapitel har tidigare ingått i en av det samnordiska projektet Centralmakt och lokalsamhälle utgiven publikation, *Skog och brännvin*, 179–215.

[2] Leif Mattsson och Einar Stridsberg, *Skogens roll i svensk markanvändning – En utvecklingsstudie*, vol. B (Umeå, 1981), 51ff.

[3] Eli Heckscher, *Svenskt arbete och liv* (1941), 7. uppl. (Stockholm, 1971), 112.

de resulterade emellertid också i konflikter med jordbrukets skogsbehov. Centralmakten ingrep med lagstiftning och reglering. Bergsbrukets avgörande vikt för den svenska ekonomin kom i hög grad att påverka lagstiftningens utformning.

Skogsförsörjningens stora betydelse för det frihetstida svenska samhället kan också illustreras av mängden myndigheter och beslutsfattare, som var involverade vid skogsfrågornas avgörande. Riksdagen med dess deputationer jämte rådet hade naturligtvis huvudansvaret för skogslagstiftningens utformning och verkställande. Under dessa instanser ansvarade på det centrala planet bergskollegium för skogsfrågornas handläggning inom bergslagsområdet. Kammarkollegium innehade motsvarande funktion utanför detta område. Amiralitetskollegium blev inkopplat, då frågorna rörde de bärande träden, och kommerskollegium handlade problem, som berörde handeln med skogsprodukter. Landshövdingarna ombesörjde på regional nivå att skogsbestämmelserna genomfördes i länen. De ansvarade för tillsynen av skogarna och utfärdade de slutliga tillstånden i en mängd frågor. Dessutom var jägeristaten inordnad under landshövdingeämbetet.[4] På lokalplanet hade häradsrätterna och den lägre jägeripersonalen de viktigaste uppgifterna.

Jägeripersonalen i Östergötland redovisas i en rulla från 1737. Överjägmästaren var direkt underställd landshövdingen.[5] Order från denne till jägeripersonalen gick vanligen genom överjägmästaren. Under överjägmästaren fanns en lantjägmästare, en lantjägare och två hejderidare. Det inbördes förhållandet mellan dessa är osäkert.[6] Normalt befallde lantjägmästare och lantjägare hejderidarna, men så var troligen inte fallet i Östergötland vid denna tid. På dessa fyra innehavare var sedan länets härader fördelade. Var och en av dem ansvarade för något mer än en domsaga. I varje härad fanns en skogvaktare stationerad.

Rullan från 1752 visar att en ökning och omorganisation av

[4] Mattsson och Stridsberg, *Skogens roll i svensk markanvändning*, vol. B, 46.
[5] VaLA, Ög. LäA, landskansliet, E XI, mönsterrullor för jägeristaten.
[6] Hugo Samzelius, *Kongl. Skogs- och jägeristaten*, vol. 2 (Stockholm, 1902), XV.

jägeripersonalen till viss del hade skett.[7] Överjägmästarens roll var fortfarande densamma, men direkt under honom fanns nu en lantjägare och en vice lantjägare, vilka skulle vara honom behjälpliga i hela länet. Häraderna var nu istället fördelade mellan fyra hejderidare. En skogvaktare fanns fortfarande i varje härad.

Skogslagstiftningens omfång tvingar mig till begränsningar i min undersökning. Dessa begränsningar gäller såväl tid som innehåll. Tidsmässigt omfattar min studie dels 1738 och 1739 års opposition mot 1734 års skogsordning, dels den intressanta perioden från skogskommissionens tillsättande 1749 till och med riksdagen 1765–66.

Innehållsmässigt styrs mina begränsningar i första hand av östgötaböndernas reaktioner. Jag avser således inte att följa de föreslagna och/eller genomförda förändringarna av skogslagstiftningen paragraf för paragraf. Jag uppmärksammar främst de områden, där bönderna i Östergötland framförde synpunkter på lagstiftningen. Däremot kommer jag inte att närmare behandla skogslagstiftningens bestämmelser i avseende på de bärande träden – främst ek och bok – då särskilda förordningar i huvudsak reglerade deras vård och utnyttjande. Dessa bestämmelser kommer endast att uppmärksammas i de fall, då de bärande träden berördes i de nya förslagen till skogsordningar.

Frihetstidens skogspolitik har tidigare vid några tillfällen varit föremål för forskning. H. L. Rydin och J. O. Th. von Engeström har behandlat lagstiftningens utformning, men framställningarna är mycket kortfattade och översiktliga.[8] Bertil Boëthius var den förste forskare, som beskrev och betonade skogens viktiga roll både i bondehushållningen och som handelsvara.[9] Eli Heckscher har i sitt stora arbete om Sveriges ekonomiska historia uppmärksammat skogen och dess betydel-

[7] VaLA, Ög. LäA, landskansliet, E XI, mönsterrullor för jägeristaten.

[8] H.L. Rydin, *Bidrag till svenska skogslagstiftningens historia* (Uppsala, 1853) och J.O.Th. von Engeström, *Skogsstyrelsens underdåniga berättelse angående skogs- och jagtväsendet i Sverige intill år 1870.* Bidrag till Sveriges officiella statistik. Q. Skogsväsendet. 1. (Stockholm, 1879).

[9] Bertil Boëthius, *Skogen och bygden* (Stockholm, 1939).

se i det förindustriella samhället.[1] Därutöver finns en del äldre specialundersökningar om bl.a. häradsallmänningar och rekognitionsskogar.[2]

Ett par nyare arbeten måste också omnämnas. Birgitta Ericsson har – med en inriktning som nära sammanfaller med uppläggningen i denna avhandling – beskrivit och analyserat tvisten mellan bruksintressenter och bondeföreträdare om dispositionsrätten till en allmänning i Bollnäs i södra Norrland.[3] Hon visar på ett övertygande sätt, hur bönderna i Bollnäs efter en lång kamp, som fördes ända upp till de högsta beslutande organen, kunde gå segrande ur tvisten trots så betydande motståndare som bergsbruk och bergskollegium.

Leif Mattsson och Einar Stridsberg har överskådligt beskrivit svensk skogspolitik genom tiderna.[4] Självklart har utrymmet inte medgivit någon detaljerad redogörelse för frihetstidens politik på detta område. Vi saknar alltså fortfarande ingående kännedom om hur skogsfrågorna handlades på riksdagarna och i rådet under ifrågavarande tid. Det blir därför nödvändigt att utöver handläggningen av östgötaböndernas reaktioner också undersöka beslutsprocessen i ett något vidare sammanhang, och då med tyngdpunkten på debatten i de centrala beslutsorganen. Det skulle annars bli vanskligt att genomföra den i inledningskapitlet beskrivna analysen av bondeståndets resurser och resursutnyttjande liksom att behandla de på samma ställe angivna frågeställningarna.

[1] Eli Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia*, vol. II:1 (Stockholm, 1949), 293–357.

[2] T.ex. C. G. Ihrfors, *Om häradsallmänningar* (Uppsala, 1916), Åke Holmbäck, *De svenska allmänningarnas historia* (Uppsala, 1920), C. W. U. Kuylenstierna, *Om rekognitionsskogar och under bruk skatteköpta hemman* (Stockholm, 1916).

[3] Birgitta Ericsson, "Central power and the local right to dispose over the forest common in eighteenth century Sweden", *Scandinavian Journal of History 5* (1980), 75–92.

[4] Leif Mattsson och Einar Stridsberg, *Skogens roll i svensk markanvändning – En utvecklingsstudie*, vol. A–C (Umeå, 1981) och av samma författare *Skogen genom tiderna* (Stockholm, 1980).

2.2. Skogsfrågan under 1730-talet

Tillkomsten av 1734 års skogsordning

För att förstå bondeoppositionen 1738–39 är det nödvändigt att kortfattat redogöra för skogslagstiftningens utveckling och tillkomsten av 1734 års förordning, som kan ses som en komplettering till byggningabalken i 1734 års lag.

Redan i landskapslagarna fanns bestämmelser om skogen och dess utnyttjande.[5] Det var emellertid först på 1600-talet, som konflikterna om skogen blev så allvarliga, att en mer omfattande reglering av skogens exploatering blev nödvändig. De två första skogsordningarna utfärdades 1647 och 1664.[6] Deras främsta syfte var att reglera motsättningen mellan de agrara näringarnas stora behov av skogsprodukter och bergsbrukets beroende av riklig skogsförsörjning. Förordningarna tog i merkantilistisk anda klar ställning för bergsbruket. Lagstiftningen hade tydligen inte avsedd effekt, eftersom riksdagen 1723 begärde hos Kungl. Maj:t att en ny skogsordning skulle utarbetas.[7] Kungl. Maj:t lade också fram ett sådant förslag på de båda riksdagarna 1726–27 och 1731, men först på 1734 års riksdag ledde ansträngningarna till resultat. Det var ett förslag med mycket restriktivt innehåll, som bondeståndets plena hade att ta ställning till på denna riksdag. Bergsbruket placerades fortfarande i högsätet. En mängd bestämmelser gynnade konsekvent bergsbruksverksamheten.

Inskränkningarna ifråga om skogarnas utnyttjande begränsade sig emellertid inte enbart till bergslagsområdena. Skogsexploateringen skulle minskas i hela södra Sverige. Här styrdes regleringarna av den allt oftare under 1700-talet påtalade oron för en allmän skogsbrist. Detta påverkade framförallt häradsallmänningarnas begagnande.[8] Timmeravverkning och

[5] Wilhelm Carlgren, *Skogens roll i svenskt näringsliv* (Stockholm, 1939), 13f samt Kuylenstierna, 23f.

[6] Ihrfors, 162f.

[7] von Engeström, 9.

[8] En allmänning bestod av mark och/eller vatten under gemensam disposition för hemmanen inom ett avgränsat område. De vanligaste allmänningarna på 1700-talet var by-, socken- och häradsallmänningar.

vedhämtning på dessa skulle kringgärdas med stränga föreskrifter. Böndernas enskilda skog undslapp inte heller restriktioner, t.ex. gällande svedjebränning.[9]

Bondeståndet behandlade förslaget till förordning i november 1734.[1] Man borde – med tanke på förslagets karaktär – ha kunnat förvänta sig ett frontalangrepp mot detsamma från böndernas sida. Så blev dock inte fallet. Betydligt fler än hälften av paragraferna godkändes utan anmärkningar, och i huvudparten av de övriga önskade bondeståndet endast marginella ändringar eller tillägg. Flera av dessa vann för övrigt bifall i de andra ståndena.[2]

Bönderna riktade endast i två avseenden en mer allvarlig och principiell kritik mot förslaget. Den 24:e paragrafen förbjöd allt svedjande[3] på gårdarnas och byarnas utmarker, utom där skogen var riklig och möjlighet till uppodling på inägorna saknades. De som uppfyllde dessa krav och önskade svedja skulle först anmäla detta till häradshövdingen. Denne skulle då utse två nämndemän, som tillsammans med berörda jägeribetjänter skulle besiktiga marken samt avlämna yttrande till häradsrätten. Rätten avgjorde sedan om svedjande kunde tillåtas eller ej. Utslaget skickades därefter till landshövdingen, som hade att ta det slutliga avgörandet. Bondeståndet krävde att landshövdingarna inte skulle befatta sig med tillståndsgivningen, då handläggningen därigenom skulle försenas betydligt och märkbart försvåra böndernas möjligheter till svedjande. Ståndet angrep här förslagets mest raffinerade metod att förhindra skogsexploatering. Det var inte nog med att förordningsprojektet in-

[9] RA, R. 1242, BgSt:s arkiv, projekt till instruktioner för kollegier och landshövdingar.

[1] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, ed. Sten Landahl, vol. 2 (Uppsala, 1945), 19.11 1734, 514ff.

[2] RA, R. 685, PrSt:s arkiv, ståndets prot. 26.11 och 14.12 1734, 989f resp. 1323 och *Borgarståndets riksdagsprotokoll*, ed. Nils Staf, vol. 5 (Stockholm, 1965), 12.12 1734, 340.

[3] Svedjebruket innebar att ett område med skog avröjdes och brändes. Sådden skedde direkt i den näringsrika askan, sedan en mycket enkel bearbetning av jorden med handredskap hade företagits. Rågen var det vanligaste sädesslaget på svedjelanden. Efter ett par år övergavs svedjan, men den fungerade ofta som betesmark innan skogen definitivt tog överhand igen.

nehöll en mängd förbud och restriktioner. Då tillåtelser verkligen lämnades, omgärdades de med en sådan mängd av byråkratiska regler, att ett tillgodogörande av tillåtelsen i praktiken omöjliggjordes.

Den andra viktiga anmärkningen mot förslaget gällde tillämpningen. Bondeståndet pekade på de stora olikheter, som fanns olika regioner emellan i fråga om skogstillgång och antalet bergsbruk. För de län, där den föreslagna restriktiviteten inte var befogad, borde senare en särskild förordning utfärdas. Bönderna berörde här ett förhållande, som skulle få stort utrymme senare i frihetstidens skogsdebatt. Kravet på olika skogsordningar för olika delar av landet skulle återkomma ofta och även med andra förslagsställare än bonderepresentanter. Skogsordningen 1734 kom emellertid inte att påverkas av något av bondeståndets båda tunga ändringsförslag.[4]

Den lokala bondeoppositionen 1738

Under de år, som förflöt fram till 1738–39 års riksdag, fick bönderna stifta bekantskap med verkställandet av 1734 års skogsordning. På våren 1738 sammanträdde de på olika platser i Östergötland för att välja riksdagsmän och för att bestämma besvärspunkter. Bönderna hade rätt att skicka en riksdagsman för varje härad, men detta skedde endast undantagsvis.[5] Oftast förenade sig flera härader om en gemensam riksdagsman. Domsagan var den vanligaste valkretsen i Östergötland, men andra representationsområden förekom. Domsagornas antal i länet under frihetstiden var lägst 5 och högst 7, medan häradernas antal var 21 (se karta s. 204–205).

Besvären från östgötabönderna till riksdagen 1738–39 har dessvärre gått förlorade från flera av de viktigaste skogshäraderna, bl.a. Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo härader, vilka utgjorde en domsaga och en valkrets. De bevarade häradsbesvären visar att det framförallt var de byråkratiska reglerna i samband med utnyttjandet av allmänningsskogen, som väckte böndernas opposition.

[4] R.G. Modée, ed., *Utdrag utur alle ... utkomne publique handlingar ...*, vol. 2 (Stockholm, 1746), 1115ff.
[5] R. Olsson, *Bondeståndet under den tidigare frihetstiden*, 3ff.

Slättbönderna i Lysings härad protesterade mot det omständliga förfarande, som föregick virkestag på allmänningar. Här gällde om möjligt ännu krångligare regler än vid svedjebränning. Det ålåg först häradsrätten att besiktiga den sökandes byggnader och att uttala sig om behovet av byggnadsvirke. Rätten utfärdade därefter tingsbevis vid bifall till ansökan, varpå bonden kunde bege sig till landshövdingen. Denne fattade nytt beslut och beordrade sedan vederbörande jägeribetjänt att tillsammans med två nämndemän samt uppsyningsmännen utstämpla det beviljade antalet träd. Lysingsbönderna hemställde om ändring av bestämmelserna om virkestag, då de långa avstånden försvårade utnyttjandet av allmänningsskogen.[6]

De i stycket ovan omtalade uppsyningsmännen fordrar kanske någon förklaring. De var i häradet boende personer, som utsågs av häradsrätten att bl.a. närvara vid utsyningar av virke. De hade också uppsikt över såväl allmänningarna som skogvaktaren. Uppsyningsmännen hade knappast till uppgift att tillvarata lokalsamhällets intressen vid dessa utsyningar. Snarare är deras förekomst ett bevis på centralmaktens ofta använda metod att utnyttja olika medborgare kostnadsfritt i samhällets tjänst.

Bönderna i Lösings, Östkinds och Björkekinds härader klagade på samma förhållande.[7] De rapporterade, att jägeribetjänterna inte hann utsyna det beviljade virket inom rimlig tid. Förseningarna skapade stora problem för bönderna. De föreslog nu att ett visst område skulle utsynas på en gång, där bönderna kunde få hämta sitt behov av virke. Efter tio år skulle området fridlysas och en ny trakt utses.

Till dessa båda besvärspunkter kom ytterligare ett par av mer speciell karaktär, varför jag inte refererar dem här. Reaktionerna i Östergötland mot 1734 års skogsordning var inte särskilt omfattande, även om vi måste hålla i minnet att besvären från några i hög grad berörda härader saknas. Det är emel-

[6] RA, R. 5502, ständernas besvär 1738, Lysings härad § 3.
[7] RA, R.5503, ständernas besvär 1738, Lösings, Östkinds och Björkekinds härader § 4.

lertid något förvånande att bönderna i bergsbruksbygderna i norra Östergötland inte hade något att anföra mot skogsordningen i sina besvär. Vi får söka oss till riksdagen 1738–39 för att få vidare kunskaper om östgötaböndernas synpunkter på skogslagstiftningen.

Handläggningen av bondeoppositionen mot skogsordningen på 1738–39 års riksdag

Bondeståndet fick ta emot åtskilliga besvärspunkter, som berörde de mest skiftande problem med anknytning till 1734 års skogsordning. Det skulle ha varit svårt för ståndet att formulera ett eget besvär, som tillfredsställde alla regionala särintressen. Ståndet löste emellertid svårigheten på ett mycket smidigt sätt. Den använda taktiken kunde skönjas redan vid 1734 års riksdag. Bondeståndet undvek nu konsekvent att befatta sig med de framförda ändringsförslagen. Istället yrkade man på "en annan skogzordning, lämpad efter hwarje orts rätta och sanskylldiga art och beskaffenhet".[8] Därmed kunde ledamöternas olika krav tillgodoses, utan att man behövde yrka på direkta ändringar i gällande förordning.

Det är däremot oklart, om bönderna tänkte sig *en* skogsordning, där olika bestämmelser för olika delar av landet infördes, eller om målsättningen var flera skogsordningar, som omfattade var sin region. Det senare torde vara mest sannolikt, då man uppgav att den nu gjorda framställningen var helt i linje med bondeståndets yrkande vid behandlingen av skogsordningen 1734. Det råder inget tvivel om att man då åsyftade flera skogsordningar.

I de områden, där 1734 års skogsordning inte var tillämplig, skulle den förklaras vilande och 1664 års förordning gälla, tills nya bestämmelser hann utarbetas och fastställas.

Bondeståndets besvärspunkt i skogsfrågan remitterades till allmänna besvärsdeputationen. Denna deputation fick emellertid ta emot reaktioner från flera håll. Borgarståndet beklagade i ett besvär, att virkeshandeln mellan landsbygden och städer-

[8] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, ed. Sten Landahl, vol. 3 (Uppsala, 1948), 43.

na var allvarligt hotad genom skogsordningens stränga bestämmelser i avseende på handeln med trävaror.[9] Ståndet påpekade – liksom bondeståndet – att skillnaderna i skogstillgång var stora och att många områden fortfarande hade rikliga skogar.

I allmänna besvärsdeputationen insåg man att en behandling av den omfattande skogsfrågan inte skulle kunna genomföras på deputationens sammanträden. Deputationen begärde därför hos ständerna att inom sig få utse ett skogsutskott, som skulle se över hela skogsordningen, granska de inkomna besvären samt höra berörda personer i samtliga län.[1] Ständernas flertal tillstyrkte allmänna besvärsdeputationens begäran. Prästeståndet var dock avvisande och ville istället att ärendet skulle uppskjutas till nästa riksdag.[2] Under tiden skulle landshövdingarna höra länens invånare i frågan.

Skogsutskottets sammansättning ger en del intressanta upplysningar. Fördelningen mellan stånden var den vedertagna. Ridderskapet och adeln hade dubbelt så många ledamöter som vart och ett av de övriga stånden. Bergsbruket var mycket svagt företrätt i utskottet. Jag har endast funnit en ledamot med direkt anknytning till bergshanteringen.[3] Ridderskapet och adeln placerade framförallt juridiskt skolade personer i utskottet. Däremot förekom ingen politisk centralgestalt i utskottet från de tre högre stånden. De representerades istället av relativt okända förmågor i politiska sammanhang.

Bondeståndets företrädare var av en helt annan karaktär. Bland de fyra bönderna i utskottet kan nämnas bondeståndets talman Olof Håkansson, som var en av frihetstidens märkligaste och skickligaste politiker. Jon Bengtsson från Jönköpings län fanns också i utskottet. Han bevistade 1738–39 sin fjärde riksdag, och han skulle återkomma även senare.[4] Han var aktiv och mycket betrodd i ståndet. Jon Bengtsson fick också er-

[9] *Borgarståndets riksdagsprotokoll*, ed. Nils Staf, vol. 6 (Stockholm, 1972), 645f.
[1] RA, R. 2671, ABD:s prot., 6.7 1738, 25ff.
[2] RA, R.686, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 12.7 1738, 249.
[3] Överstelöjtnant Peter Schönström ägde bruk i Västmanland.
[4] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 3, 45f.

sätta Olof Håkansson som talman, då denne var förhindrad.[5] Bondeståndet satte således in sina främsta företrädare i skogsutskottet, och jag ska senare diskutera betydelsen av detta för resultatet av utskottets arbete.

Skogsutskottet tog allvarligt på sin uppgift och gick mycket omsorgsfullt tillväga. Länsrepresentanterna fick yttra sig såväl muntligt som skriftligt, och utskottet fick därigenom en bra bild av de olika länens och länsdelarnas speciella förhållanden. Samtliga bonderiksdagsmän från Östergötland liksom landshövding D'Albedyhll framträdde inför utskottet. Dessutom hördes prosten Carl Echman, som talade på prästerskapets vägnar i Kalmar län samt Kinda och Ydre härader i Östergötland. Jag nämnde tidigare att de bevarade häradsbesvären inte direkt avslöjade någon utbredd bondeopposition mot skogsordningen i Östergötland. Bilden blir nu en helt annan. Östgötabönderna framförde en stor mängd krav till skogsutskottet. I det följande kommer jag endast att referera de viktigaste.

Kravet på ett friare svedjebrännande upptog det största utrymmet i protesterna. Sex av de sju riksdagsmännen framförde sådana önskemål från sina valkretsar.[6] Flera valkretsar bestod av både skogs- och slättbygd, och där var det skogsbönderna som främst stod bakom yrkandet om ett mer ohindrat svedjande. Anders Olsson från Hammarkinds härad vid Östersjökusten hävdade att den omständliga proceduren för tillstånd att svedja kostade mer än vad svedjan var värd. Han yrkade att varje hemman efter sitt mantal skulle få rätt att svedja en viss areal varje år utan vidare tillstånd. I Hällestad och Vånga bergslag i den norra skogsbygden, där boskapsskötseln var en viktigare näring än åkerbruket, hade svedjandet ett speciellt syfte. Här svedjade man inte i första hand för att dryga ut åkern utan för att få bättre bete. Den kraftigaste reaktionen kom ifrån Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo härader i södra skogsbygden. Riksdagsmannen Olof Nilsson påstod att bönderna i hans domsaga skulle bli alldeles ruinerade, om inte bestämmelserna i 1734 års skogsordning ändrades. Vid kronotiondetaxeringen hade hemmanen blivit högt taxerade endast och enbart på grund av

[5] Ibid., 64.
[6] RA, R. 2672, ABD:s skogsutskotts prot., 204ff och 502ff.

skogen. När nu nyttjanderätten till skogen och möjligheten till svedjande var inskränkt, kunde han och hans medbröder varken föda sig eller betala de dryga skatterna.[7]

De byråkratiska ingreppen attackerades hårt i samband med kraven på friare svedjebränning. Men också i andra sammanhang gick östgötabönderna till storms mot de byråkratiska reglerna. Bönderna hade rätt att hämta ved av vindfällen, nedfallna grenar m.m. på allmänningarna. Tog dessa tillgångar slut och träd skulle fällas, måste först skogvaktaren tillkallas för att tillsammans med två nämndemän och uppsyningsmännen utsyna sådana. Detta var omständligt, hävdade riksdagsmannen från Hammarkind och föreslog att en bestämd del av allmänningen skulle upplåtas för vedhämtning. Efter några år kunde man skifta område och samtidigt fridlysa det gamla vedhygget.

Lösings, Östkinds och Björkekinds häraders riksdagsman framförde liknande synpunkter och förslag. Han hänvisade också till förre landshövdingen Ehrenkrona, som hade praktiserat ett system med trakthygge för ved.[8] Bönderna från dessa härader hade i häradsbesvären yrkat på samma förfarande även vid virkestag på allmänningar. Nu var man villig att acceptera utsyning för virke, bara man fritt kunde få hämta ved från ett bestämt område.

Skogsordningen förbjöd fällande och topphuggning av björk för lövtäkt på såväl allmänningar som enskild skog.[9] Flera av bonderiksdagsmännen anförde, att björklöven var nödvändiga till kreatursfoder. Många hemman hade alltför dålig tillgång på hö. De skoglösa trakterna borde också få rätt till lövtäkt på allmänningarna.

Det sista kravet, som fick bred anslutning bland riksdagsmännen, gällde handeln med skogsprodukter mellan slätt- och skogsbygden i Östergötland. Skogsordningen försvårade både direkt och indirekt möjligheterna till handel; bl.a. krävdes tillstånd och undersökning för att få uppsätta bondsågar. Sågkvantiteterna kunde också begränsas av myndigheterna med

[7] Ibid., 513.
[8] Ibid., 204ff och 502ff.
[9] Modée, vol. 2, 1134f.

skogsordningen som förevändning.[1] Dessutom torde jägeripersonalens befogenheter även på den enskilda skogen ha haft en negativ inverkan på böndernas handel med skogsvaror.

Fortfarande förvånar det, att inga angrepp riktades mot bergshanteringens gynnade ställning i 1734 års skogsordning. Riksdagsmannen Håkan Olsson från Hällestad och Vånga bergslag hade inget att anföra, som kan antyda konflikter med bergsbruket om skogen.

Prosten Carl Echman framträdde inför utskottet som representant för prästerskapet i Kalmar län och Kinda och Ydre härader i Östergötland.[2] Han stödde oreserverat böndernas krav på ett friare svedjande och hävdade att det var tillräckligt om häradsrätterna prövade, hur mycket svedjeland ett hemman kunde tåla. Echman trodde sig också veta att invånarna i detta område tidigare hade utverkat kungliga resolutioner med innehåll att få friare än andra bruka sina skogar på grund av den svaga åkern. Prosten Echman ville också att bönderna skulle tillåtas att topphugga björk. Han anförde att en topphuggen björk några år senare gav dubbelt med löv till foder.

Skogsutskottet gav också landshövding D'Albedyhll möjlighet att framföra synpunkter på 1734 års skogsordning.[3] I allt väsentligt stödde han bonderepresentanternas kritik, även om han inte var benägen att tillstyrka lika långtgående uppmjukningar av förordningen, som de begärde. Den byråkratiska metoden att minska skogsförbrukningen hade ingen beundrare i D'Albedyhll. Han fann det alltför omständligt att dra in landshövding, häradsrätt och jägeribetjäning vid t.ex. tillståndsgivningen för virkestag på allmänningar. Det var tillfyllest att häradsrätterna övervägde skogarnas tillstånd och de sökandes behov. Landshövdingens roll borde inskränkas till att beordra jägeripersonalen att verkställa häradsrätternas beslut. Däremot kunde landshövdingen inte tillstyrka förslaget från riksdagsmännen i Lösings, Östkinds, Björkekinds och Hammarkinds härader om trakthygge istället för utsyning. Ett sådant system byggde inte på böndernas behov, och rättvisan dem

[1] Ibid., 1129f.
[2] RA, R.2672, ABD:s skogsutskotts prot., 186 ff.
[3] Ibid., 242ff och 517ff.

emellan skulle därmed gå förlorad. De som bodde nära allmänningarna hade t.ex. större möjligheter att tillskansa sig fördelar på de andras bekostnad.

Landshövding D'Albedyhll tog också parti för bönderna ifråga om rätten att svedja. Hans motivering var klar och bestämd. "På många ställen uti lähnet utom bergslagen, äro skogarne så tillwäxande, att något swedjande årligen icke mindre på cronoän skattehemman, så mycket nödwändigare bör skie, som skogen annars skulle förderfwa hela utmarken och mullbetet: Åboen dessutom emedan hemmanet för skogens skull och dess nyttiande har fått sin dryga skatt och ränta, aldeles skulle undergå, och skatten icke mägta utgiöra".[4] Landshövdingen var således helt införstådd med att skogshemmanen var taxerade för svedjesäd. D'Albedyhll nöjde sig emellertid inte med att tillstyrka ett utökat svedjande. Han angrep också i detta sammanhang de byråkratiska reglerna. Tillståndsgivningens alla turer borde förkortas och göras mindre omständliga.

När det gällde skogsordningens förbud mot fällande och topphuggning av björk för lövtäkt, kunde landshövdingen berätta att björken var mycket riklig på många ställen i länet. Lövtäkt kunde därför inte skada björkbeståndet och var dessutom nödvändig för att klara kreaturens foderbehov. Gamla björkar borde därför få topphuggas och yngre bortröjas, där de hindrade skötseln av ängar och betesvallar.

Landshövding D'Albedyhll och bonderiksdagsmännen från Östergötland hade krävt väsentliga uppmjukningar av 1734 års skogsordning. Det fanns emellertid gott om enskilda och myndigheter, som var av motsatt åsikt. Bergskollegium var antagligen den mest inflytelserika representanten för den senare kategorin. Kollegiet förklarade sig vara alldeles tillfreds med gällande förordning.[5]

När skogsutskottet hade hört alla berörda intressenter, började man arbeta på en förklaring över 1734 års skogsordning. Arbetet innebar i första hand ett förtydligande av oklara och tvetydiga bestämmelser i förordningen, men i flera fall företogs också direkta ändringar i paragraferna.

[4] Ibid., 518f.
[5] Ibid., 269ff.

Utskottet ansåg sig ha besvarat bondeståndets besvärspunkt om skilda förordningar för olika regioner genom att man i en del paragrafer förtydligade vilka bestämmelser som gällde i olika delar av landet. I resolutionen på allmogens besvär förklarade också Kungl. Maj:t, att skogsordningen var översedd "samt effter hwarje landsorts rätta beskaffenhet inrättad och lämpad".[6] Den fortsatta undersökningen får utvisa om bönderna var tillfredsställda med en dylik lösning.

Skogsutskottets behandling av östgötaböndernas framförda kritik gav ett intressant resultat i förslaget till förklaring. Utskottet yttrade sig om det omständliga förfaringssättet vid tillståndsgivning för t.ex. virkestag.[7] Man kan skönja en märkbar förskjutning ifråga om huvudansvaret för besluten från landshövdingen till häradsrätterna. I 1734 års skogsordning sades uttryckligen, att landshövdingen skulle granska ansökningarna och lämpa dem efter skogstillgången. Skogsutskottet förflyttade avvägandet av de sökandes behov mot den befintliga skogstillgången till häradsrätterna. Landshövdingens uppgift begränsades till det något oklara "lof gifwer", och att befalla jägeribetjäningen att verkställa utsyningarna. Dessa skulle alltså även i fortsättningen vara kvar, och någon trakthuggning övervägde utskottet tydligen inte.

Skogsutskottets förslag till förklaring överensstämde i denna fråga mycket väl med landshövding D'Albedyhlls framförda synpunkter. Östgötabönderna kunde knappast ha något att invända emot att häradsrätterna fick större inflytande. Utsyningen fanns emellertid fortfarande kvar, och någon märkbar tidsvinst gjordes väl knappast heller, då ansökan även fortsättningsvis skulle passera samma instanser. Däremot föreslog utskottet att utsyningen för vedhygge skulle upphöra. Bönderna fick rätt att fälla gamla och odugliga träd på allmänningarna under förutsättning att man först meddelade skogvaktaren därom.[8]

Skogsutskottet gjorde anmärkningsvärt stora uppmjukning-

[6] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 3, 556.
[7] RA, R.2673, ABD:s skogsutskott, strödda handlingar, skogsutskottets förslag till förklaring över 1734 års skogsordning, § 5.
[8] Ibid., § 6.

ar ifråga om svedjebränningen.[9] Det viktiga övervägandet om den enskildes behov och skogarnas tillräcklighet försköts här – liksom vid virkestäkt på allmänningar – från landshövdingen till häradsrätterna. Det är dock tveksamt, om detta kom att få någon reell betydelse. Utskottet fastslog nämligen längre fram i paragrafen, att landshövdingen genom jägeripersonalen hade att ansvara för att skogarna så mycket som möjligt sparades. Många bönder kom ändå att få lättnader vid svedjebränningen. Detta berodde på att skogsutskottet skilde ut de bönder, som var skattlagda för svedjande och beviljade dem speciella förmåner. Utskottet föreslog att för dem "må blifwa utsynt och bewiljat en tiänlig skogsparck, at på 5 à 6 år til swedie nyttia, och lika mycket efter den tiden, så wida det sig giöra låter, och skogen det tåla kan." De slapp således de årliga ansökningarna och utsyningarna för varje svedjeland.

Utskottets förslag i avseende på björkskogen innebar en total omsvängning från skogsordningens stränga bestämmelser.[1] Det blev nu fullt tillåtet att fälla och topphugga björk på både inägor och utmarker. Bönderna var dock skyldiga att också ta hand om stockarna och inte låta dem ligga att ruttna i skogen.

Handeln med skogsprodukter underlättades också på några punkter genom förslaget. Det skulle bli lättare att starta sågar. Förordningen hade endast tillåtit dem, som innehade egen skog, att driva sågverk. Bönder, som hade vattenkraft men ingen skog, fick nu rätt att efter undersökning inköpa skog från skogrika hemman för att idka sågning. Häradsrätterna kom även här att få ett klarare inflytande över tillståndsgivningen.[2] Handeln mellan slätt- och skogsbygd skulle också upphjälpas. Förbudet mot försäljning av skogsprodukter från allmänningarna undanröjdes nu. Skogsvaror från allmänningarna i skogrika trakter skulle enligt förslaget få avyttras till invånarna i skoglösa områden.[3]

Skogsutskottet föreslog även andra viktiga förändringar av skogsordningen, som inte hade någon anknytning till östgöta-

[9] Ibid., § 15.
[1] Ibid., § 17.
[2] Ibid., § 13.
[3] Ibid., § 6.

böndernas reaktioner. Den betydelsefullaste härvidlag var troligen, att förslaget tillät delning av sockenallmänningar delägarna emellan.[4] Den gällande förordningen medgav endast delning av byallmänningar.

Skogsutskottets förslag innebar således ett tillmötesgående i större eller mindre omfattning av samtliga klagomål från östgötabönderna. Men ännu var det bara frågan om ett förslag, och uppgiften blir nu att undersöka hur detta klarade behandlingen i de olika ståndens.

Förslaget skulle emellertid först passera allmänna besvärsdeputationen. Här mötte inga svårigheter. Deputationen gjorde inte någon ändring av betydelse. Granskningen hade närmast redigeringskaraktär.[5]

Bondeståndet tog snabbast upp frågan på dagordningen.[6] Av förslagets tjugo paragrafer tillstyrkte ståndet arton utan ändringar. Endast i § 3, som gällde kronoparkernas nyttjande, yrkade bönderna på mer omfattande förändringar och tillägg. Dessa berörde framförallt lokala problem, och de skulle väl egentligen ha hört hemma i regionala skogsordningar, om sådana hade utformats. Bondeståndet diskuterade inte frågan om olika skogsordningar för olika landsdelar vid behandlingen av förslaget till förklaring. Bönderna var säkert alltför tillfreds med de uppmjukningar som föreslogs för att våga riskera dessas genomförande med en ny debatt om lämpligheten av en eller flera förordningar. Nu försökte man istället få med så många lokala bestämmelser som möjligt i förklaringen över 1734 års skogsordning. Ett protokollsutdrag sändes till de övriga ståndens.[7]

Ridderskapet och adeln bemötte inte förslaget med samma

[4] Ibid., § 12.

[5] RA, R.2671, ABD:s prot., 214ff.

[6] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 3, 29.11 1738, 264ff.

[7] Protokollsutdragen var inga avskrifter från protokollen, även om de självklart hade anknytning till protokollförda beslut. De var oftast betydligt utförligare än protokollen. Utdragen utnyttjades i princip för två syften. Det första var att ta initiativ i en fråga. Baktanken var vanligen att ständen skulle behandla frågan utan föregående remiss till utskott eller deputationer. Det andra syftet var att meddela medstånden fattade beslut över ett betänkande eller annat förslag.

förtjusning som bondeståndet. Här föreslogs flera ändringar av vikt.[8] Ledamöterna var visserligen villiga att bifalla de uppmjukade restriktionerna i avseende på svedjandet för en stor del av landet, men man kunde inte acceptera några lättnader i bergslagen. Ståndet yrkade här att 1734 års bestämmelser även fortsättningsvis skulle gälla. Ridderskapet och adeln ansåg sig inte heller kunna medverka till så stora förändringar av reglerna kring björkskogens användning, som förslaget till förklaring innebar. Ståndet avvisade också tanken på delning av sockenallmänningar.

Adelns yttrande föranledde bondeståndet att på nytt ta upp skogsfrågan.[9] Ståndet bemötte adelns ställningstaganden och försvarade ihärdigt förslaget till förklaring. Motiveringarna var tämligen utförliga. Vi stöter bl.a. på något så sällsynt som ett försvar för svedjandet utifrån den utgångspunkten, att svedjebränningen var bra för gräs- och skogsväxten. Bönderna värnade ofta om svedjandet, men sällan framfördes andra motiv än dess nödvändighet för böndernas försörjning och kreaturens utfodring. Debattinläggen angående svedjandets inverkan på skogsväxten från personer utanför böndernas led innehöll vanligen kraftiga fördömanden av svedjebränningen, och bönderna undvek normalt att bemöta denna uppfattning. Bondeståndets synpunkter meddelades de andra stånden denna gång genom både protokollsutdrag och uppvaktningar.

Prästeståndet behandlade förslaget till förklaring och bondeståndets båda protokollsutdrag på en och samma dag.[1] Ståndet godtog de allra flesta av bondeståndets tillägg av lokal natur, framförda i det första utdraget. Prästerna tog också fullständigt parti för bönderna i meningsmotsättningen mellan dessa och adeln i fråga om svedjandet, delning av sockenallmänningar m.m. Skogsutskottets förslag tillstyrktes således.

Borgarståndet tog också ställning till förslaget och protokollsutdragen vid ett och samma tillfälle.[2] Borgarna intog en

[8] *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll från och med år 1719* ed. Carl Silfverstolpe, vol. 10 (Stockholm, 1888), 12.1 1739, 442f.

[9] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 3, 16.1 1739, 320ff.

[1] RA, R.686, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 18.1 1739, 1320ff.

[2] *Borgarståndets riksdagsprotokoll*, vol. 6, 27.1 1739, 358.

hållning, som var snarlik prästernas. Adeln isolerades därigenom, och böndernas ståndpunkter genomdrevs av de tre ofrälse stånden tillsammans. Bondeståndet fick senare under riksdagen gehör för ytterligare framställningar av lokal betydelse i samband med förklaringen över 1734 års skogsordning.[3]

Sammanfattning och slutsatser

Riksdagen 1738–39 fick ta emot en mängd reaktioner mot 1734 års skogsordning. Allmänna besvärsdeputationen, som fick på sin lott att handlägga skogsfrågan, fann sig nödsakad att tillsätta ett särskilt utskott för att klara uppgiften. Reaktionerna manifesterades inte minst i skogsutskottets omfattande undersökningar av kritiken. Den visade sig komma från hela landet och från flera samhällsgrupper. Bonde- och borgarstånden var dock mest angelägna att revidera bestämmelserna på skogslagstiftningens område. Skogsutskottet tog lärdom av kritiken i sitt förslag till förklaring. Vid riksdagsbehandlingen av detta var ridderskapet och adeln ensamt om att så långt som möjligt vilja bevara 1734 års förordning ograverad.

Orsaken till uppmjukningen av 1734 års skogsordning är till stor del att söka i den vidsträckta opposition, som mötte densamma. Skogsordningen var i alltför hög grad en skrivbordsprodukt, som tog liten hänsyn till verkligheten och de varierande förhållanden som gällde i olika delar av landet. Skogsutskottets sammansättning saknade antagligen inte heller betydelse. Bondeståndet representerades av sina främsta män, medan exempelvis ridderskapet och adeln i första hand satte in jurister utan politisk tyngd och utan eget engagemang i frågan. Bergsbruksintressena var mycket svagt företrädda i utskottet. Den redan dåliga jämvikten i skogsutskottet mellan olika skogsnyttjare rubbades ytterligare av att det främst var företrädare för de agrara intressena, som framträdde inför utskottet. När bönderna, som i Östergötland, dessutom fick stöd av landshövding och präster måste motviljan mot skogsordningen ha framstått som kompakt.

[3] RA, R.686, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 7.3 1739, 1674 samt *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 3, 3.2 1739, 346.

Det var säkert också av betydelse, att skogsfrågan kom att handläggas inom allmänna besvärsdeputationens råmärken och inte remitterades till någon fackdeputation. Denna deputations huvuduppgift var att utreda ståndsbesvären. Besvärsdeputationens göromål var främst av intresse för bonde- och borgarstånden, då det framförallt var dessa båda stånd, som utnyttjade besvären för att föra fram krav och önskemål till riksdagarna. Ridderskapet och adeln däremot tycks inte ha prioriterat allmänna besvärsdeputationen särskilt högt, när ståndet utsåg ledamöter till de olika deputationerna. Fackdeputationerna verkar ha varit av större intresse för adelsmännen. Det är där vi återfinner de politiska förgrundsfigurerna inom ridderskapet. Det är möjligt att skogsfrågan hade fått en annan utgång, om ärendet hade handlagts av eller remitterats till exempelvis bergsdeputationen.

Östgötabönderna måste ha varit mycket tillfreds med utvecklingen i skogsfrågan. Deras viktigaste krav berördes alla i förklaringen 1739. En del av de företagna förändringarna var visserligen bara av marginell art, men på flera punkter, t.ex. svedjebränningen och nyttjandet av björkskogen, hade betydelsefulla framgångar vunnits. Förklaringen innebar också vissa lättnader av restriktionerna i bergslagsområdena, men på dessa bestämmelser i 1734 års förordning hade bönderna i den östgötska bergslagen förbryllande nog inte klagat. Anledningen kan möjligen vara att skogarna här ännu var tillräckliga för att försörja både bonde- och bergsnäringarna. En bidragande orsak till frånvaron av opposition kan också vara, att bönderna i bergslagen sedan gammalt var vana vid stränga restriktioner ifråga om skogsutnyttjande. De flesta nytillkomna inskränkningar i skogsordningen 1734 avsåg skogarna utanför bergslagsområdena.

Skogslagstiftningens revidering 1739 har ofta undervärderats. En del forskare har hävdat, att lagstiftningen egentligen inte genomgick några märkbara förändringar mellan 1734 års skogsordning och de gustavianska förordningarna. Lars Kardell framför t.ex. att bestämmelserna om svedjning var intakta från 1734 till 1793.[4] Min undersökning har visat, att förkla-

[4] Lars Kardell m.fl., *Svedjebruk förr och nu* (Uppsala, 1980), 16.

ringen över 1734 års skogsordning förvisso inte innebar en total omsvängning i skogslagstiftningen – men i varje fall en kursändring.

2.3. Skogsfrågan under åren 1749–56

Tillkomsten av 1749 års skogskommission

Skogskommissionen hade sitt ursprung i skogsfrågans behandling på riksdagen 1746–47. Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens förordningsutskott beslöt vid denna riksdag i samband med behandlingen av Kungl. Maj:ts sekreta och särskilda proposition att gå igenom landshövdingeberättelserna för att se, vad som var speciellt för varje län ifråga om skogen. Senare skulle utskottet utarbeta ett förslag till förordning, som var tillämpligt för varje län.[5]

Utskottet blev emellertid förekommet av landshövding Barnekow i Kristianstads län. Han inlämnade ett memorial[6] till kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen, där han föreslog att en ny skogsordning anpassad till varje läns särskilda behov skulle utarbetas. Det skulle dock ske utan att riksdagen behövde engageras och hindras i sina andra göromål.[7] Barnekows memorial tillkom säkerligen med anledning av förordningsutskottets planer. Landshövdingen oroade sig för att det omfattande arbetet skulle gå ut över deputationens och utskottets andra ärenden.

Memorialet remitterades till förordningsutskottet, som utarbetade ett betänkande, vilket antogs av kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen.[8] Betänkandet innebar, att varje landshövding innan årets slut skulle sammankalla deputerade för de olika stånden samt häradshövdingar, kronofogdar och jägeribetjänter i respektive län. Vid sammankomsterna skulle projekt till skogsordningar för länen utarbetas. Dessa skulle sän-

[5] RA, R.2919, KEKD:s förordningsutskotts prot., 4.11 1746, 13ff.
[6] Ett skriftligt förslag eller betänkande.
[7] RA, R.2911, KEKD:s prot., 29.12 1746, 102.
[8] Ibid., 29.1 1747, 136.

das till Kungl. Maj:t, som anbefalldes att höra berörda kollegier. Kungl. Maj:t hade därefter att fastställa förslagen till efterlevnad i de olika länen. Tanken var att nästa riksdag skulle göra slutlig granskning och fastställelse. Det är något tveksamt, om denna av riksdagen utförda översyn skulle utmynna i en eller flera skogsordningar. Det senare förefaller troligast. Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens betänkande godkändes av samtliga stånd.[9]

Kungl. Maj:t verkställde riksdagens beslut i så måtto, att man beordrade in förslag ifrån länen. Det visade sig emellertid alltför tungrott att dra in alla berörda kollegier i behandlingen. Justitiekanslern föreslog därför i november 1749, att en kommission med representanter från kollegierna skulle tillsättas för att handlägga frågan.[1] Skogskommissionen utsågs i december samma år.[2] Det framgår tydligt av rådsprotokollet, att skogskommissionens uppgift var att utarbeta *en* skogsordning.

Projekt till skogsordning för Östergötland

Vi förflyttar oss nu till Östergötland för att se, hur projektet till skogsordning för länet utformades av landshövdingen, ståndsrepresentanterna och de lokala ämbetsmännen. Östergötland fick 1748 en ny landshövding, Gustaf Adolf Lagerfelt. Hans åtgärder med anledning av riksdagens och Kungl. Maj:ts beslut kännetecknades inte av någon större brådska. Sammankomsten skedde först i januari 1751. När man väl hade samlats, utfördes emellertid arbetet noggrant. Sammanträdet varade i fyra dagar.

Det ska på en gång sägas, att en hel del källmaterial från detta möte saknas. Protokollet och förslaget till skogsordning finns bevarade, men alla skriftliga yttranden från ämbetsmännen liksom ståndens särskilda betänkanden m.m. har dessvärre förkommit.

Det var en stor församling på drygt 50 personer, som tog sig

[9] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, ed. Sten Landahl, vol. 6 (Stockholm, 1957), 6.4 1747, 337.
[1] RA, rådsprot. inrikes-civila ärenden, 7.11 1749.
[2] RA, inrikes-civilexpeditionens registratur, 22.12 1749.

an arbetet med att utforma en skogsordning för Östergötland. De flesta var bonderepresentanter, men det skulle snart visa sig att deras antal snarast stod i omvänd proportion till deras inflytande på detta möte.

De församlade gick först igenom 1734 års skogsordning och förklaringen 1739.[3] De inflytelserika på mötet föredrog helt tydligt 1734 års förordning före förklaringen över densamma. De uppmjukningar, som östgötabönderna tillsammans med andra genom sina reaktioner hade lyckats få införda i förklaringen, avvisades nu i samtliga fall utom ett. Det senare gällde utnyttjandet av björkskogen. En del bönder protesterade, när landshövdingen med hjälp av ämbetsmännen och andra ståndsrepresentanter förespråkade 1734 års formuleringar ifråga om svedjande, virkestag på allmänningar m.m. Bönderna hade ingen framgång. De förbehöll sig därför rätten att senare inlämna sina synpunkter skriftligen.

Därefter uppläste man och diskuterade de inkomna inlagorna från häradshövdingarna, kronobefallningsmännen och magistraterna. Dessa finns, som tidigare har omnämnts, dessvärre inte bevarade. Det är en klar förlust, då det hade varit mycket värdefullt att ta del av de lokala ämbetsmännens tankar om skogslagstiftningens utformning och genomförande. De skriftliga erinringar, som i förväg inkom från bönderna i några socknar och härader, saknas också. Det framgår dock tydligt av protokollet, att deras synpunkter avfärdades med stor nonchalans. Det är också signifikativt för stämningen på mötet, att det enda bondeförslag som bifölls gällde strängare restriktivitet. Bönderna i Lysings härad föreslog nämligen, att skogs- och jägeribetjänternas hamrar skulle lämnas till offentligt förvar efter verkställd utmärkning och utsyning av timmer. Syftet var att förebygga oegentligheter från jägeripersonalens sida.

När förslaget till skogsordning för Östergötland äntligen skulle börja utformas, hade tydligen de närvarande efter fyra dagars förhandlingar tröttnat på att sitta i sammanträde. Samtliga stånd föreslog att projektet skulle utarbetas av landssekreteraren på grundval av de företagna diskussionerna och de skriftliga synpunkterna och sedan godkännas vid en senare

[3] VaLA, Ög. LäA, landskansliet, kansliets prot., 16.1 1751.

sammankomst. Beslutet blev också i enlighet härmed, och en representant från varje stånd utsågs att närvara vid den slutliga behandlingen av förslaget.

Landssekreteraren blev klar med sitt arbete under sensommaren 1751, och de deputerade sammanträdde i september.[4] Vad innehöll då detta förslag? Från böndernas synvinkel kan man befara det värsta. En genomgång av projektet bekräftar på alla sätt farhågorna. På flera punkter var östgötaförslaget till och med restriktivare än 1734 års förordning.

Enligt 1734 års förordning fick allmänningsdelägarna hämta grenar och vindfällen m.m. till husbehovsved. Träd fick dock inte fällas utan föregående utsyning av jägeripersonal och nämndemän. Förklaringen 1739 förenklade förfarandet vid vedhämtning på allmänningar. Delägarna behövde endast meddela skogvaktaren, då odugliga träd fälldes för vedbehov. Projektet till skogsordning för Östergötland byråkratiserade och detaljstyrde proceduren långt mer än någonsin.[5] Grenar, vindfällen o.d. skulle endast få hämtas på bestämda dagar, som fastställdes av jägeripersonalen och kungjordes i kyrkorna. Nämndemän och uppsyningsmän skulle närvara vid utdelningen. Behövde träd fällas, skulle samma tillvägagångssätt följas som vid timmerhygge. Häradssyn och landshövdingsbeslut krävdes således. Förslaget har intresse även i andra avseenden än för dess kraftiga restriktivitet. Det var nämligen identiskt med kraven i 1734 års förordning för vedhämtning på kronoparker. Landshövding Lagerfelt, som var projektets främste tillskyndare, avslöjade i denna paragraf sin önskan att utsudda skillnaderna mellan å ena sidan kronoparkerna och å andra sidan härads- och sockenallmänningarna. Centralmakten hade länge försökt sådana ansatser utan att riktigt lyckas.[6]

Även ifråga om virkestag på allmänningar innebar projektet en skärpning i förhållande till såväl förordningen som förklaringen. Häradssynen, som prövade behovet av den planerade

[4] Ibid., 9.9 1751.

[5] VaLA, Ög. LäA, landskansliets brevkoncept, 16.9 1751, § 5.

[6] Ihrfors' avhandling om häradsallmänningar, se not 2 s. 42, behandlar som ett genomgående tema försöken att göra häradsallmänningarna till en kronans egendom.

nybyggnaden eller reparationen, skulle innefatta en än noggrannare bedömning.[7] Projektets bestämmelser angående jägeribetjänternas utsyning och utstämpling innehöll också en nyhet av mycket restriktivt slag. Bönderna blev tvungna att genast fälla och bortföra träden i samband med utsyningen. Om inte detta hanns med, fick den virkessökande vänta till nästa tillfälle, då jägeripersonalen befann sig på allmänningen. Inget träd skulle i fortsättningen få nedhuggas utan närvaro av jägeribetjänter, nämndemän och uppsyningsmän.[8]

Skogsordningen hade i allmänna ordalag uppmanat landshövdingarna att undervisa och uppmana bönderna att utnyttja stengärdesgårdar eller jordvallar till hägnader för att spara skogen.[9] I projektet ålades bönderna att årligen sätta upp ett bestämt antal famnar stengärdesgård eller jordvall. Försummelse häremot skulle beläggas med böter.[1]

Östgötaprojektet innehöll också bestämmelser om årlig plantering på såväl krono- som skatte- och frälsehemman. Varje helt hemman ålades att plantera minst tolv nyttiga träd. Böter blev resultatet av efterlåtenhet; en kronobonde, som tredje gången åsidosatte bestämmelsen, miste hemmanet.[2]

Genomgången av de utökade restriktionerna både i jämförelse med förordningen och förklaringen skulle kunna fortsätta. Ytterligare exempel skulle vara begränsningarna i rätten att svedja och den skärpta uppsikten över bondsågar.[3] De angivna exemplen bör emellertid räcka för att visa i vilken riktning, som projektets förespråkare önskade föra skogslagstiftningen.

I två fall kan man dock finna uppmjukningar i projektet i förhållande till praxis och 1734 års förordning, men förvisso inte i jämförelse med förklaringen 1739. Landshövding Lagerfelt hade tagit för vana att minska den virkesmängd, som häradsrätterna hade beviljat de sökande. Dessa förkortningar skulle enligt projektet upphöra. Vad det praktiska resultatet blev härav är svårt att avgöra, då paragrafen avslutades med

[7] VaLA, Ög. LäA, landskansliets brevkoncept, 16.9 1751, § 6.
[8] Ibid., § 7.
[9] Modée, vol. 2, 1127.
[1] VaLA, Ög. LäA, landskansliets brevkoncept, 16.9 1751, §§ 8 och 14.
[2] Ibid., § 29.
[3] Ibid., §§ 19 och 22.

det viktiga tillägget,"så wida thet (dvs. häradsrättens beslut) efter behofwet samt allmänningsskogens tillstånd och beskaffenhet lämpat är".[4] Det andra fallet gällde björkskogens utnyttjande till lövtäkt. Projektet tillät i motsats till förordningen topphuggning av björk, men gick inte så långt som förklaringen, där även nedhuggning medgavs.[5]

Projektet till skogsordning för Östergötland gick på många punkter stick i stäv med böndernas önskemål. Deras inställning vid detta tillfälle är visserligen inte känd i detalj, men tillräckligt mycket vet vi av protokollet och av böndernas besvär före och efter 1751 för att kunna fastslå, att huvuddelen av östgötabönderna måste ha varit direkt upprörda och besvikna på förslaget.

Varför misslyckades bönderna så fullständigt med att hävda sina intressen på mötena i Linköping i januari och september 1751? De lyckades inte ens försvara de vunna framgångarna från 1739. Den främsta orsaken till misslyckandet framträder tydligast vid en jämförelse med skogsfrågans behandling vid riksdagen 1738–39. Som jag tidigare visade, framfördes då en omfattande kritik mot skogsordningens restriktioner. Östgötabönderna fick i stor utsträckning stöd av sin landshövding, och ett enigt bondestånd fann gensvar från flera håll. I Linköping 1751 synes bönderna ha stått helt isolerade. Lagerfelt dominerade mötet och till hans åsikter anslöt sig troligen de flesta ämbetsmännen.[6] Men inte heller övriga ståndsrepresentanter tycks ha funnit anledning att frondera mot landshövdingens inställning. En del av dessa kan för övrigt ha varit handplockade och kallade av Lagerfelt själv. Protokollet och projektet visar tydligt, att försvararna av restriktivitet och detaljstyrning utgjorde en betryggande majoritet i avseende på inflytande. Bönderna var många, men mot en bestämd landshövding kunde de

[4] Ibid., § 6.
[5] Ibid., § 27.
[6] Jag känner från andra sammanhang somliga ämbetsmäns åsikter i skogsfrågan, t.ex. häradshövding Fredrik Otto Wrangels, VaLA, Kinda häradsrätts arkiv, domböcker, höstting 1748, § 55. Jag har däremot aldrig funnit några yttranden från jägeribetjänter, men det förefaller inte troligt att de opponerade mot landshövdingen, som de var underställda.

inget uträtta, då stödet från andra grupper uteblev. Bonderepresentanterna fick nöja sig med att skriva ett särskilt yttrande till skogskommissionen.

Skogsfrågan på riksdagen 1751–52

Skogskommissionen hade påtagit sig ett stort och tidskrävande arbete. Meningen var att resultatet skulle föreläggas 1751–52 års riksdag, men av detta blev ingenting. Kommissionen hann helt enkelt inte slutföra sin uppgift under denna riksdag.

De besvär som östgötabönderna framförde till denna riksdag med avsikt att påverka den nya skogsordningen kunde därför inte avgöras. Rätten att svedja hade upptagit det största utrymmet i böndernas besvär. Allmogen i Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo härader tillfogade att de hade framfört krav om detta, då projektet till skogsordning för Östergötland diskuterades på sammankomsten med landshövdingen.[7] Från Memmings, Skärkinds, Åkerbo, Bankekinds och Hanekinds härader anfördes likaledes önskemål om att den nya skogsordningen skulle innehålla tillåtelse att svedja i de skogrika delarna av domsagan.[8] Båda valkretsarna önskade också regler, som på ett bättre sätt än dittills underlättade handeln med skogsprodukter mellan skogs- och slättbygd.

Bondeståndet tog visserligen in en punkt i de allmänna besvären om ett friare svedjande, men riksdagen föredrog att avvakta med beslut tills skogskommissionens förslag förelåg.[9]

Bönderna i Finspånga läns och Bråbo härader kritiserade landshövdingen för vidtagna inskränkningar i häradsrätternas befogenhet att besluta om timmerhygge på allmänningarna. Också detta krav fann nåd hos bondeståndet och upptogs bland de allmänna besvären.[1] Denna fråga slutbehandlades dessutom under riksdagen. I Kungl. Maj:ts resolution på allmogens be-

[7] RA, R.5501, ständernas besvär 1751, Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo härader § 2.
[8] Ibid., Memmings, Skärkinds, Åkerbo, Bankekinds och Hanekinds härader § 9.
[9] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, ed. Sten Landahl, vol. 7 (Stockholm, 1963), 354 och 412.
[1] Ibid., 325f.

svär fastslogs att landshövdingarna hade huvudansvaret för skogsvården. De hade därför rätt att ändra häradsrätternas beslut, om skogarnas tillstånd så krävde.[2] Böndernas förhoppning om häradsrätternas företräde framför landshövdingarna vid beslut i lokala skogsfrågor var därmed definitivt gäckad.

Andra besvär, som östgötabönderna framförde till denna riksdag, gällde t.ex. delning av häradsallmänningar och förbud mot intagor på kärr och mossar belägna på allmänningar.[3] Några beslut fattades ej under riksdagen. Det är värt att uppmärksamma att kravet på delning av häradsallmänningar, som nu framställdes från bönderna i Lysings, Dals, Aska och Göstrings härader, snart skulle bli det oftast förekommande önskemålet ifråga om skogen i besvären från Östergötland.

Skogsfrågan rönte stort intresse överallt före och under riksdagen 1751–1752. Riksdagsbehandlingen kom dock snart att hämmas av förseningen i skogskommissionens arbete. De flesta frågor med anknytning till skogslagstiftningen fick därför, som tidigare nämnts, förbli oavgjorda till nästa riksdagssammankomst.

Riksdagen 1755–56 och skogskommissionens förslag till skogsordning

Nästa riksdag sammanträdde under åren 1755–56. Östgötabönderna upprepade en del av sina till förra riksdagen framförda krav. Från Kinda och Ydre härader kom i vanlig ordning yrkanden om ett friare svedjande.[4] Bönderna i Lysings, Dals, Aska och Göstrings härader tog ånyo upp frågan om delning av häradsallmänningar. Samma härader framförde också önskemål om en ny skogsordning. Besvärspunkten innehöll dock inte några preciserade yrkanden gällande innehållet i densamma.[5] Allmogen i Östkinds, Björkekinds och Hammarkinds härader hade däremot ett konkret krav. De önskade att den nya skogs-

[2] Ibid., 423.
[3] RA, R.5502, ständernas besvär 1751, Lysings, Dals, Aska och Göstrings härader §§ 11 och 19.
[4] RA, R.3132, ExpD, riksdagsregistraturet 1755–56, 705ff.
[5] RA, R.1892, BdSt:s arkiv, länens besvär 1755, Lysings, Dals, Aska och Göstrings härader §§ 1 och 26.

ordningen skulle innehålla ett förbud mot anläggande av torp på allmänningar. Ett sådant förbud fanns visserligen redan i 1734 års skogsordning, men – hävdade bönderna – detta efterlevdes inte.[6]

Riksdagen 1755–56 fick ta del av skogskommissionens förslag till ny skogsordning. Låt vara att förslaget först nådde riksdagen i slutet av dess sammankomst. Vad innehöll då detta förslag? Vad blev resultatet av riksdagsbehandlingen? Hur lyckades bönderna hävda sina intressen?

Det måste först sägas, att skogskommissionen utförde ett mycket noggrant arbete. Förslaget till förordning var betydligt mer omfattande än någon tidigare skogsordning. Omfånget bestämdes av förslagets stora detaljrikedom. Alla tänkbara förhållanden med anknytning till skogsfrågan berördes, och allt från tobaksrökning i skog till bästa sättet att plantera ekollon behandlades i projektet.

Förklaringen 1739 hade tillåtit delägare av sockenallmänningar att uppdela dessa sig emellan. Något sådant tillstånd återfinns inte i skogskommissionens förslag. Däremot underströk kommissionen med eftertryck, att alla gemensamma byskogar borde delas för att möjliggöra en tillfredsställande skogsvård. Man hemställde också hos Kungl. Maj:t och riksdagen om en utökning av lantmäteristaten för detta ändamål.[7] Skogskommissionen var således väl medveten om de gemensamma skogarnas bristande vård och orsakerna därtill. Kommissionen skulle med fördel ha kunnat använda samma argument för en delning av socken- och häradsallmänningar, som man gjorde med avseende på byskogarna. Detta underlät man dock. Kronans ägaranspråk – förvisso oklara, men av många förfäktade – på i första hand häradsallmänningarna var tydligen djupt förankrade hos de kollegieämbetsmän, som utforma-

[6] RA, R.5504, ständernas besvär 1755, Östkinds, Björkekinds och Hammarkinds härader § 4.

[7] RA, Äk 736, 1749 års skogskommissions handlingar, kommissionens betänkande, 8f och kommissionens projekt till skogsordning, 53f. Projektet och betänkandet föreligger endast i koncept. De renskrivna exemplaren har inte kunnat återfinnas. Antagligen försvann de vid notarie Olanders bortgång i samband med arbetet på en ny skogslagstiftning vid 1765–66 års riksdag.

de förslaget. Kommissionens recept för vården av socken- och häradsallmänningar blev det vanliga, men i större doser. Restriktivitet och övervakning kom att prägla så gott som alla projektets paragrafer.

Böndernas försörjning med ved från allmänningar försvårades väsentligt i skogskommissionens förslag. Projektets inskränkningar gick längre än bestämmelserna i 1734 års förordning och betydligt längre än föreskrifterna i förklaringen 1739. Inget träd – inte ens gamla och odugliga – skulle få fällas utan föregående tillstånd från landshövdingen. Nedfallna grenar, vindfällen m.m. skulle endast få hämtas på bestämda dagar, som fastställdes av skogs- och jägeripersonalen.[8] Det är intressant att notera, att ordalydelsen i paragrafen är nästan ord för ord densamma som i projektet till skogsordning för Östergötland.

Skogskommissionen föreslog flera nyheter av restriktiv och byråkratisk art ifråga om virkeshygge på allmänningar. Landshövdingen, vilkens roll hade tonats ned i 1739 års förklaring, återställdes nu mer än väl i sin tidigare ställning. Kungl. Maj:ts resolution på allmogens besvär vid förra riksdagen angående landshövdingarnas roll i skogsvården bekräftades således nu. Det var de, som hädanefter utan intrång hade ansvaret för bedömningen av de sökandes behov mot skogarnas tillräcklighet. Behovet skulle emellertid inte längre vara utslagsgivande vid tillståndsgivningen till virke och byggnadstimmer. Kommissionen föreslog nämligen, att landshövdingarna i första hand skulle bevilja hygge åt dem, som ägde någon byggnad av sten. I andra hand skulle de gynnas, som hade visat föredöme ifråga om skogsvård och trädplantering, och först därefter skulle behovet vara utslagsgivande.[9] Skogskommissionens idéer härvidlag, som syftade till uppmuntran och belöning, gynnade otvivelaktigt adelns och ståndspersonernas intressen på böndernas bekostnad. Stenbyggnader var t.ex. ännu så länge sällsynta på ordinära bondehemman.

Även i denna paragraf kan man känna igen flera punkter från förslaget till skogsordning för Östergötland. Kommissio-

[8] Ibid., projektet, 5f.
[9] Ibid., 8ff.

nen föreslog exempelvis, att jägeribetjänternas hamrar skulle lämnas i offentligt förvar efter genomförda utstämplingar.

Sågning och handel med sågade varor fick stort utrymme i skogskommissionens projekt. Kommissionen deklarerade öppet, att dess målsättning var att minska och på sikt drastiskt minska sågandet. Sågverksamheten utgjorde på de flesta ställen ett allvarligt hot mot skogsförsörjningen. Samtliga sågar i riket skulle därför besiktigas. Därvid skulle den årliga sågningen inskränkas, så att den anpassades till skogstillgången. Sågarnas tidigare erhållna privilegier skulle inte behöva beaktas. Skogskommissionen hemställde att en särskild kommission skulle tillsättas för att verkställa undersökningar över hela landet.[1]

Låt mig ta fram ett par exempel på förslagets detaljregleringar, som får 1980-talets byråkrater att framstå som föredömen i enkelhet. Då en bonde, som saknade egen såg, önskade såga något av sin enskilda skog för husbehov, var han tvungen att söka tillstånd på häradstinget. Där bestämdes om han skulle få rätt att såga. Vid bifall fastställde sedan domaren antalet stockar, som skulle få sågas och var det skulle ske. Furuskogen fick inte utnyttjas, så länge gårtall och gran fanns på bondens ägor. När timret var framkört till sågen, skulle det räknas av jägeribetjäningen och jämföras med beviset från häradstinget, innan sågningen kunde starta.[2]

Alla salusågar skulle stämpla samtliga sina bräder med särskilda stämplar. Avtryck av dessa stämplar skulle finnas hos landshövdingarna och hos magistraten i stapelstäderna. Var och en, som inköpte bräder till dessa städer, måste föra förteckning på antalet bräder av varje stämpel. Förteckningen inlämnades till magistraten, som genom särskilda uppsyningsmän räknade bräderna till antal och stämplar och jämförde resultatet med förteckningen. Den kontrollerade förteckningen skulle därefter sändas till landshövdingen i det län varifrån bräderna hade kommit. Det ålåg då landshövdingen att beordra krono- och jägeribetjänterna att jämföra förteckningen med sågarnas privilegier för att utröna, om någon hade överskridit sitt tillåt-

[1] Ibid., betänkandet, 14 och projektet, 28f.
[2] Ibid., projektet, 35.

na brädantal. Samma procedur med räkning och kontroll av bräder och stämplar skulle enligt förslaget också ske, då bräderna lastades och avsändes.[3] Förslaget underlättade på intet sätt handeln mellan stad och land, och detta var inte heller avsikten.

Skogskommissionen intog en mycket kallsinnig inställning till svedjebränningen. Enligt kommissionen var "swedjande et ibland de förderfweliga misbruk som till landtbrukets hinder och skogarnes förödande kunnat införas; icke desto mindre har denna osed, likasom en smittosam siukdom, nästan i hela riket så tagit öfwerhanden, ..." att all skog nu hotades, om inte åtgärder vidtogs.[4] Skogskommissionen föreslog därför förbud mot allt svedjande på enskild mark – såväl inägor som utmark – överallt utom i Norrland, Dalarna, Karelen, Savolaks och norra Tavastland.[5] Projektet innehöll vidare förbud mot svedjebränning på allmänningar och kronoparker i hela landet. Förslaget syftade alltså till att en gång för alla få slut på det omfattande svedjandet i södra och mellersta Sverige liksom i södra och västra Finland och att kraftigt inskränka det i övriga delar.

Östgötaprojektet till skogsordning hade krävt, att bönderna varje år skulle uppsätta ett bestämt antal famnar stengärdesgård eller jordvallar. Skogskommissionens förslag innehöll en liknande bestämmelse. Personer som försummade skyldigheten skulle bötfällas. Det årliga famntalet skulle landshövdingarna få fastställa.[6]

Skogskommissionen anammade också förslaget från Östergötland m.fl. län om en årlig planteringsskyldighet. Skogsplanteringen fick större utrymme i projektet än någon annan fråga. Inte mindre än 18 paragrafer berörde detta ämne. Skyldigheten

[3] Ibid., 31ff.
[4] Ibid., betänkandet, 12.
[5] Ibid., betänkandet, 12f och projektet, 37ff. I betänkandet är emellertid Karelen utelämnat, och i projektet finns inte Savolaks upptaget. Orsaken är säkerligen skrivfel i dessa koncept, då senare hänvisningar till skogskommissionens projekt upptar såväl Karelen som Savolaks. Så är t.ex. fallet med rådsprotokollet inrikes-civila ärenden, 13.5 1756, 817, RA.
[6] Ibid., projektet, 45ff.

att plantera omfattade praktiskt taget alla människor såväl på landet som i städerna – allt från säteriägare till backstugesittare och inhyseshjon. Varje helt hemman skulle årligen plantera och vårda 10 ekar, bokar, almar eller valnötsträd eller 15 andra nyttiga träd. För städernas invånare gällde något lägre antal. De skogrika landsdelarna var på intet sätt befriade. Där skulle istället sådana träd planteras, som saknades eller var sällsynta. Landshövdingarna skulle också få rätt att beordra bönderna att anlägga fruktträdgårdar, där klimatet så tillät.[7] För att uppnå det tänkta resultatet rekommenderade skogskommissionen både morot och käpp, dock med en klar dominans för det senare.

Flera av paragraferna innehöll goda råd om hur planteringarna bäst och med lyckosammast verkan skulle ske. Här avslöjar också kommissionen betydande kunskaper. Både utländska och inhemska rön och erfarenheter delgavs.

I ett enda avseende innebar skogskommissionens förslag en uppmjukning jämfört med 1734 års skogsordning och 1739 års förklaring. Det gällde hemman och torp på allmänningar. Skogsordningen 1734 fastslog, att undersökningar skulle genomföras i hela landet i syfte att utreda på vilka grunder och med vilka rättigheter dessa hemman och torp innehades. I princip skulle alla hemman och torp därefter rivas, som inte visade sig vara skattlagda eller indelta. Några nya torp fick absolut inte uppföras på allmänningarna. Förklaringen 1739 medförde endast marginella förändringar på denna punkt. Skogskommissionen däremot betraktade härvidlag inte skogsbesparingen som det främsta målet. Hemmanen och torpen på allmänningarna bidrog till folkökning och uppodling. I valet mellan skogsbesparing och folkökning föredrog kommissionen det senare. Det skulle enligt kommissionen få allvarliga konsekvenser för "Rikets sanskyldiga välmåga", om dessa hundratals olagliga hemman och torp förstördes.[8] Kommissionens redogörelse för den verkliga situationen på allmänningarna visar, att genomförandet av 1734 års förordning i detta fall lämnade en hel del i övrigt att önska. Skogskommissionen föreslog nu att

[7] Ibid., 54ff.
[8] Ibid., betänkandet, 3.

häradsrätterna i närvaro av jägeribetjäningen skulle undersöka, om de olagligt anlagda torpen kunde bibehållas "utan skada för konungen, landet eller bergslagen".[9] Landshövdingen skulle slutgiltigt fastställa på vilka platser sådana hemman och torp kunde tillåtas. Nya torp kunde också efter undersökning och tillstånd få anläggas på allmänningarnas sämre mark.[1]

Ett genomförande av skogskommissionens byråkratiska och detaljerade projekt fordrade antingen en synnerligen laglydig befolkning eller en betydande övervakning. Kommissionens erfarenhet av det förra var i varje fall inte bättre, än att man ansåg sig nödsakad att hemställa om såväl en ordentlig förstärkning av jägeripersonalen som en förbättring av lönerna.[2]

Skogskommissionens projekt till ny skogsordning blev klart i februari 1756. Förslaget inlämnades till Kungl. Maj:t, som först skulle handlägga frågan, innan den överlämnades till riksdagen för vidare behandling. Kungl. Maj:t befattade sig med ärendet i maj samma år. Rådsherrarna beklagade, att tiden varit alltför knapp för att tillräckligt granska och bedöma det viktiga och omfattande förslaget. Rådet framförde ändå ganska många ändringar och tillägg, varav de flesta visserligen var av marginell betydelse. I allt väsentligt delade man kommissionens skogspolitiska syn, men önskade utesluta en del av de svårast genomförbara restriktionerna ur projektet. Samtidigt ville man i större utsträckning förlita sig på uppmuntran och belöningar.

Ett par av de ändringar som Kungl. Maj:t föreslog berörde mer ingående de skogsfrågor, som östgötabönderna särskilt hade intresserat sig för i sin tidigare kritik mot skogslagstiftningen. Skogskommissionen hade förordat förbud mot svedjande på enskild mark utom för några uppräknade landsdelar. Rådet ville utöka denna krets med Värmland, Dalsland, Kronobergs och Jönköpings län.[3]

Kungl. Maj:t ansåg också, att de omständliga föreskrifterna vid försäljning av bräder borde förenklas. Den ovan relaterade

[9] Ibid., projektet, 4.
[1] Ibid., 5.
[2] Ibid., betänkandet, 27f.
[3] RA, rådsprot. inrikes-civila ärenden, 13.5 1756, 817.

räkningen och kontrollen av bräder och stämplar både vid lastning och lossning borde enligt rådets mening begränsas. Det var fullt tillräckligt att denna kontroll utfördes vid ankomstorten.[4] För övrigt ansåg rådet att artikeln om sågning inte borde ingå i skogsordningen. Sågningen var ett handelsmål, och därom borde särskilt förordnas.

Rådet misstänkte att riksdagen inte skulle hinna att slutbehandla det omfattande projektet till ny skogsordning. Man hemställde därför, att om så blev fallet, skulle Kungl. Maj:t ges i uppdrag att på prov utfärda skogsordningen till nästa riksdag, då den kunde ses över och vid behov ändras. Genom detta förfaringssätt skulle riksdagen undvika att sådant blev intaget i förordningen, som senare visade sig vara mindre lyckat.[5]

Tre deputationer kom att gemensamt handlägga skogskommissionens projekt till ny skogsordning på riksdagen 1755–56. De var kammar-, ekonomi- och kommers-, lant- och sjömilitiesamt bergsdeputationerna. Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen remitterade projektet till kammar- och förordningsutskotten. Dessa var underutskott till deputationen.[6]

Utskotten sammanträdde i början av september 1756 med några deputerade från lant- och sjömilitiedeputationen.[7] Skogskommissionens skogspolitiska syn ställdes direkt under debatt. Åtskilliga ledamöter – protokollet avslöjar ej vilka – betvivlade, att övervakning samt utökning av jägeripersonalen var det säkraste sättet att motverka skogsslöseriet. De hävdade istället, att all skog borde delas mellan delägarna, och att kronans rätt till bl.a. ek och bok på enskild mark skulle upphöra. Egennyttan skulle då motverka allt slöseri och missbruk. Något beslut i denna riktning kunde dock ledamöterna inte ena sig om. Debatten har ändå sin betydelse, då detta var första gången som kravet på delning av häradsallmänningar framfördes i samband med planerade skogsordningar och samtidigt fick någon större anslutning utanför bondeståndets gränser. Frågan om delning av häradsallmänningar har ett särskilt intresse.

[4] Ibid., 819.
[5] Ibid., 823f.
[6] Kammarutskottet kallades ofta för kammar- och ekonomiutskottet.
[7] RA, R.3099, KEKD:s förordningsutskotts prot., 1.9 1756, 463ff.

Det var nämligen på denna punkt, som de olika inställningarna till skogspolitikens mål och medel hårdast och tydligast kom till uttryck under resten av frihetstiden.

Utskottens och de deputerades behandling av förslaget till ny skogsordning ledde inte till något upphetsande beslut. Det hade framkommit från en hel del län, att särskilda förordningar för olika landsdelar var mer önskvärda. Detta gav möjlighet till en kompromiss, och man beslöt därför enhälligt att föreslå deputationerna, att projektet skulle tryckas. Länens yttrande skulle sedan inhämtas, innan någon förordning fastställdes. Beslutet innebar att frågan egentligen var tillbaka, där man startade vid 1746–47 års riksdag.

Några dagar senare sammanträdde kammar- och ekonomiutskottet ensamt men nu med representanter från såväl lant- och sjömilitie- som bergsdeputationen.[8] Någon närvarolista finns inte från mötet. Också här mötte en del av projektets innehåll kritik. Särskilt gällde detta den föreslagna utökningen av jägeripersonalen. Kammar- och ekonomiutskottets och de deputerades beslut överensstämde nära med den rekommendation, som Kungl. Maj:t tidigare hade givit. Skogskommissionens förslag borde tryckas och utfärdas samt på prov gälla till nästa riksdag. Först skulle det dock förses med nödvändiga ändringar. Hovjunkare Carl Wilhelm Iserhielm, ledamot av kammar- och ekonomiutskottet, påtog sig att utföra detta. När hans arbete var klart skulle de tre deputationerna på gemensamt sammanträde behandla skogsfrågan.

I mitten av september 1756 träffades så representanter för de tre involverade deputationerna för att ta ställning till kommissionens projekt och Iserhielms utarbetade förslag. Protokollet från mötet är tyvärr mycket kortfattat och summariskt.[9] Vi får inte veta exakt vilka personer som var närvarande på sammanträdet, och inte heller vilka som deltog i debatten. Uppenbart är att skogskommissionens projekt kom i bakgrunden. Diskussionen kom istället att kretsa kring Iserhielms förslag.

Protokollet från de tre deputationernas sammankomst anty-

[8] RA, R.3095, KEKD:s kammar- och ekonomiutskotts prot., 9.9 1756, 472f.

[9] RA, R.3107, LSMD:s sjöutskotts prot., 15–16.9 1756, 146ff.

der att Iserhielms förslag genomgick en hel del förändringar, men det är också tydligt att förslagets inriktning och synsätt på skogspolitiken godkändes av deputationernas ledamöter. Det betänkande som blev resultatet av mötet och som grundades på Iserhielms förslag är kanske det mest intressanta aktstycke, som författades i skogsfrågan under hela frihetstiden.[1] Betänkandet utgjorde en svidande vidräkning med den dittills förda skogspolitiken. Utifrån ett klart ideologiskt synsätt angreps byråkrati, detaljreglering och samhällsstyrning på skogsområdet. Deputationerna hävdade, att det var tillräckligt att passera en skog för att med säkerhet kunna uttala sig om dess ägonatur. Var skogen välskött, ägdes den av någon enskild person. I motsatt fall var skogen allmänning eller kronopark. De enskilda skogarna vårdades, därför att ägarna själva kunde uppbära resultatet av sina ansträngningar. Allmänningarna däremot, "som hafwa flere ägare, eller snarare sagt ingen, wårdas af dem, som ingen förmon hafwa af skogens tillwäxt, men wäl nytta af densammas ödande."

Samma var enligt betänkandet förhållandet med ekar och bokar på skatte- och kronohemman. Det var fåfängt att förvänta sig någon vård av dessa, då bönderna inte hade någon nytta utan bara besvär med dem. Erfarenheten visade, att förbud och regleringar föga hjälpte, när orsakerna till missbruket inte åtgärdades. Såväl diagnosen som medicineringen hade dittills varit felaktiga. En utökning av jägeri- och skogsbetjäningen skulle bara förvärra skogarnas tillstånd.

Det var också naivt att tro, att en allmän skogsplantering skulle bota skogsbristen. Deputationerna såg visserligen positivt på skogsplanteringar, men innan de kunde genomföras med framgång, måste skogens ägonatur ändras så att besvär och vedermödor följdes av nytta och fördelar.

Deputationernas kritik utmynnade i flera förslag. Alla allmänningar skulle i fortsättningen tillhöra länen, häraderna eller socknarna. Några kronoallmänningar existerade inte. "Och Cronan härigenom ingenting annat sig afhänder, än det, som tilförene warit undersåtarnes egendom". Man bör ha i min-

[1] RA, R.1331, BgSt:s arkiv, LSMD:s m.fl. deputationers betänkanden 1755–56, betänkande nr 42.

net att det inte hade förflutit mer än drygt 20 år sedan riksdagen och Kungl. Maj:t förklarade, att häradsallmänningarna var en kronans tillhörighet.[2] Delägarna erhöll enligt betänkandet rätt att dela såväl läns- som härads- och sockenallmänningar. Ägarna skulle hädanefter ansvara för vården av skogen, och jägeri- och skogspersonalens befogenheter skulle upphöra.

Ek- och bokträd skulle inte längre anses som kronans egendom. Jordägarna skulle ha full ersättning för alla ekar, bokar, mastträd m.m. som växte på deras ägor. Ett förbehåll fanns. De måste först hembjudas till kronan, innan de fick säljas till andra spekulanter. Om de ovannämnda träden växte på kronohemman tillhörde de dock kronan. Innehavarna av sådana hemman skulle emellertid få behålla hälften av trädets värde som belöning för vård och skötsel.

Deputationerna, som beklagade den knappa tiden för behandlingen av skogskommissionens projekt, hann inte bemöta detta punkt för punkt. De begränsade sig till att anvisa på vilka allmänna grunder som en sådan lagstiftning borde utformas. Deputationerna föreslog därför avslutningsvis i sitt gemensamma betänkande, att riksdagen skulle ge Kungl. Maj:t i uppdrag att rätta och jämka skogskommissionens projekt efter den inriktning, som deputationerna hade förordat. Därefter skulle Kungl. Maj:t utfärda förordningen till efterlevnad – men endast på prov – till nästa riksdag.

Betänkandet är underskrivet av tolv personer, som representerade de tre deputationerna och de fyra ståndena. Det är dock omöjligt att dra några slutsatser om aktivitet och inflytande utifrån underskrifterna. Bland undertecknarna märks dock Carl Hans Sparre, som tog böndernas parti i deras tvist med några bruksägare om en allmänning i Ölme härad i Värmland,[3] mössspartiets ledare i bondeståndet Josef Hansson och ledamoten av vetenskapsakademin prosten och hattpolitikern Tiburtz Tiburtius.

[2] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 2, Kungl. Maj:ts resolution på allmogens besvär 1734 § 25, 700ff.

[3] Maud Molander, "Centralmaktens påbud och lokalsamhällets reaktioner i samband med nyttjandet av en värmländsk allmänning", *Skog och brännvin*, 225.

Det är vanskligt att värdera Iserhielms personliga betydelse vid tillkomsten av deputationernas betänkande. Hans insats var säkert inte oväsentlig, men hans förslag grundade sig på de beslut och principer, som hade fastslagits tidigare av kammarutskottet och de deputerade från lant- och sjömilitie- och bergsdeputationerna. Han hade alltså inte varit ensam i sin kritik av skogskommissionens projekt.

Iserhielm tillhörde aldrig riksdagens eller ridderskapets och adelns kända profiler, men han hade troligen ett särskilt intresse för skogs- och jordbruksfrågor. Det är känt från andra sammanhang, att han hade radikala idéer på detta område.[4] Han ansåg bl.a. att frälseböndernas dagsverksskyldighet på godsen var förkastlig. De hann varken sköta sina egna eller herrgårdens åkrar.

Det fanns dock en annan person, vida mer berömd än Iserhielm, som med stor sannolikhet påverkade såväl Iserhielms förslag som de tre deputationernas betänkande. Det var överdirektören för lantmäteriet Jacob Faggot. Vid riksdagen 1755–56 stod han på höjden av sin bana och hans målmedvetna arbete för en skiftesreform kröntes med framgång. Till grund för riksdagens behandling av storskiftesfrågan låg ett uppmärksammat memorial från Faggot.[5] Det behandlades i kammar- och ekonomiutskottet i slutet av augusti 1756. Faggot var själv närvarande och diskuterade de i memorialet föreslagna åtgärderna med utskottets ledamöter. Huvudlinjerna i 1757 års storskiftesförordning utstakades på detta sammanträde (se vidare om detta s. 226f).

Faggots memorial berörde inte enbart åkertegarnas sammanläggning utan också skogarnas delning. Han hävdade bl.a. att sambruket hade förödande konsekvenser, varför alla allmänningar skyndsamt borde delas.[6] Kammar- och ekonomiutskottet behandlade skogslagstiftningen endast några dagar efter beslutet i storskiftesfrågan. Detsamma gäller de tre deputationerna, där Faggots memorial var föremål för direkt hand-

[4] Gustav Utterström, *Jordbrukets arbetare*, vol. 1 (Stockholm, 1957), 849.
[5] RA, rådsprot. inrikes-civila ärenden, 18.3 1755, 387–401.
[6] Ibid., 396f.

läggning i åtminstone kammar-, ekonomi- och kommers- samt lant- och sjömilitiedeputationerna.[7] Det är uppenbart att ledamöterna tog intryck av Faggots idéer också på skogspolitikens område. Likheten mellan memorialet och de tre deputationernas betänkande är slående.

Deputationernas betänkande är märkligt på flera sätt. Det merkantilistiska synsättet på skogslagstiftningens område, som varit dominerande sedan 1600-talet, hade fått en värdig om ännu ej jämbördig motståndare. Märkligast är nog ändå att bergsdeputationen tillstyrkte betänkandet. Deputationen försvarade vanligtvis ivrigt bergsbruksverksamhetens intressen, men en privatisering av allmänningarna gynnade knappast dessa. Kronan skulle t.ex. i fortsättningen inte kunna ge bruken några förmåner på allmänningarna. Bergsdeputationen tillsattes visserligen efter samma grunder som övriga deputationer, och samtliga fyra stånd var representerade. Bland deputationens ledamöter fanns emellertid ofta flera med nära anknytning till bergsbrukshanteringen. Vid detta tillfälle var åtminstone hälften av bergsdeputationens adliga ledamöter bruksägare.[8] Deputationen höll också flitig kontakt med bergskollegium och anlitade också kollegiets tjänstemän i deputationsarbetet. Bergskollegiets inställning i skogsfrågan präglades hela perioden av en stark tro på förbud och övervakning. Ledamöternas egna intressen tillsammans med bergskollegiets inflytande torde förklara, varför bergsdeputationen oftast uppträdde som målsman för inskränkningar och restriktioner på skogslagstiftningens område.

Det ska naturligtvis också erkännas, att det fanns bruksägare, som såg fördelar med mindre restriktioner och en friare disposition av allmänningar och annan skog. De kom dock att utgöra en minoritet för lång tid framåt.

Det skulle emellertid visa sig, att bergsdeputationens ledamöter hade talat med kluvna tungor på det gemensamma sammanträdet med lant- och sjömilitie- samt kammar-, ekonomi-

[7] Detta behandlas på s. 227f i denna avhanding.

[8] Carl Henrik Berghman, Gustaf Funck, John Jennings, Johan Henrik von Rappholt, Lorens Peter Söderhielm och Carl Ulric Uggla innehade bruk vid denna tid.

och kommersdeputationerna. Några dagar senare togs betänkandet upp till diskussion i bergsdeputationen, trots att deputationen redan hade undertecknat detsamma.[9] Protokollet ger dessvärre inga upplysningar om debattörer eller förslagsställare. Deputationen beslutade nu att frångå sin tillstyrkan till allmänningsdelningar vad gällde Finland och andra glest befolkade områden. De stora skogarna och de fåtaliga hemmanen i dessa landsdelar medförde att varje hemman skulle erhålla flera mil skog. Så stora arealer kunde inte hemmanen utnyttja, samtidigt som uppdelningen hindrade såväl ny kolonisering som andra näringar och rörelser i dessa områden.

Det viktigaste avsteget från den tidigare överenskommelsen med de båda andra deputationerna hade dock att göra med den nya skogsordningens verkställande. Bergsdeputationen hemställde nu att det av riksdagen antagna projektet endast skulle tryckas och kungöras för allmänheten, men inte träda i kraft. Först nästkommande riksdag skulle utarbeta en skogsordning, som kunde vinna laga kraft. Deputationens beslut meddelades ständerna genom protokollsutdrag.

Bergsdeputationens medgörlighet vid den gemensamma överläggningen och det sedan delvis återtagna bifallet till betänkandet kan ha flera förklaringar. Antingen hade deputationens ledamöter tidigt planerat att motarbeta genomförandet av överenskommelsen, men av någon anledning inte velat ta strid i frågan, eller också hade ledamöterna efter mötet insett, att deras undfallenhet hade varit för stor. Eftersom betänkandet utformades och antogs av representanter för de tre deputationerna, öppnar sig ytterligare en möjlighet. Bergsdeputationens majoritet kan helt enkelt ha gett sina deputerade bakläxa på överenskommelsen.

Det var ett digert material och olika förslag till beslut, som 1756 överlämnades till ständernas vidare behandling. Denna försvårades också av att stånden fick frågan omhand i riksdagens elfte timma. Lantmarskalken Axel von Fersen tog nu snabbt – nästan misstänkt snabbt – ett initiativ. Endast ett par dagar efter deputationernas slutbehandling av skogsfrågan föreslog han vid överläggningar med de övriga talmännen, att

[9] RA, R.3061, BeD:s prot., 21.9 1756, 219ff.

frågan om ny skogsordning skulle bordläggas till nästa riksdag. Lantmarskalken angav som orsak, att ärendet var omfattande och tiden för knapp.[1] Präste- och borgarstånden biföll förslaget utan något synligt motstånd.[2] Detta torde också ridderskapet och adeln ha gjort.[3] Tre stånd var alltså eniga om bordläggning och skogsfrågan borde därmed vara avförd från dagordningen. Bondeståndets agerande skulle emellertid leda till att ärendet ännu en gång kom på ständernas bord.

Bondeståndet var ensamt om att befatta sig med sakfrågan denna riksdag. I ett protokollsutdrag till medstånden utvecklade bönderna sina tankar både om skogsfrågans dittillsvarande handläggning och om hur framtiden borde gestalta sig.[4] Kritiken mot skogskommissionen var hård. Ständernas beslut 1747 hade inneburit, att varierande skogsordningar för olika landsdelar skulle utarbetas och fastställas. De under landshövdingarnas ledning åstadkomna länsprojekten hade varit ett led i detta arbete. Bondeståndet anklagade skogskommissionen för att ha åsidosatt riksdagens syfte. Egentligen borde bönderna, som vi tidigare har sett, ha riktat sin kritik mot rådet, då det var där som riksdagens beslut först frångicks.

Bönderna var desto mer förtjusta i de tre deputationernas betänkande. Detta tillstyrktes på alla punkter, utom vad angick allmänningsdelningar i Finland och andra sparsamt befolkade områden. Här anslöt sig bondeståndet till bergsdeputationens uppfattning. Bönderna framförde att betänkandets innehåll var tillämpligt i hela riket, varför förslaget genast borde antagas och efterlevas.

Med skogskommissionens projekt borde man så förfara, att det trycktes och utgavs, men utan att på något sätt vara bindande för medborgarna. Representanter för samtliga stånd kunde i de län som så önskade utarbeta och inkomma till nästa

[1] RA, R.695, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 27.9 1756, 975.
[2] Ibid., samt R.1324, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 28.9 1756, 3080.
[3] Ridderskapets och adelns protokoll från större delen av denna riksdag föreligger endast i form av mycket svårtolkade memorialanteckningar. Sten Landahl arbetar för närvarande med dessa protokoll för en framtida tryckning, varför jag inte har haft möjlighet att undersöka dessa.
[4] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 7, 11.10 1756, 1007ff.

riksdag med projekt till skogsordningar för sina respektive län. Sammankomsterna skulle företas under landshövdingarnas närvaro, men bondeståndet ville begränsa deras inflytande. Landshövdingarnas anmärkningar skulle inte infogas i utan endast bifogas till förslagen. Detta var uppenbarligen en reaktion mot landshövdingarnas stora inflytande på de förra länsprojektens utformning. Landshövding Lagerfelts dominerande roll har tidigare skärskådats i detta kapitel.

Med det här förslaget hoppades bondeståndet att skogslagstiftningen snart skulle vara i hamn "och Riksens Ständer äntel. en gång undslippa att warda wid hwarje riksdag med nya beswär uti thesse omständigheter öfwerhopade och uti sine andre angelägne göromål hindrade". En lösning av skogsfrågan utefter de linjer, som drogs upp i bondeståndets protokollsutdrag, hade varit synnerligen förmånlig för bönderna.

Adeln avvisade bondeståndets förslag, men mer vet jag inte på grund av bristen på protokoll.[5] Prästeståndet höll också fast vid sitt tidigare beslut om bordläggning av skogsfrågan.[6] Borgarna hade förut anslutit sig till bordläggningsförslaget, men när bondeståndets protokollsutdrag föredrogs, beslutade borgarståndet att till alla delar bifalla detta.[7] Någon debatt redovisas varken i präste- eller i borgarståndets protokoll. Två stånd stod nu emot två, och därmed kunde ingen expediering av besluten ske. I praktiken var detta naturligtvis en seger för adeln och prästeståndet, vilkas önskan var exakt denna.

Sammanfattning och slutsatser

Utav allt det arbete, som inleddes 1747 och som skulle bringas till slut på 1755–56 års riksdag, blev ingenting. Var detta till fördel eller till nackdel för böndernas intressen? Ja, det beror helt och hållet på vilken utgångspunkt man väljer. Bönderna hade alltsedan genomförandet av 1734 års skogsordning arbetat offensivt för att få uppmjukningar till stånd. Vid varje riks-

[5] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, ed. Sten Landahl, vol. 8 (Stockholm, 1967), 6.7 1761, 416.
[6] RA, R.695, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 20.10 1756, 1196.
[7] RA, R.1324, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 18.10 1756, 3829ff.

dag hade olika krav med anknytning till skogsfrågan framställts, och ibland hade man otvivelaktigt haft framgång. En sådan framgång var beslutet om separata skogsordningar på 1746–47 års riksdag. Denna idé hade bondeståndet förfäktat under lång tid. Beslutet fullföljdes aldrig vare sig av skogskommissionen eller av riksdagen 1755–56, och detta var naturligtvis ett kännbart misslyckande för bönderna. Det var också en motgång för bondeståndet, att betänkandet om uppdelning av allmänningar och slopandet av det kungliga regalet på ek och bok inte vann riksdagens gehör.

Låt oss ta en annan utgångspunkt. Efter riksdagens beslut om nya skogsordningar 1747 kom handläggandet av frågan att förflyttas från de valda organen till ämbetsmän av olika slag. Landshövdingar och kollegieämbetsmän kom framförallt att utöva inflytande på innehållet i de nya lagstiftningsförslagen. Bland dem fanns en stark tro på restriktioner och byråkratiska metoder, vilket tydligt kommer till uttryck både i flera av länsprojekten och i skogskommissionens förslag. Riksdagen 1755–56 stoppade verkställandet av kommissionens projekt, och detta var en betydelsefull åtgärd. Böndernas skogsutnyttjande skulle kraftigt ha hämmats om projektet hade antagits av riksdagen. Hur stor aktiv del bönderna själva tog i förhindrandet av förslagets genomförande går inte att avgöra, då protokollen från utskott och deputationer är sparsamma med upplysningar om debattdeltagare och förslagsställare. Resultatet var oberoende av detta helt i linje med bondeståndets strävan och en klar framgång för bönderna. Bondeståndet tog också lärdom av den gjorda erfarenheten av ämbetsmannainflytande på skogsfrågan. Ståndet ville förhindra att landshövdingarna skulle styra utformningen av de föreslagna nya länsprojekten.

2. 4. Skogsfrågan under 1760-talet

Skogsfrågan på riksdagen 1760–62

Det var alltså tänkt, att riksdagen 1760–62 skulle fullfölja arbetet på en ny skogsordning. Vi ska snart se, hur denna uppgift genomfördes. Östgötaböndernas besvär i skogsfrågan till denna riksdag ska emellertid först uppmärksammas. Reaktio-

nerna mot skogslagstiftningen utgjorde ett ganska betydande inslag i östgötaböndernas besvär inför de riksdagar, som jag har haft anledning att befatta mig med. Den viktigaste kritiken har också behandlats i denna undersökning. Till riksdagen 1760–1762 inlämnade bönderna i Östergötland inte mindre än 162 besvärspunkter. Skogsfrågan berördes endast i fyra av dessa. Den förändring av innehållet som inträffade är emellertid än mer anmärkningsvärd. I tre av de fyra paragraferna begärde bönderna utbrytning eller delning av häradsallmänningar.[8] Den fjärde punkten innehöll krav om förbud mot intagor på mossar och kärr.[9]

Det förefaller troligt, att förändringarna i besvärens antal och innehåll hade ett direkt samröre med erfarenheterna av skogsfrågans handläggning under de närmast föregående åren. Länsprojektet för Östergötland och skogskommissionens förslag, som var resultatet av bl.a. böndernas enträgna krav på nya skogsbestämmelser, stimulerade säkert inte till ytterligare aktiviteter i skogsfrågan. Bönderna ansåg måhända att det var säkrare att förlita sig på 1739 års förklaring och givna resolutioner, än att riskera allt genom ett nytt utarbetat förslag till skogsordning med ovisst innehåll. Östgötaböndernas ökade intresse för delning av häradsallmänningar måste förklaras med samma argument. Kraven från bönderna på mindre byråkrati och färre restriktioner vid utnyttjandet av allmänningar för exempelvis vedtag och timmerhyggen hade i de båda ovannämnda förslagen besvarats med än restriktivare regler. En uppdelning av allmänningarna skulle automatiskt lösa alla dessa frågor, och bönderna skulle få fri dispositionsrätt till de berörda skogarna. Att kräva en sådan delning var således en genväg med betydligt färre blindskär. Dessutom var det säkert inte obekant för en del bönder, att det fanns ett visst gehör i riksdagen för en sådan lösning av skogsfrågan.

Riksdagen 1760–62 kom aldrig att befatta sig med frågan om en ny skogsordning. Jag har dessvärre inte kunnat finna

[8] RA, R.1919, BdSt:s arkiv, länens besvär 1760, Lysings, Dals, Aska och Göstrings härader §§ 12 och 39 samt Bråbo, Gullbergs och Bobergs härader § 55.

[9] Ibid., Bråbo, Gullbergs och Bobergs härader § 57.

orsaken till detta. Kravet på delning av allmänningar kom däremot att tas upp på riksdagen. Det skedde på tre olika vägar, och bönderna spelade genomgående den pådrivande rollen.

Frågan kom först upp i samband med uppsättandet av de allmänna besvären i bondeståndet.[1] Det visade sig nu, att bonderiksdagsmännen inte enhälligt stod bakom kravet på sådana delningar. Det fanns visserligen en stor majoritet för förslaget, men en del län t.ex. Kopparbergs län stödde det inte. Här spelade, som bekant, den samfällda utmarken och ett utvecklat fäbodsystem en avgörande roll för den stora befolkningens försörjning. Riksdagsmännen från Östergötland var splittrade. Flertalet var emellertid förvånande nog motståndare till förslaget. Talmannen Olof Håkansson från Blekinge var utan tvekan den främste förespråkaren för skifte av allmänningar. Vid sidan av de tidigare framförda argumenten om bättre skogsskötsel m.m. androg han ytterligare ett skäl, som bondeståndet begripligt nog aldrig använde i sitt samröre med de övriga stånden. Håkansson ansåg att allmänningsdelningar var den bästa metoden att förekomma den stora skada som åstadkoms av att ståndspersoner utanför ett härad ändå lyckades få tillstånd att hämta timmer och virke på häradets allmänning. Möjligen hade han också bruken i åtanke. Bondeståndets beslut blev, att en punkt med hemställan om rätt att dela häradsallmänningar infördes i besvären. Denna begäran begränsades i besvärspunkten till de län, där en majoritet bland riksdagsmännen hade uttalat sig för delade häradsallmänningar.[2]

Bondeståndet fick varken bifall eller avslag. I riksdagens och Kungl. Maj:ts resolution på denna besvärspunkt förklarades endast att denna fråga skulle regleras i den kommande nya skogsordningen.[3]

Bönderna försökte också få fart på behandlingen av skogsdelningsfrågan med hjälp av protokollsutdrag och uppvaktningar. Vid ett par tillfällen diskuterade och övervägde de att försöka förmå de övriga stånden att bifalla bondeståndets extraktprotokoll från förra riksdagen med anledning av lant- och sjömilitie-,

[1] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 8, 9.3 1761, 199f.
[2] Ibid., 855.
[3] Ibid., 683.

kammar-, ekonomi- och kommers- samt bergsdeputationernas betänkande. Borgarståndet tillstyrkte protokollsutdraget, som tidigare nämnts, redan vid 1755–56 års riksdag. Bondeståndets taktik var nu att utan för mycket rabalder muntligen försöka övertala prästerna att ansluta sig till böndernas inställning. Någon oenighet om denna målsättning förmärks inte i ståndets protokoll.[4]

Den mjuka strategin var tydligen resultatlös, för några månader senare beslutade bondeståndet att avsända ett protokollsutdrag till de övriga stånden. Bönderna hemställde där om ett snabbt avgörande av skogsfrågan i enlighet med ståndets extraktprotokoll från 1756.[5] Men inte heller detta tillvägagångssätt medförde någon framgång. Bönderna uppvaktade gång efter annan präste- och borgarstånden för att förmå dem att ta upp frågan på dagordningen.[6] Ansträngningarna misslyckades, och protokollsutdraget låg fortfarande obehandlat, när riksdagen upplöstes.

Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen och dess kammarutskott spelade en viktig roll för att ständerna också på en tredje väg skulle nås av kravet på delning av allmänningarna. Kammarutskottet tog upp frågan och beslutade att utarbeta ett betänkande.[7] Bondeståndets talman Olof Håkansson visade ånyo sitt intresse för ärendet och tog aktiv del i utskottets diskussioner. Han argumenterade bl.a. för skogsdelningar. Betänkandet, som kammarutskottet avlämnade till kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen, var i allt väsentligt samstämmigt med de tre deputationernas gemensamma betänkande angående skogskommissionens projekt vid förra riksdagen. Kritiken mot den dittills förda skogspolitiken var obarmhärtigt hård, och utskottet såg bara en möjlig lösning på skogsbristen och den rådande vanskötseln. Socken-, härads- och landsallmänningar skulle utan hinder få delas, och det kungliga rega-

[4] Ibid., 6.7 och 13.7 1761, 416 resp. 452.
[5] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, ed. Sten Landahl, vol. 9 (Stockholm, 1967), 18.2 1762, 175f.
[6] Ibid., t.ex. 2O.2, 8.6 och 19.6 1762, 180, 433 resp. 502.
[7] RA, R.3216, KEKD:s kammar- och ekonomiutskotts prot., 4.2 1761, 63f.

let på ek och bok skulle upphöra.[8]

Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen tillstyrkte som väntat betänkandet utan några invändningar och sände det vidare till ständerna.[9] Bondeståndet biföll genast utlåtandet och avsände också en deputation till präste- och borgarståndet för att förmå dem att göra detsamma.[1] Alla övertalningsförsök var dock förgäves. De övriga ståndet yttrade sig aldrig i frågan, och något riksdagsbeslut kunde följaktligen inte fattas.

Handläggningen av skogsfrågan på 1760–62 års riksdag måste ha inneburit en besvikelse både för dem som önskade en ny skogsordning och för dem som ville ha tillstånd att skifta häradsallmänningar. Bondeståndet verkade för att frågan skulle få en lösning, men endast kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen visade medgörlighet. Inte ens borgarståndet, som riksdagen innan hade anslutit sig till bondeståndets inställning, gav nu bönderna någon hjälpande hand. När beslut närmade sig, var riksdagen ännu inte mogen för så genomgripande åtgärder, som förespråkarna i bondeståndet och kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen krävde. Ställningarna var helt låsta.

De östgötabönder, som inlämnade besvär med anhållan om delning av sina häradsallmänningar, fick alltså sina förhoppningar svikna. De övriga, som inte ville se sina allmänningar delade, kunde emellertid ta riksdagens långsamma handläggning med ro. Skogsfrågan höll på att bli en av frihetstidens verkliga långbänkar.

Den sista striden, riksdagen 1765–66

Reaktionerna mot skogslagstiftningen fick ett något större utrymme i besvären till 1765–66 års riksdag än till den föregående. Det var tre frågor som bönderna förde till torgs, men bara en fick någon större anslutning. Det gällde nu liksom 1760 delning av häradsallmänningar. De två valkretsar som bestod av

[8] RA, R.1912, BdSt:s arkiv, KEKD:s betänkande 1760–62, betänkande nr 91.
[9] RA, R.3210, KEKD:s prot., 4.3 1762, 1000.
[1] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 9, 6.3 1762, 218.

Lösings, Östkinds, Björkekinds och Hammarkinds härader respektive Memmings, Skärkinds, Åkerbo, Bankekinds och Hanekinds härader önskade få tillstånd att dela sina allmänningar.[2] De här uppräknade häraderna hade tidigare aldrig begärt hos riksdagen att allmänningsdelningar skulle tillåtas. Det borde nu ha funnits en klar majoritet i Östergötland för sådana delningar, under förutsättning att de tidigare förespråkarna fortfarande vidhöll sin uppfattning. Vidare hemställde Lysings och Dals härader att arbetet på den nya skogsordningen skulle fullföljas. Däri ville de bl.a. ha intaget, att vedhämtning av vindfällen från allmänningar skulle vara fri från utsyning.[3] Den sista besvärspunkten kom från Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo härader och utgjorde sista akten i striden om svedjandet i berörda härader.[4]

Inget av häradsbesvären från Östergötland togs in i bondeståndets allmänna besvär. De framförda önskemålen kom ändå att diskuteras flitigt på riksdagen 1765–66 i samband med behandlingen av den nya skogsordningen.

Bondeståndet hade misslyckats med att få fart på debatten om skogslagstiftningen på 1760–62 års riksdag. Nu blev frågan om en ny skogsordning istället en av de stora punkterna på riksdagens dagordning. Huvudansvaret för utarbetandet av ett förslag till förordning låg på kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens förordningsutskott. Riksdagen beslutade också på ett tidigt stadium att förslaget skulle kommuniceras med bergsdeputationen.[5] Till grund för arbetet låg fortfarande skogskommissionens förslag från 1756. Källmaterialsituationen bereder dock en del problem vid en undersökning av skogsfrågans behandling på 1765–66 års riksdag. Det är svårt att bedöma olika personers aktivitet och betydelse, då alla memorial och andra inlagor har försvunnit vid den tidigare omnämnde notarie Olanders sorgliga frånfälle (se not 7 s. 67).

[2] RA, R.1957, BdSt:s arkiv, länens besvär 1765, Lösings, Östkinds, Björkekinds och Hammarkinds härader § 8 och Memmings, Skärkinds, Åkerbo, Bankekinds och Hanekinds härader § 15.
[3] Ibid., Lysings och Dals härader § 18.
[4] Denna fråga behandlas ingående på s. 104–111 i denna avhandling.
[5] RA, R.3373, KEKD:s förordningsutskotts prot., 3.9 1765, 479.

Det första delikata problem, som förordningsutskottet hade att lösa, gällde den allt sedan 1734 diskuterade frågan om en eller flera skogsordningar. Bondeståndet hade hela tiden enträget hävdat att skiljaktigheterna ifråga om skogstillgång och behov mellan olika delar av Sverige krävde flera och till de olika regionerna anpassade förordningar. Riksdagsbeslutet 1747 hade syftat till en sådan lösning av skogslagstiftningen. Kungl. Maj:t och skogskommissionen hade dock desavuerat dessa avsikter. Förordningsutskottet nådde efter flera överläggningar en framkomlig väg. Man föreslog riksdagen att i en allmän förordning reglera alla förhållanden av generell art, och sedan i så få särskilda förordningar som möjligt behandla geografiskt avgränsade problem.[6]

Utskottet började med att gå igenom några av de till skogskommissionen insända länsprojekten, men fann snart att det var lättare att först utforma en allmän förordning och därefter behandla de regionala frågorna.[7] Under hösten 1765 och våren 1766 utarbetade utskottet ett förslag till allmän förordning. Dessvärre protokollfördes i huvudsak endast besluten, varför man inte kan följa debatterna eller bonderepresentanternas aktivitet. Ledamöterna insåg dock snart att de bl.a. av tidsskäl aldrig skulle klara uppgiften att också presentera regionala föreskrifter i skogsfrågan. Utskottet föreslog därför, att Kungl. Maj:t skulle ges i uppdrag att utfärda dessa efter hörande av länen och på grundval av den allmänna förordningen.[8]

Förordningsutskottet lämnade sitt förslag till bergs- och kammar-, ekonomi- och kommersdeputationerna den 18 juni 1766. Utskottet hade dessförinnan sammanträtt med och förankrat förslaget hos några deputerade från bergsdeputationen. Innan jag redogör för de båda deputationernas behandling av projektet, ska några viktiga punkter i förslaget granskas för att se i vilken utsträckning, som bönderna kunde antas vara tillfredsställda med detsamma.

Skogskommissionens projekt till skogsordning 1756 hade varit mer omfattande och detaljrikt än något tidigare förslag eller

[6] Ibid., 3.10 och 8.10 1765, 573 resp. 576f.
[7] Ibid., 2.11 1765, 578f.
[8] Ibid., 12.11 1765, 619ff.

någon förordning i skogsfrågan. Rekordet kom att stå sig i nästan exakt tio år. Förordningsutskottets förslag var till stora delar identiskt med skogskommissionens projekt. De restriktioner som kommissionen hade förordat ställde sig i de allra flesta fall också förordningsutskottet bakom. En viktig skillnad fanns dock. Förordningsutskottets förslag var utförligare. Restriktioner och inskränkningar föreslogs bli gällande på än fler områden. Bestämmelserna blev således inte hårdare men fler. Utskottets projekt kom att inneha rekordet i omfång på sitt område under resten av frihetstiden.[9]

Förordningsutskottet propagerade liksom skogskommissionen för delning av gemensamma byskogar.[1] Det gemensamma nyttjandet var orsak till skogarnas fördärvande. Förordningsutskottet drog lika lite som kommissionen någon slutsats av detta med tanke på socken- och häradsallmänningar. Man nämnde inte ordet delning i samband med dessa.

Utskottets förslag var också starkt påverkat av skogskommissionen ifråga om utnyttjandet av allmänningarna för ved- och virkestag. Utskottet föreslog angående vedhämtningen samma hårda restriktioner, och formuleringarna var också överlag desamma. När det gällde virkeshyggen var inskränkningarna och prioriteringen av de sökande helt lika i de båda projekten. Personer med innehav av stenhus och de som hade utmärkt sig med god skogsskötsel skulle först tillgodoses.[2] Här fanns emellertid också ett par nyheter. Skogskommissionen hade gett landshövdingarna ett oinskränkt inflytande på beslut och tillståndsgivning ifråga om virkestag och annat skogsutnyttjande. Förordningsutskottets förslag innebar ingen förändring i grunden av detta. Landshövdingen skulle fortfarande ha huvudansvaret för allmänningsskogarna och också fatta de viktiga besluten. Ändå skedde en betydande nyansering av hans roll. Utskottet föreslog att landshövdingarna bara skulle

[9] Förordningsutskottets projekt till skogsordning finns i expeditionsdeputationens handlingar 1765–66, R.3428, RA. Här finns ytterligare ett projekt till skogsordning, men förordningsutskottets förslag är det första av dessa två.

[1] Ibid., artikel 8.

[2] Ibid., art. 6, § 2.

få ändra häradsrätternas beslut om virkestilldelning, då synnerliga skäl förelåg. Landshövdingarna förbjöds vidare att bevilja virkestag till någon utan föregående prövning av häradsrätterna.[3] Utskottets avsikt var således att stärka häradsrätternas inflytande, men utan att ta makt och myndighet ifrån landshövdingarna.

Tidigare förslag och förordningar i skogsfrågan innehöll hot om bestraffningar med löneavdrag eller förlust av tjänsten, ifall den lägre jägeripersonalen visade försumlighet i olika sammanhang. I förordningsutskottets projekt fanns gott om sådana bestämmelser, men utskottet ansåg, att denna bestraffningsform var tillämplig även högre upp i ämbetsmannahierarkin. Sålunda föreslog utskottet att häradshövdingar skulle mista ett halvt års lön, då de försummade att tillräckligt snabbt sända häradsrätternas beslut om virkestilldelningar till landshövdingarna. Överjägmästaren skulle vidare förlora sin tjänst, om han verkställde order från landshövdingen om virkestag, som inte häradsrätterna dessförinnan hade prövat.[4] Inte ens landshövdingarna undantogs helt från sådana bestraffningar. De backstugor på allmänningarna, som inte var tillräckligt bärkraftiga för skattläggning, skulle ovillkorligen rivas. Det ålåg landshövdingarna i dessa fall att dra försorg om verkställigheten. De landshövdingar som förbisåg detta skulle förlora ett halvt års lön.[5] De här åtgärderna har närmast karaktären av desperata försök att rädda en eftersträvad men aldrig lokalt förankrad politik. Erfarenheten hade visat att verkställelsen av de skogspolitiska restriktionerna hade försvårats inte enbart av en fientlig allmänhet utan också av bristande hängivenhet från de olika ämbetsmännens sida.

Ytterligare en nyhet var att fler områden drogs in under förbud och restriktioner. Förordningsutskottets projekt utökades t.ex. med förbud mot att bege sig till skogen om natten. Förbudet syftade till att förekomma misstankar om skogsstöld.[6]

[3] Ibid.
[4] Ibid.
[5] Ibid., art. 3, § 5.
[6] Ibid., art. 6, § 6.

Förordningsutskottet delade skogskommissionens negativa syn på sågverksamheten. Sågningen tärde på landets skogstillgång och skulle därför begränsas. Samtliga sågar skulle granskas, och sågningen skulle därefter anpassas till skogstillgången. Utskottets förslag innehöll inga nyheter, utan både innehåll och formuleringar var i det närmaste identiska med skogskommissionens projekt.[7]

Utskottets ledamöter behärskades av ungefär samma motvilja mot svedjandet som skogskommissionens ledamöter tidigare hade gjort. Utskottet tillät sig ändå att föreslå en utvidgning av rätten att svedja. Till de län, som kommissionen hade godkänt för svedjande i norra Sverige och i Finland, lade nu utskottet också Värmland, Dalsland, Jönköpings och Kronobergs län.[8] Det var exakt samma uppmjukning, som Kungl. Maj:t hade förordat i sitt yttrande över skogskommissionens förslag. Nu ska i sanningens namn sägas, att svedjandet på intet sätt skulle vara fritt i de områden, där skogskommissionen och förordningsutskottet hade accepterat svedjebränningen. Tillståndsgivningen var kringgärdad med många förbehåll; bl.a. skulle alla svedjeområden efter nyttjandet inhägnas i tre till sju år för att skydda återväxten och en viss areal ständig åker måste uppodlas för varje beviljat tunnland svedjeland.[9] Skogskommissionen hade 1756 också ärligt och uppriktigt framhållit, att detta tvång syftade till att förmå bönderna att helt avstå från svedjebränningen.[1]

Förordningsutskottet gjorde emellertid ytterligare en eftergift i jämförelse med kommissionens projekt. Utskottet medgav, att de områden, som hade fått särskilda Kungl. resolutioner med tillåtelse att svedja, skulle få bibehålla denna rätt även fortsättningsvis.[2] För Kinda och Ydre härader i Östergötland var detta besked av avgörande betydelse.

Skogskommissionen hade velat ålägga jordägare och brukare

[7] Ibid., art. 15.
[8] Ibid., art. 11, § 1.
[9] Ibid., art. 11, § 4.
[1] RA, Äk 736, 1749 års skogskommissions handlingar, kommissionens betänkande, 24.
[2] RA, R.3428 ExpD:s handlingar 1765–66, KEKD:s förordningsutskotts projekt till skogsordning, art. 11, § 1.

att årligen anlägga stengärdesgårdar eller jordvallar. Det årliga famntalet per hemman skulle landshövdingarna få bestämma. Förordningsutskottet var av samma mening, men ville inte lägga en oinskränkt makt i landshövdingarnas händer. Utskottet föreslog istället, att jägeri- och kronobetjäningen skulle genomföra undersökningar om förutsättningar för sådana stängsel, innan landshövdingen utfärdade bestämmelser i sitt län. Varje socken skulle också få tillsätta särskilda synemän, som hade rätt att delta i undersökningarna. Häradsrätten hade sedan att granska och pröva besiktningarna, och först därefter kunde landshövdingen fatta sitt beslut.[3] Här – liksom i samband med virkeshygge på allmänningar – strävade förordningsutskottet efter att åstadkomma en något bättre balans mellan häradsrätternas inflytande och landshövdingarnas maktutövning.

Förordningsutskottet lade i likhet med skogskommissionen stor vikt vid trädplanteringar, som ett betydelsefullt medel att råda bot på den omtalade skogsbristen. De båda projekten var för övrigt helt lika på alla väsentliga punkter. En årlig planteringsskyldighet skulle införas, som omfattade de flesta invånarna på landet och i städerna.[4]

Rydin omtalar i sitt arbete, att utskottets projekt också innehöll krav på att ett visst antal unga ekar eller andra nyttiga träd borde vara planterade av varje dräng eller piga, innan lysningssedel kunde fås.[5] Andra författare har också berört samma exempel, men de har då troligen uteslutande använt Rydins uppgifter.[6] Jag har i förordningsutskottets projekt till skogsordning inte funnit något sådant förslag om drängars och pigors planteringsskyldigheter. Skogskommissionens förslag 1756 innehöll inte heller några sådana krav. Tvärtom, kommissionen avvisade alla tankegångar i den riktningen. En del län hade nämligen i sina länsprojekt föreslagit, att drängar och pigor skulle åläggas att plantera ekar före giftermål. Kommissionen avstyrkte emellertid förslaget av flera anledningar. Den

[3] Ibid., art. 10, § 1.
[4] Ibid., art. 19, §§ 1 och 2.
[5] Rydin, 49.
[6] T.ex. Mattsson och Stridsberg, *Skogens roll i svensk markanvändning*, vol. B, 69f.

viktigaste var, att en sådan åtgärd skulle "af mången anses såsom et twång och hinder i giftermål, som dock, i anseende till folkbristen häri landet, bör på alt sätt befordras."[7] Både skogskommissionens och förordningsutskottets projekt var tillräckligt restriktiva, utan att man behöver hålla dem räkning för sådant, som de faktiskt inte föreslog.

Intresset för befolkningsökningen i Sverige påverkade också utformningen av en annan artikel. Skogskommissionen hade tio år tidigare gått emot de hårda bestämmelser i 1734 års skogsordning, som innebar att i princip alla olagligt uppförda torp skulle rivas. Kommissionen hade istället föreslagit att undersökningar skulle genomföras och de torp som inte var till påtaglig skada skulle förbli bestående. Förordningsutskottet gick ytterligare ett steg i folkökningens intresse. De torp och hemman, som vid denna tidpunkt fanns på allmänningarna, skulle få vara kvar. Landshövdingarna ålades att inom viss tid verkställa, att alla dessa torp blev skattlagda.[8] Förordningsutskottet hade en avgjort mera negativ inställning till backstugor. Inga nya fick byggas och de som inte kunde bära en skattläggning skulle rivas.[9]

Man kan konstatera, att det egentligen inte var ett nytt projekt, som förordningsutskottet utarbetade. Det var endast en utvidgning av skogskommissionens förslag med få avgörande förändringar. Bondeståndets intressen i skogsfrågan var nu liksom på riksdagen 1755–56 kraftigt hotade. Man kan anta, att ståndet på alla sätt skulle komma att motarbeta förslagets antagande. I förordningsutskottet hade bönderna misslyckats, men protokollen avslöjar dessvärre inget om deras aktivitet.

Förslaget granskades först av bergsdeputationen och här mötte inga svårigheter. I ett protokollsutdrag till kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen förklarade sig deputationen alldeles tillfreds med förordningsutskottets förslag. Representanter från deputationen hade tidigare fått tillfälle att dis-

[7] RA, Äk 736, 1749 års skogskommissions handlingar, kommissionens betänkande, 19.
[8] RA, R.3428, ExpD:s handlingar 1765–66, KEKD:s förordningsutskotts projekt till skogsordning, art. 3, § 1.
[9] Ibid., art. 3, § 5.

kutera projektet tillsammans med utskottets ledamöter.[1]

Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen debatterade projektet i slutet av juli och början av augusti 1766.[2] Det visade sig genast, att majoriteten i deputationen styrdes av en helt annan syn på skogslagstiftningen, än vad fallet hade varit med deputationens eget utskott. Resultatet av deputationens behandling blev nu ett helt nytt projekt, där detaljstyrning och tvångsmedel i stor utsträckning ersattes av frihet under ansvar som medel att främja skogsvården.[3] Redan 1756 hade deputationen utstakat de idémässiga grunder som skogspolitiken borde följa, men då hann man aldrig utforma ett eget projekt.

Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens ojämförligt viktigaste initiativ var att föreslå ständerna att tillåta uppdelning av såväl socken- som häradsallmänningar.[4] Det var ett konsekvent fullföljande av deputationens förslag från både 1756 och 1762. Deputationen ansåg att en sådan åtgärd gynnade såväl delägarna som skogsskötseln. Förslaget om delning av allmänningar innebar också, att förordningsutskottets alla restriktioner och behovsprövningar i fråga om vedhämtning, timmerhygge m.m. förkastades. Den enskilde bonden skulle ju i fortsättningen täcka sitt ved- och timmerbehov från den honom tillfallna delen av allmänningen. Restriktionerna i frågavarande fall behölls dock, då det gällde kronans enskilda skogar.

Deputationens beslut var av flera orsaker en stor framgång för bönderna. Invånarna i härader och socknar skulle genom rätten att uppdela allmänningarna göras till fullmyndiga ägare av dessa. Förslaget innebar också, att böndernas försörjning med skogsprodukter väsentligen skulle underlättas. Inte minst kunde tid och besvär sparas, genom att den byråkratiska proceduren skulle komma att upphöra.

Förordningsutskottet hade gjort stengärdesgårdsbyggande till en årlig skyldighet för både ägare och brukare av jord. Försummelse häremot skulle straffas med böter. Deputationen in-

[1] RA, R.3353, KEKD:s prot., 8.7 1766, 1097.
[2] Ibid., 27.7 och 5.8 1766, 1156 resp. 1184ff.
[3] KEKD:s förslag finns som projekt nr 2 i ExpD:s handlingar 1765–66, R.3428, RA.
[4] Ibid., art. 2, § 1.

tog en betydligt mjukare linje, där käppen ersattes av moroten. Några straff skulle inte utdömas, men den som var flitig stengärdesgårdsbyggare skulle ha företräde framför andra vid utsyningar av t.ex. timmer på kronans skogar.[5]

Utskottets förslag om totalt förbud mot svedjande utom i vissa namngivna län kunde deputationen inte acceptera. Deputationen ersatte utskottets sju paragrafer med sju nya. Häri föreslogs bl.a., att svedjande skulle vara tillåtet i alla delar av landet, där det hittills inte hade varit förbjudet. Bönderna medgavs också rätt att svedja på samfälld by- eller sockenmark, om delägarna var överens därom.[6] Det kan synas vara en måttlig vinst, att inte få i stort mer än gällande tillstånd bekräftat. Deputationens förslag innebar emellertid för bönderna mycket mer än så. Beslutet måste ses mot bakgrund av att centralmakten under lång tid och särskilt under 1750-talet hade intagit en alltmer oförsonlig attityd till svedjebränningen. Ett totalförbud hade länge hängt i luften. I ljuset av detta och vid jämförelse med förordningsutskottets projekt kunde bönderna känna sig mer än tillfreds.

Förordningsutskottets artikel om en reducerad sågverksamhet i Sverige ledde till debatt och votering i kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen. Ledamöterna avslog utskottets 13 paragrafer och ersatte dessa med en enda. Denna fastslog att brädsågningen skulle förbli vid tidigare bestämmelser. Till detta önskade dock en ledamot av adeln ett tillägg, som anknöt till en del restriktioner i utskottets förslag. Adelns och prästeståndets representanter i deputationen biföll tillägget, medan bönderna och borgarna avslog detsamma. Två stånd stod emot två och därmed föll tillägget.[7] Bonde- och borgarstånden hade ett gemensamt intresse av att inte försvåra brädsågningen, då handeln mellan stad och land med sågade varor därigenom skulle kunna äventyras.

Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen var inte heller tillfreds med förordningsutskottets idé om en allmän skogsplantering. Tre argument riktades däremot. Skogsplantering

[5] Ibid., art. 10, §§ 1 och 2.
[6] Ibid., art. 11, §§ 1 och 2.
[7] RA, R.3353, KEKD:s prot., 5.8 1766, 1186f.

var inte nödvändig i alla delar av landet, bönderna var inte tillräckligt kunniga i planteringskonsten och jordbrukets arbetskraft behövdes till viktigare och nödvändigare sysslor. Det framgår inte av protokollet om invändningarna framfördes av bonderepresentanterna, men det förefaller troligt med tanke på argumentens innehåll. Tvång borde därför ersättas av frivillighet och uppmuntran. Deputationen beslutade att avvisa sjutton av förordningsutskottets arton paragrafer om skogsplantering. Det är belysande för deputationsledamöternas idéuppfattning att endast de av utskottets bestämmelser som avsåg belöningar och ersättningar vann deputationens gehör.

Deputationens beslut sammanfattades i två paragrafer. Härads- eller sockeninvånarna gavs i den första befogenhet att komma överens om åtgärder och regler för skogsplantering i de landsdelar, där sådan var nödvändig och önskvärd. I den andra paragrafen fastslogs, att de som hade visat särskild flit med plantering skulle erhålla heders- eller penningbelöning. Dessutom skulle jordägare och jordbrukare på slättbygderna som gåva erhålla en gammal ek eller bok från kronoskog för var tjugonde ek eller bok, som de kunde bevisa, att de hade planterat och vårdat. Detta var en extra stimulans till de områden, där planteringarna var mest behövliga. Ett par representanter från adeln önskade att få några bestämmelser med restriktivt innehåll överförda från utskottets förslag, men deras synpunkter fann inget stöd hos de övriga deputationsledamöterna.[8]

Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens förslag hade, som jag har visat med några exempel, en helt annan inriktning och förordade en annan medicin för att komma tillrätta med vanvården av skogen, än vad förordningsutskottet och bergsdeputationen hade ordinerat. Helt kunde dock inte kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen frigöra sig ifrån tvångs- och restriktionstänkandet. Deputationen anammade många av förordningsutskottets inskränkningar, men på avgörande punkter röjde man ny väg, som först skulle bli farbar långt in på 1800-talet.

Rydin har inte upptäckt, att det fanns betydande skillnader mellan förordningsutskottets och kammar-, ekonomi- och kom-

[8] Ibid., 1189ff.

mersdeputationens projekt. Han behandlar båda förslagen i klump och anför att de till största delen utgjorde upprepningar av förut gällande stadgor. Båda förslagen avslöjade – enligt Rydin – samma brist på insikt om orsakerna till skogens vanvård, som hade utmärkt hela den föregående lagstiftningen.[9] Det är tveksamt, om Rydin överhuvudtaget har läst de båda projekten. Hans bok innehåller många fel och missuppfattningar.

Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen avslutade med att bestämma, att det av deputationen upprättade förslaget skulle kommuniceras med bergsdeputationen, innan det avsändes till ständernas plena.[1] Bergsdeputationen jämförde de båda förslagen i september 1766, men fann ingen anledning att gå ifrån sitt tidigare beslut.[2] Två oförenliga förslag stod alltså mot varandra, men innan jag undersöker den fortsatta behandlingen i ständen, måste orsakerna till den uppkomna situationen analyseras.

Det hände ibland i frihetstidens riksdagsarbete, att två deputationer kunde inta motsatta ståndpunkter i samma fråga.[3] Men hur ska man förklara, att en deputation kom på kollisionskurs med sitt eget utskott? Det är en svår fråga, och något säkert svar kan antagligen aldrig ges, då källmaterialet avslöjar alltför lite om debatterna och bevekelsegrunderna för olika ställningstaganden i förordningsutskottet. Låt mig börja med att klargöra, vad som troligen inte kan ha varit orsaker till splittringen.

Bergsdeputationen torde inte direkt ha påverkat förslaget. Dess representanter kom först in i handläggningen, när projektet redan var utformat. Det är däremot omöjligt att avgöra, om de kan ha utövat något indirekt inflytande genom muntliga kontakter o.d. under arbetets gång.

Partiinställningen har inte heller spelat någon avgörande roll. Partikonstellationen var densamma såväl i utskottet som i deputationen. Hattarna var i minoritet. Kammar-, ekonomi-

[9] Rydin, 48f.
[1] RA, R.3353, KEKD:s prot., 5.8 1766, 1192.
[2] RA, R.3307, BeD:s prot., 6.9 1766, 825.
[3] Se s. 236f i denna avhandling.

och kommersdeputationen hade också konsekvent arbetat för en ny skogslagstiftning under riksdagarna 1755–56, 1760–62 och 1765–66. Partiställningen i deputationen hade skiftat under denna tid, men förslagen genomsyrades oförändrat av samma syn på skogspolitiken. Bondeståndet innehöll företrädare för såväl hatt- som mösspartiet, men detta hindrade inte ståndet att uppträda med total enighet i skogsfrågan på 1765–66 års riksdag. Det fanns otvivelaktigt en ideologisk dimension i synen på skogslagstiftningen, men den följde inte de gränser, som skilde hattar och mössor.

Förordningsutskottets protokoll och projekt visar, att utskottet både i arbetets uppläggning och förslagets innehåll var mycket påverkat och beroende av skogskommissionens projekt. Utskottet hade dock tillgång till alla viktiga handlingar och beslut i skogsfrågan alltsedan 1537.[4] Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens framställningar vid de två närmast föregående riksdagarna var inte heller okända för utskottets ledamöter. Utskottet hade således betänkanden och förslag med olika innebörd att ta idéer och intryck ifrån. Den enda sannolika orsaken till divergensen mellan deputationen och dess utskott torde vara, att de dominerande ledamöterna i de båda organen helt enkelt styrdes av olika åsikter i och mening om skogslagstiftningen. I valet mellan skogskommissionens restriktiva inställning och kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens "liberalare" syn föredrog i varje fall en majoritet av förordningsutskottets ledamöter den förra hållningen.

Varför kom då de två berörda deputationerna att försvara olika idéer i skogsfrågan? För att besvara detta måste vi se tillbaka ett ögonblick. Under hela den period som jag undersöker existerade två parallella krafter eller idéer, som påverkade skogslagstiftningens utformning. Den vanligtvis dominerande kraften utmärktes av en stark tro på detaljstyrning, tvång och statskontroll, dvs. en traditionell byråkratisk- merkantilistisk idéuppfattning. Mot denna stod en annan idésyn, som i högre grad satte individualistiska lösningar i högsätet. Den fick ett visst genomslag i 1739 års förklaring över 1734 års skogsordning, men särskilt under 1740- och början av 1750-talen var

[4] RA, R.3373, KEKD:s förordningsutskotts prot., 2.11 1765, 578ff.

den kraftigt tillbakatryckt i skogsfrågan. Bäst känner vi den från jordbrukets område, där storskiftesreformen var ett utslag av ett individualistiskt betraktelsesätt att lösa spannmålsförsörjningen. Genombrottet för den individualistiska idéströmningen kom snabbare inom jordbruket, då den där tidigare kunde sammanlänkas med centralmaktens mål och strävan. Inom skogspolitiken kom de individualistiska lösningarna att uppfattas som ett hot mot andra för centralmakten vitala mål, t.ex. bergsbrukets skogsförsörjning. Det blev för många en alltför svår uppgift att förena ett bifall till ett friare bondeutnyttjande av skogen med önskemålet om en tillräcklig och billig skogstillgång för bruken. På riksdagen 1765–66 blev den individualistiska strömningen slagkraftig, då den kunde förenas med mössornas antibyråkratiska inställning.

Att bergsdeputationen och kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen kom att bli talesmän för var sin åskådning var ingen tillfällighet. Bergsdeputationen utgjorde under hela undersökningsperioden tillsammans med adeln, bergs- och amiralitetskollegierna detaljregleringens advokatkontor. Det tillfälliga avsteget från denna linje på riksdagen 1755–56 är närmast att betrakta som ett olycksfall i arbetet. De individualistiska idéerna på skogslagstiftningens område hade istället visat sig starkast i bondeståndet och i kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen.

Det var ett kännbart bakslag för bergsdeputationen, att kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen inte accepterade det först uppgjorda projektet. Stor risk fanns nu, att den mössdominerade riksdagen skulle bifalla kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens förslag. Stämningen på riksdagen gynnade definitivt inte framställningar om ökad byråkrati och restriktivitet. Det var i denna situation, som bergsdeputationen såg sig nödsakad att utnyttja och utveckla sin förhalningsstrategi från riksdagen 1755–56. Utan att retirera från sin egen ståndpunkt lade man ut ett nytt lika förrädiskt som aptitligt bete för en splittrad riksdagsförsamling. Deputationen föreslog ständerna, ”om icke bäst wore att uti ett så angelägit ämne, som detta, hwilket fordrar all omtanka och nogaste granskning, så wäl denne, som Cammar Oeconomie och Commerce Deputationens projecter till skogsordning måtte genom trycket allmänt kunni-

ge giöras, på det riksens ständer wid nästa riksdag, sedan man fått erfara hwad påminnelser antingen emot ett thera eller bägge i en eller annan måtto torde blifwa giorde, tå måge med dessto närmare uplysning och med des mer trygghet om det hufwudsakeligaste mål i rikshushållningen så förordna, som rätta beskaffenheten i hwarje del finnes lämpeligast..."[5] Det är för oss 1900-talets svenskar på intet sätt främmande eller obegripligt, att ett förslag kunde verka politiskt behagligt, då det innebar en möjlighet att avvakta med ett beslut i en kontroversiell fråga, tills opinionen och olika intressegrupper hade bestämt vindflöjelns riktning.

Det kom säkert inte heller som någon överraskning, att bergsdeputationen kom att inta en förhalande hållning. När prästeståndet tidigare under riksdagen behandlade bergsdeputationens framställning angående önskemålet att få deltaga i överläggningarna om skogshushållningen i riket, varnade flera ledamöter för ett bifall till denna hemställan. Några hävdade att bergs- och kammar-, ekonomi- och kommersdeputationerna ofelbart skulle komma att inta oförenliga ståndpunkter. Andra ansåg, att många hinder och förseningar skulle bli följden av ett bifall till deputationens framställning. Debatten i prästeståndet avslöjar en omfattande misstänksamhet mot bergsdeputationens egentliga syften. Prästernas egna ledamöter i deputationen försökte dock frita denna från misstankarna om dunkla avsikter i bergsbruksintressenas tjänst.[6]

När ständerna äntligen fick ärendet omhand, hade samma situation som 1755–56 uppstått. Riksdagen stod inför sin snara upplösning, och en noggrannare behandling av skogsfrågan försvårades därför av tidsbrist. Tiden var utan tvekan bergsdeputationens pålitligaste bundsförvant.

Bondeståndet var som vanligt ivrigast att behandla förslag och betänkanden angående skogslagstiftningen. Den 2 oktober 1766 var ståndet moget för beslut.[7] Bönderna biföll med smärre ändringar kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens pro-

[5] RA, R.3307, BeD:s prot., 6.9 1766, 825f.
[6] RA, R.700, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 15.6 1765, 250ff.
[7] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, ed. Sten Landahl, vol. 10 (Stockholm, 1973), 1059f.

jekt. Bondeståndet yrkade också på en förändring av större principiell betydelse. Ledamöterna ville ha ordet jägeribetjäning strukit överallt i förslaget, utom där kronans enskilda parker åsyftades. Helst, påstod bönderna, skulle de ha sett att jägeristaten hade blivit indragen. Böndernas antipati mot jägeribetjäningen hade säkert inte enbart sin grund i sparsamhetsiver.

Adeln avgjorde frågan en vecka senare. Någon debatt förmärks inte i protokollet. Ståndet tillstyrkte bergsdeputationens betänkande om uppskov till nästa riksdag.[8] Detsamma gjorde prästeståndet två dagar före riksdagens avslutande. Prästerna motiverade sitt ställningstagande med att ståndet inte hade hunnit granska projekten; därför återstod bara att uppskjuta behandlingen till nästa ständermöte.[9] Borgarståndet fattade aldrig något beslut i frågan.[1]

Bondeståndet såg hur timglaset tömdes, utan att de andra stånden hann eller ville granska förslagen till ny skogsordning. Vad bönderna nu kunde göra, var att bryta ut någon enskild skogsfråga, som inte fordrade utredning, och hoppas på de övriga ståndens bifall. Därmed skulle ändå något vara vunnit med det omfattande riksdagsarbetet på en ny skogslagstiftning. Valet av fråga visar att bondeståndets strateger var utrustade med ett känsligt politiskt väderkorn. Ståndet valde ett ämne, där man kunde förena de individualistiska krafterna med de antibyråkratiska strömningarna. Bönderna begärde att jägeribetjäningen skulle avskaffas utom på kronoparker o.d.[2] Det som bara försiktigt hade antytts vid bondeståndets behandling av projekten, hade nu utvecklats till ett formulerat krav.

Detta tillvägagångssätt satte snabbt fart på de övriga stånden. Redan samma dag biföll prästerna bondeståndets framställan.[3] Borgarståndet, som aldrig fattade något beslut ifråga om den nya skogsordningen, tillstyrkte dagen efter.[4] Adelns

[8] *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll från och med år 1719*, ed. Sten Landahl, vol. 26 (Stockholm, 1960), 9.10 1766, 322.
[9] RA, R.700, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 14.10 1766, 1616f.
[1] RA, R.1945, BdSt:s arkiv, KEKD:s betänkanden 1765–66, 3310.
[2] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 10, 14.10 1766, 743.
[3] RA, R.700, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 14.10 1766, 1611.
[4] RA, R.1368, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 15.10 1766, 2688.

beslut har jag inte kunnat finna, men ärendet behandlades i expeditionsdeputationen i november 1766.[5]

I ständernas brev till Kungl. Maj:t hemställde riksdagen om verkställelse av såväl de båda projektens tryckning som jägeristatens indragning överallt, där inga kronoparker o.d. fanns. Det första kan förefalla lite förvånande, eftersom endast två stånd tillstyrkte tryckning.

Sammanfattning och slutsatser

Ännu en gång hade ett ansenligt arbete i skogsfrågan på avgörande punkter slutat i ett status quo. Någon obestridd segrare hade inte stigit fram ur striden den här gången heller. De två krafterna i skogsfrågan balanserade fortfarande varandra. Bergsdeputationens yrkande om uppskov till nästa riksdag hade visserligen vunnit bifall, men för deputationen utgjorde denna hemställan endast en nödlösning, när man insåg att förordningsutskottets projekt svårligen skulle tillstyrkas av riksdagsmajoriteten.

Bönderna kunde alltså känna tillfredsställelse över att förordningsutskottets och bergsdeputationens idéer om skogslagstiftningen hade underkänts. Samtidigt var det naturligtvis en missräkning, att inte heller kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens förslag hade antagits av riksdagen. Bönderna kunde emellertid uppvisa *en* odiskutabel framgång. Beslutet om jägeristatens avskaffande var deras verk. Bönderna i Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo härader, som hade visat stor irritation över jägeribetjänternas självpåtagna friheter, måste ha varit särskilt nöjda med denna lösning. Det är sedan en annan historia, att Kungl. Maj:t aldrig lät upplösa jägeristaten. Följande riksdag beslutade dessutom att jägeribetjäningen skulle bibehållas, men endast för de allmänna skogarnas vård och skötsel.[6]

Riksdagen 1765–66 genomförde den sista stora debatten i skogsfrågan under frihetstiden. Skogslagstiftningen berördes

[5] RA, R.3421, ExpD:s prot., 13.11 1766.

[6] RA, R.5007, Riksens ständers brev till Kungl. Maj:t, inrikes-civila ärenden 1769–70, nr 132.

också på frihetstidens två sista riksdagar, men den tilldrog sig inte tillnärmelsevis samma intresse som tidigare. Naturligtvis borde vi ha kunnat vänta oss en stor debatt även på 1769–70 års riksdag. Ständerna gav ju som bekant Kungl. Maj:t i uppdrag att trycka de båda projekten, och dessa samt inkomna yttranden skulle behandlas vid detta tillfälle. Så blev nu inte fallet. Kungl. Maj:t verkställde nämligen aldrig beslutet om tryckning. Bondeståndet var 1769 märkbart förtretat över denna nonchalans mot ett riksdagsbeslut, men vidtog aldrig några motåtgärder.[7]

På riksdagen 1771–72 tog bondeståndet på nytt upp kravet på delning av häradsallmänningar. Man hänvisade till kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens betänkande från 1762.[8] Men de övriga stånden lät sig inte bevekas. Ridderskapet och adeln lyckades förhindra att ärendet behandlades i ständen. Först utverkade man löfte från präster och borgare att inte ta upp bondeståndets framställan på dagordningen, förrän densamma hade avgjorts hos adeln. Därefter undvek man sorgfälligt att själv behandla ämnet. Taktiken lyckades. Det fanns säkert en motvilja också inom präste- och borgarstånden, att – såsom den kände mösspolitikern Gustaf Reuterholm uttryckte saken – "lemna skogarne, en af rikets dyrbaraste jouveler, under en kanske mindre omtäncksam Allmoges fria disposition."[9]

Intresset för en ny skogsordning hade dock avtagit inom bondeståndet. Det framgår tydligt av en debatt i augusti 1771.[1] Flera talare varnade då för riskerna med att på nytt försöka få igång arbetet på en ny skogsordning. Resultaten av skogskommissionens och förordningsutskottets verksamhet var säkert ännu i färskt minne. Flera ledamöter intygade också att 1734 års skogsordning var tillämplig och nyttig. Det är en märklig omsvängning, som bondeståndets inställning hade genomgått. Orsaken är att söka i alla de resolutioner och förklaringar, som

[7] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, ed. Sten Landahl, vol. 11 (Stockholm, 1975), 5.8 1769, 161.

[8] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, ed. Sten Landahl, vol. 12 (Stockholm, 1978), 781f.

[9] *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll från och med år 1719*, ed. Sten Landahl, vol. 30 (Stockholm, 1970), 22.1 1772, 42f.

[1] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 12, 15.8 1771, 88ff.

riksdagen och Kungl. Maj:t hade utfärdat alltsedan 1739. Många paragrafer var således modifierade jämfört med den ursprungliga förordningen. Det var i praktiken inte samma skogsordning, som bönderna så hårt kritiserade t.ex. 1739, och som bondeståndet berörde 1771. Nödvändiga förändringar hade gjort den i varje fall hjälpligt anpassad både ifråga om innehåll och geografisk giltighet. Åtminstone hade den blivit så ändamålsenlig, att bönderna inte var villiga att sätta de gällande bestämmelserna på spel mot eventuella men osäkra framgångar i ett nytt stort lagstiftningsarbete.

Bönderna hade alltså en möjlighet att förändra skogslagstiftningen vid sidan av handläggningen i riksdagens deputationer och utskott. De kunde av Kungl. Maj:t utverka resolutioner i speciella frågor och för särskilda områden. Undersökningen av skogslagstiftningen ska avslutas med ett sådant exempel.

2.5. Svedjebränning – centralmakt och lokalsamhälle på kollisionskurs

Bakgrund

Undersökningen av bondereaktionerna i Östergötland har gett upplysningar om vilka skogsfrågor som var särskilt vitala för östgötabönderna. Svedjandet spelade här en mycket central roll. Bondekraven på ett fortsatt svedjande i Östergötland stod inte i uttalad motsats till några andra nyttjandeintressen av skogen. Jag har i undersökningen inte kunnat påvisa någon konflikt med bergsbruket om skogsresurserna. Bergsbruk av betydande omfattning förekom dessutom endast i länets nordligaste del. Sågverksamheten konkurrerade inte heller med det agrara skogsbehovet, då sågningen i detta län i huvudsak var en bisyssla till jordbruket och således drevs av bönderna själva. Motsättningen i svedjefrågan var istället en konflikt mellan lokalsamhällets behov och centralmaktens mål att överlag och överallt minska skogsexploateringen. Målsättningen bestämdes av uppfattningen om en rådande skogsbrist. Centralmaktens medel blev detaljreglering och hård behovsprövning. Det slutliga målet var tveklöst ett totalförbud mot all svedjebränning.

Svedjande förekom i hela Östergötland utom på slättbygden, men det var i den södra skogsbygden som svedjebränningen nådde sin största omfattning. Detta område var en del av ett större, bestående av södra Östergötland, Småland, norra Blekinge och norra Skåne. Här hade svedjandet sin största utbredning i Sverige. Svedjebränning förekom långt fram på 1900-talet i denna region.[2]

Svedjebränningen uppfattades som nödvändig av bönderna i skogsbygden. Orsakerna var flera. Den permanenta åkerarealen var liten, och möjligheterna till egentlig nyodling var begränsade. Block och sten utgjorde däremot inget hinder vid svedjebruk. När skogen hade bränts av, sådde man helt enkelt mellan stubbar och stenar. Svedjelanden gav också betydligt större skördar än den permanenta åkern.[3] Man besådde visserligen samma område bara ett eller ett par år i taget. Men arbetskraften var billig; en ny svedja kunde därför direkt iordningställas, när den gamla övergavs. Svedjelanden var arealmässigt aldrig stora, men på grund av den höga avkastningen spelade de en avgörande roll för skogsböndernas spannmålsförsörjning.

Landshövding Lagerfelts åtgärder

Många hemman i Kinda och Ydre härader var skattlagda för svedjandet. Bönderna på dessa gårdar borde efter 1739 års förklaring ha kunnat se ljust på framtiden, då de inte längre behövde söka tillstånd varje år för sina svedjeland.[4] Verkligheten kom dock att bli en annan. Östergötland fick, som tidigare nämnts, 1748 en ny landshövding vid namn Gustaf Adolf Lagerfelt. Han visade sig snart vara en svuren fiende till allt svedjande och annan s.k. skogsskövling. Jag ska på de närmaste sidorna undersöka Lagerfelts kraftmätning med bönderna i södra Östergötland om rätten att svedja.

Lagerfelt utfärdade 1748, dvs. samma år som han tillträdde landshövdingämbetet nya direktiv till berörda häradsrätter om

[2] Kardell m.fl., 21ff.
[3] Ibid., 6.
[4] Se s. 54.

svedjandet. Villkoren för att få tillstånd att svedja blev mycket hårda. Den bonde som önskade bränna ett svedjeland skulle först kunna visa, att han hade nyodlat en viss areal åker utan hjälp av bränning, eller också att hemmanet saknade lämplig mark för permanent uppodling. Besiktning av dessa förhållanden skulle företas av jägeripersonal och nämndemän.[5] Landshövdingens mål var tydligen att på sikt öka den odlade jorden så mycket, att behovet av svedjebränning skulle försvinna. Tills vidare fick svedjningstillstånden fungera som en premie för utförd nyodling.

Lagerfelts påbud kom att efterlevas på lokalplanet. Man kan genom de s.k. fällningslistorna följa utvecklingen av svedjandet i Kinda och Ydre under några år efter landshövdingens utfärdade föreskrift. Ifrån Vifolka och Valkebo härader finns också ett par listor bevarade. Fällningslistorna låg till grund för besluten om svedjningstillstånd. De utvisade hemmanens möjlighet till nyodling, tidigare beviljat svedjande och nu rekommenderat m.m. Lagerfelts åtgärder fick följande effekt på svedjandet i Kinda och Ydre härader.

Tabell 1. Av landshövdingen och häradsrätterna beviljad svedjebränning per år i Kinda och Ydre härader.

År	*Beviljad svedjebränning, tld/år*
	Kinda härad
före Lagerfelts påbud 1748[a]	drygt 43
1750	drygt 30
1751	drygt 32
1755–57	drygt 16
	Ydre härad
före Lagerfelts påbud 1748[a]	drygt 44
1749	drygt 31
1751–53	drygt 21
1758	drygt 27

a) Fällningslistorna omtalar inte hur många år denna tilldelning hade gällt.

Källa: Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo domsagas arkiv, A III volym 1, VaLA.

[5] VaLA, Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo domsagas arkiv, A III volym 1, fällningslistor.

Både i Kinda och Ydre härader sjönk svedjebränningen till under hälften mot vad som hade varit vanligt före Lagerfelts åtgärder. Landshövdingen rapporterade också flera gånger till riksdagen om sin framgångsrika kamp mot svedjandet.[6] Det har ofta – troligen med rätta – hävdats att frihetstidens skogslagstiftning var synnerligen ineffektiv ifråga om genomförande och övervakning.[7] I det här aktuella fallet kan man emellertid tydligt se, att ett påbud följdes av noggranna undersökningar och beslut i enlighet härmed.

Lagerfelt var emellertid mycket restriktiv även i andra fall. Detta framkom tydligt vid undersökningen av projektet till skogsordning för Östergötland. I sin landshövdingeberättelse 1751 rapporterade han att häradsrätterna var sparsamma med beviljande av timmerhygge på häradsallmänningarna. Han fann sig dock ändå nödsakad att pruta på domstolarnas angivna tillstånd för att rädda den knappa skogstillgången.[8]

Var inte Lagerfelts åtgärder ett direkt brott mot 1739 års förklaring över skogsordningen? Jo, i ett par fall. De bönder som var taxerade för svedjeråg skulle enligt förklaringen ha beviljats svedjeland och detta utan årliga ansökningar. Det fanns inte heller några krav i lagstiftningen på företagen nyodling som villkor för svedjebränning. I övrigt kunde det hela göras till en tolkningsfråga. Landshövding Lagerfelt kunde stödja sig på att både 1734 års förordning och förklaringen 1739 tilldelade landshövdingarna det övergripande ansvaret för skogarnas skötsel och bevarande i länen. Lagerfelt lät också häradsrätterna utföra alla undersökningar i förklaringens anda. Det är en annan sak, att de sedan i mångt och mycket skedde på hans villkor och efter hans direktiv.

Varför intog landshövding Lagerfelt denna restriktiva hållning i skogsfrågan? På andra områden tog Lagerfelt ofta de oppositionella böndernas parti, som jag kommer att visa senare i denna avhandling.[9] Längre än till gissningar kommer man

[6] RA, R.3004 och R.3091, KEKD:s handlingar 1751 och 1755, 4f resp. 73ff.
[7] T.ex. Mattsson och Stridsberg, *Skogen genom tiderna*, 42 f.
[8] RA, R.3004, KEKD:s handlingar 1751, 3 ff.
[9] Se s. 144 och 247ff.

naturligtvis inte. Antagligen var han påverkad av sin samtids syn på skogstillgång och svedjande. De flesta, som yttrade sig i skogsdebatten utanför bondeleden vid denna tid, oroade sig för skogsbristen och den stora skogsskövlingen. Svedjandet fick ofta bära hundhuvudet. Svedjebränning var också i huvudsak en sysselsättning för fattiga bönder och torpare i skogsbygden, om vilkas villkor och behov Lagerfelt kanske var mindre informerad.

Landshövdingen hade också sin hemort på slättbygden. Hans egendom Lagerlunda låg i ett jordbruksområde med påtaglig skogsbrist. Detta förhållande torde inte ha ökat hans förståelse för en skogskonsumerande verksamhet som svedjebränning.

Lagerfelts arbete som häradshövding kan ha varit en tredje faktor, som påverkade hans syn på svedjandet. Han hade under lång tid varit häradshövding i norra Östergötland.[1] Inom detta område fanns en betydande bergslag. Häradshövdingesysslan gav Lagerfelt förvisso möjlighet att nära känna lokalbefolkningens problem och vardag, men ifråga om skogen var det hans skyldighet att i första hand tillgodose bergsbrukets intressen. Landshövding Lagerfelt hade således under hela sin levnad konfronterats med skogsbrist och skogskonflikter, och han hade alltid av plikt eller nödvändighet befunnit sig på den sida, som ivrade för sparsamhet med skogen.

Böndernas motåtgärder och centralmaktens beslut

Sista ordet var emellertid inte sagt i och med landshövdingens restriktiva åtgärder. Bönderna i Kinda och Ydre härader besvärade sig till riksdagarna 1751–52 och 1755–56.[2] Det var dock först vid den senare riksdagen, som frågan nådde en lösning. Bondeståndet tog då upp kravet på ett friare svedjande i de allmänna besvären.[3] Riksdagsmannen Jonas Larsson från Ydre lämnade ändå in sin besvärspunkt som enskilt besvär till

[1] A.T. Låstbom, *Swea och Götha Höfdinga-Minne sedan 1720* (Uppsala, 1842), 90.

[2] RA, R.5501, ständernas besvär 1751, Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo härader § 2 och R.3132, ExpD, riksdagsregistraturet 1755–56, 705ff.

[3] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 7, 889f.

Kungl. Maj:t.[4] Han gjorde antagligen den kloka bedömningen, att en resolution snabbast skulle kunna utverkas den vägen. De allmänna besvären i skogsfrågan skulle i vanlig ordning uppskjutas i avvaktan på behandlingen av en ny skogsordning. Dessa förhållanden var Jonas Larsson säkert väl införstådd med. Han var själv ledamot av allmänna besvärsdeputationen.[5]

Larsson anförde i besväret till Kungl. Maj:t, att hemmanen i Kinda och Ydre enligt kyrkotiondelängderna var taxerade för svedjeråg. Rätten att nyttja den förmån som de skattade för hade dock betagits dem. Han krävde, att svedjandet skulle tillåtas som förr i tiden. Kungl. Maj:t gav landshövding Lagerfelt tillfälle att yttra sig.

Lagerfelt redogjorde först för vilka anstalter som han hade vidtagit för att minska svedjandet. Han brukade vanligen motivera sina åtgärder med en eftertrycklig förkastelsedom över all svedjebränning. Av detta blev nu ingenting. Istället inträffade något högst oväntat. Lagerfelt anförde, "att såwida många hemmans ägor i berörde härader til största delen bestå af stenbunden och skogslupen mark, och att swedjande allmogen så mycket mindre skall kunna förmenas, som the wärckeligen äro för swedjerågstionde satte, thet them then sökte förmån i så måtto må förunnas". Och han avslutade: "och ehuru Eder Kongl. Maj:t i allmänhet ansedt alt swedjande ej annorlunda än som skadeligit, dock som the hemman, hwilka therföre äro skattelagde, icke synas en sådan rättighet kunna betagas".[6]

Vad orsakade Lagerfelts fullständiga kapitulation inför Kinda- och Ydreböndernas krav? Även denna gång får vi nöja oss med gissningar. Det förefaller mindre sannolikt, att landshövdingen tidigare inte hade fått fullt klart för sig, att hemmanen verkligen var skattlagda för sitt svedjande. Troligare är att Lagerfelt på något sätt hade fått mer ingående kännedom överlag om omständigheterna i södra Östergötland. Kanske hade han besökt de ifrågavarande häraderna.

Rådet följde Lagerfelts rekommendation och tillstyrkte böndernas krav.[7] Därefter överlämnades frågan för slutligt avgö-

[4] Om enskilda besvär och suppliker se s. 29ff.
[5] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 7, 10.11 1755, 489.
[6] RA, R3132, ExpD, riksdagsregistraturet 1755–56, 705ff.
[7] Ibid.

rande till ständerna. Samtliga fyra stånd instämde med Kungl. Maj:t.[8]

Det blev emellertid inte riktigt lugnt i Kinda och Ydreskogarna ändå. Det framgår tydligt av en besvärspunkt till 1765–66 års riksdag. Den här gången var det mot jägeripersonalen, som böndernas irritation vände sig. De hävdade att jägeribetjänterna hade utökat sin tillsyn över böndernas enskilda skogar till den grad, att de hindrade böndernas skogsnyttjande. Svedjandet men också annan skogsverksamhet drabbades svårt därav. De klagande krävde, att jägeripersonalens tilltag härvidlag skulle upphöra.[9] Riksdagen 1765–66 beslutade, som tidigare sagts, om upplösning av jägeristaten överallt, där inga kronoparker o.d. fanns.

Sammanfattning och slutsatser

En drygt trettioårig kamp mellan centralmaktens företrädare och bönderna i södra Östergötland om svedjevillkoren slutade med en fullständig triumf för bönderna. De hade nått sitt mål successivt med viktiga framgångar 1739, 1756 och 1766. Det är förvånande, att bönderna kunde nå denna framgång i svedjefrågan. Alltför mycket talade egentligen emot deras sak. De hade emellertid två trumfkort, som troligen kom att fälla avgörandet. För det första var bönderna skattlagda för svedjeråg. De flesta av beslutsfattarna tycks inte ha kunnat komma förbi att det ändå var rimligt, att de berörda fick utnyttja det som de betalade skatt för. För det andra saknade skogen alternativvärde i Kinda och Ydre. Häraderna låg långt från bergsbruk och avsides från användbara kommunikationsleder. Någon handel med skogsprodukter på längre avstånd var därför inte möjlig. Landshövdingarna rapporterade ofta, att förekomsten av ek var god i Kinda och Ydre. Amiralitetet utnyttjade emellertid aldrig dessa ekar, då transportproblemen inte kunde bemäst-

[8] Ibid.

[9] RA, R.1957, BdSt:s arkiv, länens besvär 1765, Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo härader § 4.

ras.[1] Den alldeles avgörande vändningen i svedjefrågan kom dock med landshövding Lagerfelts åsiktsändring 1756. Hans tillstyrkan fick vågskålen att väga över i böndernas favör.

2.6. Diskussion och analys

Undersökningen av beslutsprocessen i skogsfrågan har gett en hel del användbara kunskaper. Jag ska därför återknyta till de i inledningskapitlet formulerade frågeställningarna för att så långt som möjligt försöka att besvara dessa. Jag kommer också att analysera bondeståndets inflytande utifrån diskussionen om resursernas betydelse.

Centralmaktens skogspolitik förändrades under 1700-talet. Under 1600-talet hade målsättningen med lagstiftningen i första hand varit att tillgodose bergsbruket med tillräcklig skog. Denna målsättning kvarstod under 1700-talet men utvidgades. Oron för en allmän skogsbrist motiverade myndigheterna att föra en restriktiv skogspolitik långt utanför bergslagsområdenas gränser. Detta påverkade nyttjandet av såväl allmänningarna som den enskilda skogen i framförallt södra och mellersta Sverige. Skogslagstiftningens utökade målsättning kom tydligt till uttryck i 1734 års skogsordning. De agrara näringarnas försörjning med skogsprodukter blev allvarligt hotad genom denna. Skogsdebatten under resten av frihetstiden kom att präglas av motsättningen mellan centralmaktens mål och jordbruksnäringens behov.

Det är mot denna bakgrund, som vi måste se de kraftiga bondereaktionerna mot skogspolitiken på 1730-talet och framåt. De uppstod som en reaktion mot de omfattande förbuden och restriktionerna, som påtagligt försvårade bondenäringens nyttjande av skogen. Tillstånd och behovsprövning krävdes i allt fler fall, men tillståndsgivningen gjordes samtidigt så besvärlig, att ett utnyttjande i praktiken ofta förhindrades.

Östgötaböndernas opposition mot skogspolitiken kom både

[1] VaLA, Ög. LäA, landskansliets brevkoncept, landshövdingens skrivelse till kammarkollegium, 11.3 1738 och RA, R.3004, KEKD:s handlingar 1751, 3ff.

från de skogrika och de skogfattiga delarna av länet. Dock kritiserade man helt olika företeelser i skogslagstiftningen. Slättbönderna klagade framförallt på de hårda restriktionerna och det byråkratiska förfarandet vid nyttjandet av allmänningarna för t.ex. vedtag och virkeshygge. Det var i huvudsak från allmänningarna, som slättbönderna hämtade sin skogsförsörjning. Några enskilda skogar värda namnet fanns inte på slätten.

Skogsbygdsbönderna opponerade särskilt mot inskränkningarna på den enskilda skogen. Utan konkurrens stod här kravet på ett friare svedjande. Bönderna i skogsbygden tog sitt huvudsakliga skogsbehov från den enskilda skogen och var inte lika beroende av allmänningarna. Reaktionerna mot ingreppen i handeln med skogsvaror mellan slätt- och skogsbygd kom däremot från bönderna i båda områdena.

Skogslagstiftningens utformning bestämdes av riksdagen. Besvären blev därför den naturliga vägen för bönderna att framföra kritik. Vid riksdagen 1738–39 fick bonderiksdagsmännen dessutom möjlighet att muntligt och skriftligt vittna inför skogsutskottet om jordbrukets svårigheter med anledning av 1734 års skogsordning. På 1750-talet blev besvären till riksdagen i allmänhet verkningslösa. Allmänna besvärsdeputationen lämnade nämligen sådana besvär oavgjorda i avvaktan på behandlingen av den nya skogsordningen. Möjligheten att inlämna enskilda besvär eller suppliker till Kungl. Maj:t fanns emellertid fortfarande. Detta utnyttjade, som vi har sett, riksdagsmannen från Ydre med framgång vid riksdagen 1755–56 för att utverka bättre villkor för svedjebränningen i Kinda och Ydre härader.

De lokala reaktionerna från östgötabönderna innehöll oftast konkreta och jordnära krav om rätt till ved- och timmerhyggen eller tillstånd till svedjebränning. Ibland – och särskilt mot slutet av undersökningsperioden – behandlades i besvären också mer långtgående och principiella spörsmål såsom delning av häradsallmänningar.

Riksdagens bondestånd aktade sig vanligen för att ta ställning till vart och ett av de hundratals krav i skogsfrågan, som inlämnades till ståndet. Böndernas taktik här följde istället två alternativa handlingslinjer. Under 1730-talet och fram till mit-

ten av 1750-talet försökte man i första hand tillgodose de lokala kraven genom att dels kräva en ny skogslagstiftning, dels förorda att denna borde ta formen av olika skogsordningar för olika regioner. I kombination med detta krävde man också förändringar på bestämda sakområden. Under 1760-talet prövade bondeståndet i allt större utsträckning att tillfredsställa de konkreta önskemålen genom att kräva en allmän tillåtelse att dela häradsallmänningar. Detta skulle likaväl som regionalt anpassade skogsordningar ha underlättat böndernas skogsförsörjning.

Bondeståndets taktik i skogsfrågan var antagligen delvis ett resultat av en större förkärlek för genomgripande helhetslösningar, men framför allt ett praktiskt tillvägagångssätt för att tillgodose den stora mängden lokala krav med ibland tämligen varierat innehåll.

Det kraftigaste motståndet mot böndernas krav fanns inom ridderskapet och adeln. Prästerna visade ofta ett välvilligt men tämligen ljumt intresse för bondeståndets önskemål. De båda högre ståndens inställning förklaras till stor del av att skogslagstiftningen innehöll olika bestämmelser för adelns frälsejord, prästernas boställen och bondejorden. Borgarna hade genomgående störst förståelse för bondeoppositionen. De gemensamma intressena bl.a. ifråga om handel med skogsprodukter övervägde motsättningarna.

Bönderna hade emellertid fått en ny bundsförvant i sin kamp för en friare skogslagstiftning. Det var den reformmerkantilistiska strömningen, som började göra sig gällande på 1750-talet. Den fick ännu större betydelse i skogsdebatten under 1760-talet. Egenintresset och det personliga ansvaret ställdes i förgrunden och motviljan mot alla skogsregleringar var kompakt. Företrädarna för denna inriktning förordade delning av alla allmänningar och ett avskaffande av det kungliga regalet på ekskog. Individualistiska lösningar skulle ersätta byråkrati och detaljstyrning i skogsvården.

Bönderna stödde antagligen inte de här kraven av medveten ideologisk övertygelse, utan för att de gynnade deras intressen. Företrädarna för det individualistiska synsättet var å andra sidan inte i första hand ute efter att bistå bönderna i skogsdebatten. De hade högre mål och ville förändra näringspolitiken i

hela samhället. Men vid denna tidpunkt och i denna fråga kom de och bönderna att befinna sig på samma sida. Centralmaktens skogspolitik hade tvingat dem i armarna på varandra.

Det är omöjligt att bestämma storleken på den individualistiska eller reformmerkantilistiska strömningen, då den svårligen låter sig isoleras från andra grupper med samma syfte men med andra bevekelsegrunder. Bönderna och en del av de antibyråkratiska mössorna var två sådana grupper. Däremot synes de individualistiska idéerna ha haft mycket svag förankring bland ämbetsmännen på olika nivåer. Strömningen växte sig aldrig så stark under frihetstiden att den tillsammans med andra intressen kunde driva igenom sina krav på skogspolitikens område. Å andra sidan blev den tillräckligt stark för att förhindra, att de byråkratisk-merkantilistiska företrädarna fick igenom sina önskemål om ytterligare ökningar av statskontrollen och detaljregleringarna.

Partipolitiken hade ringa betydelse för attityden till skogslagstiftningen. Mössympatier var ingen garanti för en "liberal" inställning i skogsfrågan, lika lite som hattillhörighet betydde främjande av restriktivitet och statskontroll. Detta har tidigare varit en ganska vanlig uppfattning i litteraturen om frihetstidens skogspolitik.[2] Motsättningarna i skogsfrågan fanns innan partierna hade intagit scenen, även om de fördjupades mot frihetstidens slut. Vi har även sett hur kammar-, ekonomi och kommersdeputationen stödde en friare skogslagstiftning oberoende av partimajoriteten i deputationen, medan bergsdeputationen och kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens förordningsutskott 1766 förordade långtgående restriktioner, trots att mösspartiet befann sig i majoritet där. Man kan också ta fram en mängd enskilda riksdagsmän som exempel för att visa hur lite partitillhörigheten påverkade hållningen i skogsfrågan. Jag nöjer mig med att poängtera, att Carl Wilhelm Iserhielm, som spelade en viktig roll vid tillkomsten av de tre deputationernas märkliga betänkande 1756, tillhörde hattpartiet, medan mössan Gustaf Reuterholm motsatte sig alla tankar på allmänningsdelningar.[3]

[2] T.ex. Rydin, passim.

[3] UUB, Naerwarande numrer af Ridderskapet och Adelen wid riksdagen 1760, F.279, 186ff.

Uppfattningarna i skogsfrågan bestämdes istället av andra faktorer. Dessa torde ha utgjorts dels av de inblandades egna ekonomiska intressen, dels av en allmän ideologisk attityd till jordbrukspolitiska regleringar överlag. Dessa faktorer hade under frihetstiden ett mycket svagt samröre med partipolitik.

Av ämbetsmännen kom landshövdingarna att spela den viktigaste rollen i skogsfrågan. Det är i sig inte förvånande, då ansvaret för skogarnas skötsel och vård i länen låg på dem. Bönderna i Östergötland fick vid riksdagen 1738–39 starkt stöd av sin landshövding i oppositionen mot 1734 års skogsordning. Detsamma gällde flera län. Landshövdingarnas inställning till missnöjet med skogsordningen var visserligen inte avgörande för de förändringar som vidtogs, men de var säkert en bidragande orsak.

På 1750-talet intog de flesta landshövdingar en avgjort mera restriktiv hållning i skogsfrågan. Detta kommer tydligt till uttryck i de olika länsprojekt till skogsordningar, som utarbetades i slutet av 1740- och början av 1750-talen under landshövdingarnas ledning. Landshövding Lagerfelts inställning härvidlag har jag närmare granskat i denna undersökning. Skogskommissionen, som på grundval av länsprojekten utarbetade förslaget till ny skogsordning, styrdes av samma tro på restriktivitet och övervakning. Kommissionen bestod uteslutande av ämbetsmän från kollegierna.

Landshövding Lagerfelt spelade också en betydelsefull roll i frågan om svedjebränningen i Kinda och Ydre härader. Han försvårade först böndernas svedjande utöver gällande bestämmelser men tillstyrkte slutligen böndernas krav. Kungl. Maj:t och riksdagen anslöt sig till hans uppfattning.

Det är viktigt att betona att de lägre ämbetsmännen, främst häradshövdingar och kronofogdar, vanligen också deltog på ett avgörande sätt i beslutsprocessen i skogsfrågor. Landshövdingarna rådfrågade dem och följde ofta deras rekommendationer. Det var dock landshövdingarnas ställningstagande i första hand, som blev känt och påverkade det centrala beslutsfattandet.

Bönderna arbetade enträget under hela min undersökningsperiod för att få till stånd en skogslagstiftning, som bättre gynnade jordbrukets behov av skogsprodukter. Bäst kunde detta

ske i form av olika förordningar för olika landsdelar. Någon eller några sådana skogsordningar fastställdes aldrig. Därvidlag misslyckades alltså bönderna och bondeståndet.

Bondeoppositionen blev ändå inte resultatlös. Man lyckades istället steg för steg få uppmjukningar och förändringar accepterade på en hel del områden inom den gällande förordningen. Den mest omfattande förändringen skedde redan genom förklaringen 1739, men även senare företogs jämkningar genom resolutioner. Jag har i denna undersökning redovisat ett sådant exempel angående svedjebränningen i Kinda och Ydre härader, men många fler finns. Bönderna lyckades åtminstone delvis att både förändra 1734 års förordning i önskad riktning och att få till stånd om inte flera olika skogsordningar så i varje fall olika bestämmelser för olika landsdelar.

Framgångarna torde emellertid ha kunnat bli än större för bönderna, men ståndet begick ett ödesdigert misstag, när det så hårt band sig för kravet på häradsallmänningarnas uppdelning. Detta krav framfördes och drevs från början av en mindre grupp ideologiskt medvetna personer med inflytande och förankring framför allt i kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen. Dessa tankegångar mötte sitt auditorium ett drygt halvsekel för tidigt. Bönderna accepterade och fullföljde önskemålet om delningar inte av ideologiska motiv, utan av rena intresseskäl. Bönderna var egentligen främst intresserade av en minskad byråkrati och ett slut på övervakning och kontroll. En delning av häradsallmänningarna verkade otvivelaktigt i den riktningen. Samtidigt stötte emellertid detta krav bort en mängd tänkbara anhängare. En landsomfattande allmänningsuppdelning var en stor fråga med långtgående och oöverblickbara konsekvenser både för kronan och för de flesta samhällsgrupper. Många riksdagsmän, som i annat fall gärna hade gett byråkratin och statskontrollen en läxa avstod nu inför de påtagliga riskerna. Den lätthet med vilken bondeståndet drev igenom en så betydande förändring som avskaffandet av jägeristaten 1766 stödjer denna uppfattning.

Å andra sidan kan man hävda att de ideologiskt motiverade personerna inte egentligen var intresserade av stegvisa uppmjukningar av lagstiftningen. De förespråkade radikala och genomgripande förändringar av hela ägostrukturen. Det före-

faller ändå troligt, att de också skulle ha medverkat i mindre och successiva reformer.

Bönderna – både i Östergötland och i riksdagen – hade fram till 1755–1756 års riksdag i huvudsak arbetat på att gradvis förändra enskildheter i skogsordningen för hela landet eller för någon region. Bondeståndet gjorde därefter allmänningsdelningarna till ett huvudkrav och förbisåg då i långa stycken att föra den tålmodiga agitationen vidare för uppmjukningar på bestämda sakområden. En sådan strategi hade troligen på lång sikt varit mera fruktbar. Särskilt borde detta ha varit fallet på riksdagen 1765–66. Nu upptäckte eller i varje fall utnyttjade bönderna denna möjlighet först ett par dagar före riksdagens slut.

Därmed är vi också inne på frågan hur bondeståndet utnyttjade sina resurser i den centrala beslutsprocessen. Jag talade i inledningskapitlet om motivation, skicklighet, kunskap om sakförhållanden, kontakter med andra grupper och stånd samt tradition.

Bondeståndet saknade inte motivation i skogsfrågan. Man tog nya initiativ vid varje riksdag och arbetade också med stor uthållighet under hela undersökningsperioden. Målet – en mindre omständlig skogslagstiftning – var hela tiden detsamma, men medlen regionalt anpassade skogsordningar eller allmänningsdelningar kunde variera. Skogsfrågan var emellertid livsviktig också för andra nyttjare som exempelvis kronan och bergsbruket. Företrädarna för dessa intressen arbetade frenetiskt för att förhindra att böndernas uppfattning vann bifall. De försökte i första hand att få bondeintressena nedröstade i riksdagen. Vid de tillfällen då denna väg syntes osäker blev olika former av förhalning en använd taktik. Handläggningen på riksdagarna 1755–56 och 1765–66 är exempel på detta, medan skogsfrågans öde på riksdagarna 1760–62 och 1771–72 avslöjar ett än mer sofistikerat sätt att hindra beslutsfattande. De övriga ståndens vägrade då att befatta sig med frågan. Detta senare är ett utslag av det som vissa statsvetare kallar ickebeslut. Inflytande som alltså tar sig uttryck i att frågor förhindras att komma upp till avgörande.

Bondeståndets ledning visade vanligen prov på politisk försigkommenhet. Vid skogsfrågans behandling på 1738–39 års

riksdag insåg man betydelsen av allmänna besvärsdeputationen och dess skogsutskott, och satte där in sina främsta företrädare. Också vid andra tillfällen fanns rätt män på rätt plats. Talmannen Olof Håkansson och hans efterträdare Josef Hansson uppträdde ofta i kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen, då skogsfrågan behandlades.

Jag har tidigare nämnt att bondeståndet begick ett misstag på 1760-talet, då man alltför hårt koncentrerade sin uppmärksamhet och argumentation på delning av häradsallmänningar. Den drivande kraften bakom detta var Olof Håkansson. Med facit i hand var denna inriktning otvivelaktigt ett misstag, men tanken var annars finurlig. Man skulle i ett svep kunna tillgodose alla olika önskemål om ved, virke och annan skogsförsörjning från allmänningar och slippa det mödosamma arbetet att paragraf för paragraf förändra skogslagstiftningens bestämmelser. Bondeledningen missbedömde dock den politiska situationen och såg inte denna fråga i sin rätta proportion. Man bet helt enkelt över för mycket. Tiden var ännu inte mogen för sådana beslut.

Bondeståndets ledamöter besatt naturligtvis en hel del kunskaper om skogstillgång och andra skogsförhållanden. Böndernas problem var trovärdigheten. De flesta torde ha accepterat böndernas skildring av svårigheterna med 1734 års skogsordning på riksdagen 1738–39. Samstämmiga uppgifter kom även från flera andra håll. Bondeståndet tycks ha haft betydligt svårare att få sin beskrivning av verkligheten godtagen på 1750- och 1760-talen. Detta gäller särskilt böndernas argument för en tillåten svedjebränning, som de flesta utomstående tog bestämt avstånd från.

Bondeståndet upprätthöll täta kontakter i skogsfrågan med de övriga stånden – främst präste- och borgarstånden – genom protokollsutdrag och uppvaktningar, men under 1750- och 1760-talen var det endast borgarståndet som visade någon större lyhördhet, och detta bara till en viss gräns. Vid riksdagen 1755–56 lyckades man dock få borgarståndet att ändra ett tidigare beslut. Det är däremot obekant vilka kontakter bondeståndet odlade med intressegrupper och partier som sträckte sig över ståndsgränserna.

Traditionen arbetade både för och emot böndernas intressen i

skogsfrågan. När lagstiftningen hårdnade på 1730-talet kunde bönderna peka på sedvana och kräva att få förbli vid tidigare bestämmelser. Denna argumentation var ibland framgångsrik: den användes t.ex. av bönderna i Kinda och Ydre härader angående rätten till svedjebränning där. Samtidigt var dock den merkantilistiska regleringssynen starkt förankrad i riksdagen. Talesmännen för denna kunde visa att idén om statens företräde framför den enskilde var gammal och något som man i det allmännas intresse måste rätta sig efter också på skogslagstiftningens område.

Den avgörande orsaken till bondeståndets svårigheter vid handläggningen av skogslagstiftningen är inte att söka i felaktigt utnyttjande av tillgängliga resurser. Dessa var istället alltför otillräckliga. När bergsbruksintressenterna och andra mobiliserade sitt inflytande i beslutsprocessen räckte bondeståndets resurser inte långt nog.

3. Brännvinspolitik och lokala bondereaktioner[1]

3.1. Utgångspunkter

Brännvinsfrågan var aktuell under hela frihetstiden, men debatten blev med åren allt intensivare. Frågan tillhörde avgjort de mest och oftast diskuterade. Förklaringen härtill är enkel. Brännvinslagstiftningen inrymde ett flertal aspekter. Här etablerades en tummelplats för så skiftande intressen som jordbruks-, befolknings-, handels- och finanspolitik. Ett stort antal av riksdagens utskott och deputationer kom därigenom att ha ett finger med i spelet vid brännvinsfrågans handläggning. De viktigaste var sekreta utskottet, statsdeputationen, bevillningsdeputationen och kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen.

Brännvinsbränningen var internationellt sett mycket fri i Sverige. De danska bönderna förbjöds exempelvis att bränna brännvin redan 1689.[2] Men även om husbehovsbränningen bevarades under hela frihetstiden (undantaget missväxtperioder), så svängde ändå pendeln kraftigt från förordning till förordning, från relativt stor frihet till stark restriktivitet. Det är uppenbart att det knappast kan ha varit tillfälligheter som bestämde dessa oavbrutna svängningar. Vi har istället att göra med en dragkamp mellan olika intressen och grupper, vilkas inflytande och styrka varierade. Aktivitet och påtryckningar från olika lokala opinioner har säkert inte varit betydelselösa för dessa växlingar i lagstiftningens bestämmelser.

Östgötabönderna kan ses som en sådan påtryckningsgrupp. Östergötland var normalt ett överskottsområde med låga spannmålspriser.[3] Detta gällde framför allt för slättbygden. Ti-

[1] En mindre del av detta kapitel har tidigare ingått i en av det samnordiska projektet Centralmakt och lokalsamhälle utgiven publikation, *Skog och brännvin*, 33–53.

[2] Jens Holmgaard, "Brændevinspolitikken i Danmark 1757–1776", *Skog och brännvin*, 60.

[3] Artur Evers, *Den svenska brännvinslagstiftningens historia* (Lund, 1923), 343.

dens dåliga kommunikationer gjorde det inte alltid möjligt eller lönande att avyttra överskottet. Förädling av spannmål till brännvin var därför av vitalt intresse. Detta berörde inte bara salubränningen utan också husbehovsbränningen, då bl.a. lagringsmöjligheterna var bättre för brännvin än för säd.

Husbehovsbränningen var en gammal och väl invand frihet, som bönderna sökte att bevara. Reaktionerna hade därför ofta en defensiv karaktär, där ändamålet var att försvara denna frihet. Skillnaden blir uppenbar vid jämförelse med skogslagstiftningen. Skogsordningarna var mycket restriktiva och bönderna strävade här efter förändringar. Reaktionerna fick därigenom vanligen en offensiv prägel. Storskiftesfrågan, som behandlas i nästa kapitel, kunde antagligen orsaka båda slagen av reaktioner, beroende på hur bönderna uppfattade denna nya företeelse. För en del bönder gällde det säkert att skydda en gammal frihet, medan reformen för andra framstod som en förändring i positiv riktning.

Då min avsikt inte har varit att skriva brännvinslagstiftningens historia, har det varit nödvändigt att göra begränsningar. Jag har valt att undersöka böndernas reaktioner och inflytande under vissa perioder, då debatterna och besluten synes mig särskilt intressanta.

Jag har ställt upp två krav vid urvalet av undersökningsperioder. De ska för det första vara tillräckligt spridda över frihetstiden för att eventuella förändringar i reaktionernas inriktning och innehåll ska vara synbara. För det andra måste brännvinslagstiftningens utformning variera vid de olika tidpunkterna för att bilden av bondereaktionerna i brännvinsfrågan ska bli så bred som möjligt.

De perioder som jag har valt och som uppfyller ovanstående krav är 1740–43, 1756–60 och 1770–72. Tidsskedena var olika varandra i flera avseenden och kan därför misstänkas locka fram reaktioner med olika innehåll och intensitet.

Undersökningen behandlar enbart landsbygdens husbehovsbränning. Städernas husbehovsbränning och salubränningen berörs däremot inte, då den lagstiftning som reglerade dessa förhållanden var av underordnad betydelse för de flesta bönder på lokal nivå. Rätt att bränna brännvin till husbehov på landsbygden tillkom i princip alla innehavare eller ägare av mantal-

satta hemman, dvs. adel, präster, ståndspersoner och bönder.

Brännvinsfrågan under frihetstiden har uppmärksammats mycket lite av tidigare forskning. Utöver de omnämnanden som frågan har fått i vissa översiktsarbeten är det bara Artur Evers och Eskil Olán, som mer ingående har undersökt ämnet.[4] Den senare behandlar dock frihetstidens lagstiftning ganska summariskt. Evers syfte är att sätta in brännvinsfrågan i den partipolitiska polariseringen, men försöket är inte särskilt övertygande.

3.2. Brännvinsfrågan under tiden 1740–43

Den lokala bondeoppositionen mot brännvinsförbudet 1740–41

Brännvinsbränningen på landsbygden beskattades för första gången i och med 1731 års brännvinsförordning.[5] Bönderna slapp i gengäld en del bevillningar. I förordningen fastslogs också, att husbehovsbränningen endast var tillåten för dem som ägde ¼ mantal eller mer. I bergslagen och skogstrakterna i Norrland och Finland accepterade dock myndigheterna mindre jordinnehav. Skatten erlades av alla, som ägde och använde en brännvinspanna.[6]

På 1734 års riksdag avsade sig bonde- och borgarstånden brännvinsaccisen. Det dröjde till 1741, innan någon ny förordning fastställdes.[7] Undersökningsperioden 1740–43 begynner således med fri brännvinsbränning, men orosmolnen började hopa sig. Den 5 juni 1740 utfärdade rådet förbud mot brännvinsbränning, då man befarade missväxt och spannmålsbrist. I Östergötland var situationen redan allvarlig. En kall vinter och en torr vår hade medfört att mycket säd hade gått åt till kreaturen.[8]

[4] Ibid. samt av samme författare, *Brännvinsfrågan under frihetstidens sista skede* (Lund, 1931). Eskil Olán, *Svenska brännvinets historia från Sten Stures dagar till husbehovsbränningens slut* (Stockholm, 1922).

[5] Evers, *Den svenska brännvinslagstiftningens historia*, 39.

[6] *Årstrycket*, Kungl. Maj:ts förordning, 21.7 1731.

[7] Evers, *Den svenska brännvinslagstiftningens historia*, 62f.

[8] RA, landshövdingarnas skrivelser till Kungl. Maj:t, landshövding D'Albedyhlls skrivelse, 5.6 1740.

Rådet slapp dock att befatta sig med den fortsatta behandlingen av brännvinsfrågan. Detta blev istället riksdagens göromål. Kallelsen till riksdagsmötet, som skulle börja i december 1740, utsändes i mitten av augusti samma år. Under hösten sammanträdde bönderna runt om i Östergötland för att välja riksdagsmän och enas om nya besvär. Bönderna hade följaktligen ganska väl tilltagen tid att reagera mot förbudet – räknat från kungörelsen av detsamma till tidpunkten för besvärens uppsättande.

Domsagan var, som tidigare nämnts, den normala valkretsen i Östergötland. År 1740 gjordes två avsteg från denna regel. I ett fall skickade en domsaga två riksdagsmän, och i ett annat fall enades två domsagor om en riksdagsman. Domsagornas antal var sex vid denna tid.

Mitt sökande efter östgötaböndernas besvär gav ett mycket magert resultat. Besvärspunkter återfanns endast från två valkretsar. Källorna kan emellertid ge upplysningar, som ändå tillfredsställer kunskapsbehovet. Häradshövdingarna var ålagda att rapportera till landshövdingen om böndernas riksdagsmannaval samt sända besvärspunkterna för kännedom. Häradshövdingarnas brev finns bevarade från alla valmöten utom ett.[9] Här ges också förklaringen till frånvaron av besvär i arkiven.

Gullbergs och Bobergs härader valde riksdagsman men hade inga besvär att anföra. Finspånga läns och Bråbo härader, som hörde till samma domsaga, sammanträdde för sig och accepterade det val, som bondeelektorerna i de båda andra häraderna hade gjort. Bönderna i Finspånga läns och Bråbo härader önskade inte heller framföra några besvär.[1] Memmings, Skärkinds, Åkerbo, Bankekinds och Hanekinds härader utgjorde en domsaga. Bönderna där hade inga besvär att föredraga utom ett, som gällde soldaternas kläder. Detta besvär ställdes emellertid inte till riksdagen utan till landshövdingen för upplysning och åtgärd.[2] Aska och Göstrings domsaga hade sedan förra riksdagen alternerat riksdagsman med Lysings och Dals dom-

[9] Brevet från häradshövdingen i Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo domsaga saknas.

[1] VaLA, Ög.LäA, landskansliet, publika brev 1740, § 255.

[2] Ibid., § 279.

saga. Denna gång stod bönderna i Lysing och Dal i tur att välja. Allmogen i Aska och Göstring framlade inga besvärspunkter men hemställde att de till förra riksdagen föredragna ärendena skulle avgöras. Även denna framställning gjordes till landshövdingen.[3] Bönderna i Lysings och Dals härader anförde dock fem gemensamma besvärspunkter. I en av dessa hemställde de, att brännvinsbränningen skulle tillåtas under en kortare period för hemmansbrukare. De angav som viktigaste skäl, att foderbristen var stor. Dranken – en restprodukt vid bränningen – användes som kreatursfoder. Ett annat argument var att brännvinet fungerade som bondens apotek och medicin.[4]

Lösings, Östkinds, Björkekinds och Hammarkinds härader ingick i samma domsaga och hade även valmötet gemensamt. Bönderna uppställde elva besvärspunkter. Den andra punkten innehöll en begäran om rätt att bränna brännvin. Foderbristen beskrevs även här som det viktigaste skälet för ett frisläppande av brännvinsbränningen. Bönderna var noga med att framhålla att allt missbruk och slöseri med spannmål hade förövats av obesuttna. Hemmansbrukarna däremot hade idkat bränning med största försiktighet och endast till nödtorft. Det var för dem, som man nu begärde tillåtelse.[5]

Det är emellertid ett annat förhållande med besvären från dessa härader som är av än större intresse. Häradshövdingen tillställde landshövdingen besvären för godkännande, trots att bestämmelsen om landshövdingarnas granskning hade upphört att gälla redan 1723. Landshövding D'Albedyhll kommenterade och avfärdade sju av elva punkter. De flesta paragraferna handlade om dagsverksskyldigheten och olika problem vid handeln med borgerskapet i städerna. De sju besvärspunkterna underkändes antingen därför att de redan tidigare var avgjorda av Kungl. Maj:t, emedan de inte hörde till riksdagens bord, eller på grund av att landshövdingen själv redan vidtagit åtgärder.[6] Detta är, såvitt jag har funnit, sista gången som landshöv-

[3] Ibid., § 337.
[4] RA, R.5502, ständernas besvär 1740, Lysings och Dals härader § 3.
[5] RA, R.5504, ständernas besvär 1740, Lösings, Östkinds, Björkekinds och Hammarkinds härader § 2.
[6] VaLA, Ög. LäA, landskansliet, publika brev 1740, § 307 och brevkoncept, 26.11 1740.

dingen i Östergötland fick besvären för annat än kännedom.

Vi kan konstatera att någon omfattande opinion mot bränningsförbudet inte existerade bland östgötabönderna. Endast två valkretsar hade något att anföra mot förbudet. Man kan bara spekulera om orsakerna till denna frånvaro av reaktioner. Möjligen kan anledningen vara att spannmålsbristen var så stor, att bröd för dagen upplevdes som ett större problem än avsaknaden av brännvin.

Det mest frapperande är ändå den svaga aktivitet, som bönderna överhuvudtaget uppvisade 1740 när det gällde att framställa besvär och önskemål. Speciellt markant blir detta vid jämförelse med det livliga besvärsskrivande, som bönderna i Östergötland ägnade sig åt senare under frihetstiden.

Riksdagen 1740–41

Jag kommer, när det gäller riksdagsbehandlingen av brännvinsfrågan, inte att följa denna i alla dess detaljer. Min avsikt är istället att undersöka handläggningen av östgötaböndernas reaktioner, om och hur bondeståndet tog sig an dessa samt samspelet och motsättningarna inom och mellan ständen. Uppmärksamheten kommer att riktas mot de delar av handläggningen som belyser bondeståndets resursutnyttjande och mina i inledningskapitlet redovisade frågeställningar.

Bondeståndet tog med kravet på tillåten brännvinsbränning i sina allmänna besvär. Argumenten överensstämde väl med dem som bönderna i Lysings, Dals m.fl. härader hade framfört.[7] Allmänna besvärsdeputationen kom emellertid att få ringa inflytande på frågans vidare behandling.

Det fanns krafter i ståndet som ivrade för en snabbare lösning. Bondeståndet borde genom protokollsutdrag hemställa direkt hos de övriga ständen om ändring av brännvinsförbudet.[8] Omständigheterna tvingade dock till försiktighet. Ståndet befann sig nämligen i en mycket besvärlig förhandlingssituation, då man ansåg sig behöva brännvinsbränningen för att

[7] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, ed. Sten Landahl, vol. 4 (Uppsala, 1951), 315.
[8] Ibid., 18.12 1740, 24f.

klara vinterutfodringen av kreaturen, men samtidigt hade erkänt den stora spannmålsbristen genom att begära spannmålshjälp till vissa landsdelar. Bondeståndets metod blev att söka föra i bevis, att spannmålsåtgången steg vid brännvinsförbud. Bönderna hävdade, att de "nödgas, der bränwinbrännande eij tillåtes, tillgripa sjelfwa säden, hwaraf mer än dubbelt större åtgång blifwer på spannemål; ty med den efter en tunna slösäd fallande dranck och brukelige sörpe kan Allmogen åtminstone föda des creatur på lika lång tid som med påströ af miöl efter 2 tunnor."[9]

Talmannen Olof Håkansson låg bakom taktiken, men han ville invänta ett lägligt tillfälle, innan någon framställning översändes till de andra ständen. Han lyckades t.o.m. övertyga sina ståndsbröder om det förståndiga i att godkänna en hemställan från sekreta utskottet om fortsatt brännvinsförbud tills vidare, innan det blev dags för ståndet att handla.[1]

I februari 1741 ansåg bondeståndet att tiden var mogen för ett initiativ till en förändring av brännvinsförbudet. Bönderna begärde hos medständen att brännvinsbränning tillfälligt skulle tillåtas för hemmansbrukare under våren, då foderbristen var som värst.[2]

Adeln och prästeståndet biföll protokollsutdraget, medan borgarståndet gjorde invändningar.[3] Bondeståndets framställning hade endast gällt landsbygden, och borgarna kunde inte stillatigande acceptera att städerna uteslöts från förmånen. De begärde att också städernas invånare skulle få tillåtelse att tillfälligt bränna brännvin. I annat fall var de inte beredda att tillstyrka bondeståndets hemställan. Borgarståndet förklarade att stadsinvånarna hade i än högre grad än bönderna problem med foderbrist för dragare och kreatur.

Borgarståndets framställning mötte stor tveksamhet hos de andra ständen. Spannmålsbristen skulle snabbt förvärras, då

[9] Ibid., 298.
[1] Ibid., 24 och 26.1 1741, 52ff.
[2] Ibid., 13.2 1741, 65.
[3] *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll från och med år 1719*, ed. Carl Silfverstolpe, vol. 12 (Stockholm, 1890), 19.2 1741, 144ff och RA, R.687, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 19.2 1741, 342f samt R.1263, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 23.2 1741, 686ff.

brännvinsbränningen i städerna ofta skedde med effektivare metoder och större pannor. Dessutom måste städernas spannmål inköpas, medan jordbrukarna kunde ta av egna förråd. Sådana uppköp skulle driva upp spannmålspriset. En kompromiss blev slutligen resultatet. Hemmansbrukare på landsbygden fick rätt att bränna under en månad, medan städerna beviljades samma rätt för åtta dagar, dock endast de städer, som bedrev åkerbruk.[4]

För framtiden var inte frågan löst härmed. En ny brännvinsförordning erfordrades. Många riksdagsmän önskade ett fortsatt förbud, men det planerade kriget mot Ryssland tarvade inkomster. Idealen fick vika för realiteter. Den nya förordningen, som utarbetades av statsdeputationen, kännetecknades av inkomstbehovet och blev mycket restriktiv. Mot avgift tilläts hemmansbrukare att bränna, men endast en termin på hösten och en på våren och maximalt två tunnor spannmål per termin.[5] Den höga skatten syftade också till att minska brännvinskonsumtionen och den därmed förknippade spannmålsåtgången.[6] Tron på prispolitiken som ett medel att hämma spritkonsumtionen känner även nutidens svenskar väl igen. Den fick inte avsedd verkan på frihetstiden, och har väl knappast fått det senare heller. Å andra sidan har ju inte metoden prövats i mer än knappt 250 år!

Bondeståndet hade genom sin talman gjort en hel del invändningar mot förslaget till förordning, när frågan föredrogs i stora sekreta deputationen.[7] Framför allt gällde motståndet brännvinsterminerna. Deputationen gick också bönderna tillmötes på en del punkter.

Förslaget vann sedan även ståndens bifall. Bönderna förhöll sig påfallande lugna trots de omfattande restriktioner, som omgärdade brännvinsbränningen.[8] Antagligen insåg man i bon-

[4] *Årstrycket,* Kungl. Maj:ts nådige förordning angående brännvins brännande innom en wiss förelagd termin, 13.3 1741.

[5] R.G. Modée, ed., *Utdrag utur alle ... utkomne publique handlingar...*, vol. 3 (Stockholm, 1749), 1717ff.

[6] RA, R.2796, StD:s prot., 21.5 1741, 690ff.

[7] RA, R.2753, SSD:s prot., 18.6 1741, 218ff.

[8] *Bondeståndets riksdagsprotokoll,* vol. 4, 25.6 och 31.7 1741, 143 resp. 177.

deståndet, att det inte gick att nå längre nu. Ståndet hade räddat brännvinsbränningen, men det hade skett till ett mycket högt pris.

Den lokala bondeoppositionen mot 1741 års brännvinsförordning

Östgötabönderna fick snart möjlighet att uttala sig om brännvinsförordningen. Ett drygt halvår efter förordningens utfärdande sammanträdde de på nytt med anledning av kallelsen till 1742–43 års riksdag. Det misslyckade kriget mot Ryssland var den direkta förevändningen för riksdagens inkallande.

Valkretsarnas antal hade ökat med två jämfört med förra valet. Bönderna i Lysings och Dals domsaga hade 1740 framfört egna besvär, men haft gemensam riksdagsman med Aska och Göstring. Denna gång valde man riksdagsman och uppsatte besvär var för sig.[9] Finspånga läns, Bråbo, Gullbergs och Bobergs härader utgjorde en domsaga, men vid valen 1742 delades området i två valkretsar både ifråga om val av riksdagsman och framläggande av besvär.[1] Källmaterial finns denna gång från samtliga valkretsar.

Det är avgjort aktivare bönder, vi möter denna gång. Då ska ändå hållas i minnet att det uttryckligen sades i Kungl. Maj:ts kallelse, att riksdagen hade inkallats för att överlägga om rikets angelägnaste frågor. Ärenden av lägre dignitet fick anstå till nästa ständermöte.[2] Flera av häradshövdingarna omtalade också i sina brev till landshövdingen, att de med anledning av kallelsens innehåll bara tagit upp de viktigaste av böndernas framförda besvärspunkter. Lysings och Dals häradsbor hade exempelvis anmält flera ärenden, men hade på häradshövdingens inrådan beslutat att helt avstå från att sända besvär till denna riksdag. Alla övriga valkretsar framställde besvär, även om mängden alltså på sina håll hade begränsats av häradshövdingarna. Antalet besvärspunkter varierade från en till tio.

Brännvinsfrågan tilldrog sig det största intresset. Samtliga

[9] VaLA, Ög.LäA, landskansliet, publika brev 1742, § 371.
[1] Ibid., § 399.
[2] VaLA, Ög.LäA, landskansliet, inkomna handlingar, skrivelse från Kungl. Maj:t, 29.5 1742.

besvär innehöll en punkt om brännvinsbränningen. Oppositionen mot den restriktiva brännvinsförordningen gick efter två linjer: dels reagerade man mot den höga bränningsaccisen dels mot inskränkningarna i bränningstid och spannmålsåtgång. Bönderna i Memmings, Skärkinds, Bankekinds, Åkerbo och Hanekinds härader reagerade liksom allmogen i Lösings, Östkinds, Björkekinds och Hammarkinds härader främst mot accisen. Bönderna ansåg att de genom kriget hade fått så stora utgifter med soldater och annat, att en befrielse från accisen vore skälig.[3] Andra härader opponerade framför allt mot inskränkningarna i bränningen, men berörde också accisen. De antog emellertid att riksdagen hade beviljat accisen för en längre tid, varför de avstod från att yrka på dess avskaffande, om bara begränsningarna försvann.[4]

Två argument framfördes genomgående mot 1741 års brännvinsförordning. Det första var det ovan redovisade, att krigets börda redan tyngde bönderna så hårt, att de borde befrias från accis och bränningsrestriktioner. Det andra argumentet gällde djurens utfodring. Dranken var den viktigaste kreatursfödan under årstider, när inte färskfoder fanns att tillgå. Mer säd sparades, hävdade bönderna, genom brännvinsbränning och tillgång på drank, än då denna saknades och ren säd utfodrades. Detta argument känner vi igen från riksdagen 1740–41.

Man frågar sig onekligen, varför reaktionen uteblev vid bränningsförbudet 1740, när bondeopinionen två år senare framträdde så stark. Brännvinsbränningen var ju nu trots allt tillåten – låt vara med kraftiga restriktioner. Förklaringen kan möjligen ligga i motvilja mot den nya form av inskränkning, som brännvinsförordningen utgjorde. Bränningsförbud var allmogen van vid. De tillgreps ofta vid spannmålsbrist och missväxt. Accis och bränningsingrepp var däremot nya företeelser. Genom 1731 års brännvinsförordning beskattades brännvinsbränningen på landsbygden för första gången, men avgiften var lägre; ändå uppsade bondeståndet accisen efter tre år. Fram till 1741 hade tillverkningen varit fri från avgift igen. Tidigare inskränkningar hade begränsat sig till kravet på in-

[3] VaLA, Ög.LäA, landskansliet, publika brev 1742, §§ 307 och 325.
[4] Ibid., §§ 337 och 399.

nehav av minst ¼ hemman, och det drabbade inte flertalet bönder i Östergötland vid denna tid. Det förefaller troligt, att östgötabönderna hade lättare att acceptera ett välmotiverat bränningsförbud än en allmän förordning, som inte tog hänsyn till aktuella förhållanden ifråga om sädestillgång och spannmålspriser.

Något bör också sägas om aktiviteten i besvärsskrivandet överlag 1742, även om detta egentligen ligger utanför mitt ämne. Jag konstaterade tidigare, att besvärspunkterna var mycket fåtaliga 1740. Situationen har märkbart förändrats på två år, även om steget är långt till den senare frihetstidens nivå. År 1742 utgör ändå en tydlig gränslinje ifråga om böndernas besvärsuppsättande i Östergötland. Detta år började en period av mycket verksamt besvärsskrivande, som ledde till att östgötabönderna blev de överlägset flitigaste framställarna av besvär inom bondeståndet under frihetstidens fyra sista riksdagar.[5]

Riksdagen 1742–43

I bondeståndet mötte reaktionerna mot brännvinslagstiftningen ingen motsägelse. Landets övriga bönder var säkert lika missnöjda som östgötarna. På talmannen Olof Håkanssons initiativ intogs en punkt om brännvinsbränningen i de allmänna besvären.[6] Den allmänna besvärspunkten innehöll emellertid helt andra argument mot 1741 års förordning än östgötabondernas häradsbesvär.[7] Bondeståndets angrepp på förordningen var avgjort mer principiellt upplagt och främst inriktat på accisen. Ståndet hävdade att varje hemmansbrukare borde få tillgodogöra sig sin egen skörd, såsom han själv ansåg vara lämpligast utan att någon avgift lades därpå. Det blev dock inte besvärspunkten, som kom att leda till en förändrad lagstiftning.

Olof Håkansson insåg snart, att det var en för omständlig och långsam väg att nå resultat genom de allmänna besvären. Han föreslog istället att man genom protokollsutdrag skulle medde-

[5] Lindblad, 89.
[6] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, ed. Sten Landahl, vol. 5 (Stockholm, 1954), 16.9 1742, 52.
[7] Ibid., 609.

la de övriga ståndens sina önskemål. Så blev också beslutet.[8] De praktiska och ekonomiska argumenten dominerade i denna skrivelse.[9] En del känner vi igen från östgötarnas häradsbesvär. Drankens stora betydelse för kreaturens utfodring och böndernas bördor vid militära marscher och inkvarteringar återkom i protokollsutdraget. Bondeståndets viktigaste argument för fri brännvinsbränning hade dock ingen motsvarighet i östgötaböndernas besvär. Orsaken är enkel: argumentet hade anknytning till skördeutfallet, och om detta visste bönderna i Östergötland ingenting, när de satte upp sina besvär på försommaren 1742. Ståndet framförde nu, att en stor del av skörden på de flesta platser i landet hade skadats av tidig frost och mycket regn under bärgningen. Den skadade säden dög bara till brännvinsbränning. Böndernas svåra belägenhet motiverade en befrielse från bränningsavgiften. De övriga inskränkningarna i form av bränningsterminer och spannmålsåtgång omnämndes inte uttryckligen i protokollsutdraget, men underförstått omfattades uppenbarligen också de av den begärda befrielsen.

Nu handlade bondeståndet raskt och beslutsamt. En deputation gav sig omedelbart efter beslutet iväg till lantmarskalken för att anmäla protokollsutdraget. Adeln bemötte också bönderna med en välvilja, som knappast hade någon motsvarighet från tidigare riksdagar. Redan samma dag tog ståndet frågan till behandling.[1] Debatten var ganska avslöjande. Talare efter talare intygade böndernas svåra situation. Brännvinsmissbruket och spannmålsslöseriet hade inte heller utövats av bönderna utan främst av de obesuttna. Det viktigaste skälet för att gå bönderna tillmötes hade emellertid inte det minsta med brännvin att göra. Det hade istället samband med den spända inrikespolitiska situationen och det olyckliga kriget. Flera talare visade stor ängslan inför den politiska aktivitet och oro, som fanns och spreds bland allmogen. De rekommenderade att man på alla sätt skulle göra bönderna tillviljes. En ledamot föreslog till och med, att bönderna skulle befrias från brännvinsaccisen,

[8] Ibid., 27.9 1742, 54.
[9] Ibid., 512f.
[1] *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll från och med 1719*, ed. Carl Silfverstolpe, vol. 13 (Stockholm, 1891), 27.9 1742, 101f.

medan adeln fortsatte att betala densamma. Ståndets beslut sträckte sig emellertid inte fullt så långt. Adeln stödde dock utan svårigheter bondeståndets hemställan och beslöt att alla hemmansbrukare skulle få rätt att bränna brännvin av skämd säd och utan avgift. Adeln skickade också genast en deputation till bönderna för att meddela ståndets beslut. Man var således mycket angelägen att visa bönderna förtroende och vänskap.

Prästeståndet biföll också utan vidare bondeståndets önskemål.[2] Här är dock tveksamt om välviljan var beroende av missnöjet och oron bland bönderna. Prästerna stod ofta på god fot med bondeståndet i brännvinsfrågan.

I borgarståndet förorsakade bondeståndets protokollsutdrag en hel del debatt. Det var inte så, att borgarna missunnade bönderna att få bränna utan avgift. De önskade istället att förmånen skulle utsträckas även till städerna. De flesta städer hade vid denna tid jordbruk, och där var problemen med skadad spannmål lika omfattande som på landsbygden. De tre andra stånden hade emellertid redan avgjort frågan genom sina beslut, och borgarståndets möjlighet att frondera inskränktes följaktligen till att bordlägga frågan. Ett sådant steg ville borgarna dock inte ta denna riksdag. Det skulle kunna skada det goda förhållandet till bondeståndet. Man valde därför att bifalla böndernas hemställan men med det tillägget, att städerna också skulle innefattas i befrielsen från bränningsaccisen.[3] Denna markering gjorde naturligtvis ingen verkan, då de övriga ståndens beslut endast gällde landsbygden.

Sällan gav en riksdagsbehandling av ett ärende under frihetstiden ett så snabbt resultat. Bondeståndet formulerade sitt protokollsutdrag den 27 september 1742, och den 8 oktober samma år utfärdades Kungl. Maj:ts förordning om rätt för hemmansbrukare på landet att utan avgift bränna brännvin till husbehov av skämd säd.[4]

Borgarståndet gav inte upp, utan sände i sin tur ett protokollsutdrag till de andra stånden. Borgarna krävde emellertid inte längre samma rättigheter som landsbygden. De var listiga-

[2] RA, R.689, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 2.10 1742, 105.
[3] RA, R.1280a, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 2.10 1742, 167ff.
[4] Modée, vol. 3, 1884f.

re och anhöll att få bränna i enlighet med 1686 års förordning.[5] Denna begränsade inte bränningen till skadad säd och var således fördelaktigare.

Adeln och prästeståndet visade ingen påtaglig entusiasm med anledning av borgarståndets initiativ, men även här kom bondeståndets inställning i praktiken att bli avgörande. Det blev en intressant och ovanligt principiellt hållen debatt i bondeståndet.[6] Ståndet var ingalunda enigt i frågan. Förespråkarna för borgarståndets begäran hävdade att man knappast av rättviseskäl kunde begära att städerna skulle betala en accis, som alla övriga var befriade ifrån. Städerna befann sig nu i ett ofördelaktigt konkurrensläge. Borgarna drabbades av mindre avsättning och lägre priser. Dessa ledamöter framförde också, att bondeståndet i framtiden skulle kunna påräkna stöd från borgarståndet i något ärende, om man nu biföll dess begäran.

Motståndarna erkände att rättviseargumentet vägde tungt. Ett tillmötesgående av borgarståndets förslag skulle emellertid innebära en kraftig minskning av statsinkomsterna. Inkomstbortfallet skulle även bönderna tvingas vara med att betala. Dessutom framfördes att landsbygden borde befrias från avgift, då säden var lantmannens produkt, som han borde fritt få förvandla efter eget huvud. Städerna däremot var inte inrättade för jordbruk utan för handel och hantverk. Motståndarna yrkade dock inte avslag utan remiss till kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen. Frågan avgjordes emellertid inte direkt, utan man beslöt att först inhämta prästeståndets mening. Trots prästernas avrådan beslöt bondeståndet att bifalla borgarståndets önskemål.[7]

När nu två stånd hade intagit samma ståndpunkt, lyckades borgarståndet övertala prästerna att göra detsamma.[8] Senare anslöt sig även adeln till samma mening.[9] Städerna hade alltså fått tillstånd att bränna av såväl god som skämd spannmål.

[5] RA, R.1280a, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 9.10 1742, 191ff.
[6] *Bondeståndets riksdagsprotokoll,* vol. 5, 13.10 och 16.10 1742, 72f resp. 79f.
[7] Ibid., 13.10 och 20.10 1742, 74 resp. 81f.
[8] RA, R.689, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 28.10 1742, 289.
[9] *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll,* vol. 13, 30.10 1742, 240.

Beslutet innebar att landsbygden blev styvmoderligt behandlad, och detta kunde naturligtvis bondeståndet inte overksamt åse. På nytt uppsatte man ett protokollsutdrag. Bönderna erkände här öppet, att det var de principiella skälen för fri brännvinsbränning, som var viktigast. Argumenten om skämd och skadad säd var bara en påspädning av de verkliga motiven. "Om nu thet skiäl, som thertill blifwit tagit, af then myckna skiämde och till intet annat än till brännewinsbrännande dugelige säden gifwit anledning till en inskränckt förtydning, så förhoppades dock Bondeståndet, att de öfrige respective ståndden eij lära finna betänckeligit att förklara det på sådant sätt, som ståndets egentelige mening warit, neml. att brännewinsaccisen för hemmansbrukare alldeles måtte uphöra."[1]

Frågan remitterades till kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen. Denna anförde inga betänkligheter mot att tillstyrka böndernas önskan.[2] Landsbygdsföreträdarna var angelägna om att uppnå samma villkor som städerna hade, och borgarståndet fann ingen anledning att sätta sig på tvären. Ståndens behandling av deputationens betänkande fortgick också utan intermezzo.[3] Genom Kungl. Maj:ts brev den 3 oktober 1743 tillläts alla hemmansbrukare oberoende av stånd att bränna brännvin av all slags spannmål utan avgift. Dessutom kom förordningen att gälla retroaktivt från den 8 oktober 1742, vilket var nog så ovanligt.[4]

Sammanfattning och slutsatser

Undersökningsperioden slutade som den började med fri brännvinsbränning utan avgift. Dessemellan förekom dock såväl ett brännvinsförbud som en restriktiv förordning. Östgötabönder-

[1] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 5, 17.1 1743, 549f.
[2] RA, R.1286, BgSt:s arkiv, riksdagshandlingar, betänkande nr 391, 7.5 1743.
[3] *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll från och med år 1719*, ed. Carl Silfverstolpe, vol. 14 (Stockholm, 1895), 17.8 1743, 419f och RA, R.689, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 29.8 1743, 1661f samt R.1280b BgSt:s arkiv, ståndets prot.,17.8 1743, 2261.
[4] VaLA, Ög.LäA, landskansliet, inkomna handlingar, skrivelser från Kungl. Maj:t, 3.10 1743.

nas reaktioner i brännvinsfrågan styrdes uppenbarligen i hög grad av den för dem gällande spannmålssituationen. Man accepterade förbudet 1740 utan större opposition, men bemötte restriktionerna i 1741 års förordning med omfattande protester. Bondeståndet däremot verkade konsekvent för mesta möjliga frihet. Där anlades också i större utsträckning en principiell syn på frågan. Bönderna borde själva ha rätt att bestämma över resultatet av deras eget arbete. En sådan argumentation är inte bunden av den aktuella spannmålstillgången.

Om nu inte östgötabönderna var särskilt förtjusta i brännvinsfrågans lösning på 1740–41 års riksdag, så måste de ha varit mycket nöjda med frågans handläggning på den nästföljande riksdagen. Fullständigt fri husbehovsbränning för hemmansbrukare var mer än de flesta hade vågat kräva i häradsbesvären. Däremot var det precis vad bondeståndet redan från början önskade, då de allmänna besvären uppsattes. Argumenten och taktiken kom sedan att växla efter läglighet, men målsättningen var en fri brännvinsbränning utan inskränkningar.

Jag har redan vid ett par tillfällen kommenterat östgötaböndernas svaga politiska aktivitet 1740 och den märkbara förändring som hade inträffat redan 1742. Jag har också antytt att östgötaböndernas besvärsskrivande skulle öka ännu mer mot slutet av frihetstiden. Det finns anledning att på denna plats diskutera den ökade aktiviteten något utförligare, då den till stor del tycks ha sina rötter i förändringar som inträffade vid 1740-talets början.

Jag visade att bönderna i Finspånga läns, Bråbo, Gullbergs och Bobergs domsaga inte framförde ett enda besvär 1740. Bönderna i samma valkrets inlämnade inte mindre än 72 besvärspunkter till riksdagen 1760.[5] Aska och Göstrings härader hade inte heller något att anföra till riksdagen 1740. Bönderna i dessa härader var 1760 delaktiga i 54 besvärspunkter.[6]

Något avgörande måste ha inträffat mellan 1740 och 1760. Andra forskningsresultat har visat, att den politiska debatten och aktiviteten på riksdagarna intensifierades inom alla stånd mot slutet av frihetstiden. Denna ökade aktivitet har man bl. a.

[5] RA, R.1919, BdSt:s arkiv, länens besvär 1760.
[6] Ibid.

förklarat med att stånden började finna sig alltmer tillrätta i ständerväldesystemet, samtidigt som debatten polariserades genom striden mellan hattar och mössor.

Jag kan inte ge någon fullständig förklaring till östgötaböndernas ökade politiska verksamhet. Däremot vill jag fästa uppmärksamheten på ett par förhållanden som åtminstone kan ha bidragit till denna förändring.

Det fastställdes upprepade gånger att besvären inte fick innehålla ärenden av privat natur eller frågor, som Kungl. Maj:t redan hade avgjort.[7] Om detta hade följts strängt, skulle inga andra besvär ha nått riksdagen, än de som berörde nya ärenden, där ännu inte några stadganden fanns. Fram till 1723 utfördes granskningen av besvärens laglighet både av häradshövdingarna och landshövdingen. Det fastslogs då att landshövdingen inte längre skulle ha inflytande på besvären, utan endast få dem sig tillsända för kännedom.[8] En del häradshövdingar fortfor emellertid att sända besvären till landshövdingen för utlåtande, även om det successivt blev ovanligare. Sista gången, som landshövdingen i Östergötland fick besvärspunkter av annat skäl än för kännedom, var 1740.

Vilken inverkan på besvären hade då denna dubbla granskning? Min undersökning av det lokala källmaterialet från 1723 och framåt visar att landshövdingarna i Östergötland vid skärskådandet av besvärspunkterna använde ett mycket finmaskigt nät, där troligen få ärenden kom igenom, som tidigare var avgjorda. Att häradshövdingarnas prövning inte var lika effektiv visas tydligast av att de ofta fick bakläxa av landshövdingen på ett flertal av de insända besvärspunkterna. Jag kan för den aktuella perioden 1740–43 peka på resultatet av landshövding D'Albedyhlls granskning av besvären från Lösings, Östkinds, Björkekinds och Hammarkinds domsaga. Endast fyra av elva punkter fann nåd hos honom. Det är i och för sig inte överraskande, att landshövdingen uppträdde strängare än häradshövdingarna. Han hade ju genom sitt deltagande på riksdagarna betydligt bättre kunskap om vilka förordningar och

[7] Jutikkala, 297.

[8] R.G. Modée, ed., *Utdrag utur alle... utkomne publique handlingar...*, vol. 1 (Stockholm, 1742), 376.

resolutioner, som hade utfärdats. Så länge landshövdingen hade inflytande på besvärens innehåll, kom en stor del av dem inte längre än till Linköping, och detta kan knappast ha varit obekant för bönderna. Först när landshövdingens medverkan i granskningen upphörde och häradshövdingarna möjligen hade blivit ännu mindre restriktiva, började det löna sig för bönderna i Östergötland att uppsätta riksdagsbesvär, då dessa verkligen nådde Stockholm. På 1760-talet framfördes ett stort antal besvär, som aldrig skulle ha kommit till riksdagen 20 år tidigare. Många besvärspunkter upprepades nu också riksdag efter riksdag, utan att häradshövdingarna ingrep, trots att de måste ha känt igen frågorna. Vad resultatet än blev av besvären på riksdagen, så måste det ändå ha stimulerat böndernas politiska aktivitet, att deras reaktioner äntligen i större omfattning nådde adressaten.

Varför kom 1742 att bli en sådan markant gräns? Upphörandet av landshövdingens granskning kan knappast ha fått någon betydelse ännu. Orsaken är troligen att söka i de speciella förhållanden som rådde 1742. Det olyckliga kriget mot Ryssland och böndernas kostnader därför skapade ett missnöje, som klart kom till uttryck i besvären. En stor del av besvärspunkterna upptogs av problem, som hade skapats av kriget. Men denna aktivitetshausse hade kunnat bli en engångshändelse, om den inte hade kombinerats med andra företeelser. Det politiska intresset fick aldrig någon chans att svalna efter riksdagsmannavalen. Det torde istället ha stegrats ytterligare genom den livliga agitation, som fördes över hela landet i bl. a. krigsskulds- och tronföljdsfrågorna under resten av 1742 och första hälften av 1743.[9] Missnöjet kulminerade som bekant i dalaupproret, men flera andra landskap berördes också av oron. Jag har dock inte kunnat förmärka några tendenser till uppror bland östgötabönderna. Däremot tänkte ett par hundra dalkarlar, som arbetade på Grensholms gods i norra Östergötland, bege sig till Stockholm för att där förena sig med sina landskapsfränder. Detta hindrades emellertid av greve Axel Spens, som beväpnade godsets eget folk och hotade dalkarlarna med

[9] Bjarne Beckman, *Dalupproret 1743 och andra samtida rörelser inom allmogen och bondeståndet* (Göteborg, 1930), 434ff.

strid, om de lämnade godset. Dalkarlarna föll till föga och återgick till arbetet.[1]

Oron i landet gynnade också bondeståndets arbete i riksdagen. Aldrig tidigare under frihetstiden hade bönderna mötts av en liknande välvilja från de andra stånden, och framgångarna begränsade sig inte bara till brännvinslagstiftningen. Bondeståndet var lyckosamt i flera andra ärenden, såsom skatteförenklingsfrågan och Norgehandeln.[2] Det är inte otänkbart att dessa framgångar mer långvarigt stimulerade böndernas politiska verksamhet. Det är inte heller orimligt att anta att östgötaböndernas accelererade besvärsskrivande från 1742 och framåt berodde på en kombination av långvarig politisk oro runt nämnda år, politiska framgångar för bondeståndet och en minskad kontroll och granskning av besvärens innehåll.

3.3. Brännvinsfrågan under tiden 1756–60

Riksdagen 1755–56

Undersökningsperioden sträcker sig från brännvinsförbudet 1756 till dess upphävande 1760. Det är nödvändigt att skärskåda de avgörande faserna vid förbudets genomdrivande 1756 för att få ett bättre perspektiv på frågans behandling vid 1760–62 års riksdag. Det kan också vara befogat att ge en ytterst kort resumé av brännvinslagstiftningens utformning mellan 1743 och 1756 för att de lösryckta undersökningsperioderna lättare ska kunna sättas in i sitt kronologiska sammanhang.

Bönderna fick bränna brännvin utan inskränkningar och avgifter fram till 1747. Då kom nästa förordning. Alla hemmansbrukare skulle fortfarande ha rätt att bränna, men nu mot en avgift som utgick efter mantal. Denna accis skulle betalas av alla bönder – även de som inte brände. Det förekom dock inte några restriktioner ifråga om bränningstid eller spannmålsåtgång.[3]

[1] Anton Ridderstad, *Östergötland*, vol. II:1–2 (Stockholm, 1918), 407f.
[2] Malmström, vol. 3, 235f.
[3] Modée, vol. 3, 10.12 1747, 2449ff.

Brännvinsfrågan tilldrog sig nu alltmer intresse, och många förslag till dess lösande lades fram – både av enskilda personer och av statliga organ. Brännvinskommissionen inrättades, och de första kronobrännerierna tillkom.[4]

På 1752 års riksdag föreslog Kungl. Maj:t i enlighet med kommissionens hemställan, att kronan skulle överta brännvinsbränningen. Friheten segrade emellertid över restriktiviteten, och 1752 års förordning blev tämligen mild. Det blev t.ex. tillåtet att sälja av husbehovstillverkningen. Avgiften delades på en allmän, som alla över 15 år betalade, och en tillverkningsavgift. Brännvinsaccisen fick därmed närmast karaktären av bevillning.[5]

År 1756 upplevde Sverige ännu en svår missväxt. Östergötland, som var ett av Sveriges viktigaste spannmålsområden, drabbades uppenbarligen mycket hårt av denna. Landshövding Lagerfelt skrev upprepade gånger till de centrala myndigheterna under hösten 1756 och klagade över länets spannmålsbrist.[6] Han beskrev missväxten som den värsta i mannaminne och bad att några tusen tunnor råg skulle sändas till invånarnas uppehälle. Landshövdingen – liksom magistraten i Norrköping – begärde också att brännvin skulle importeras, för att bönderna inte på grund av brist därpå skulle frestas att bränna av sina knappa spannmålsförråd. Han gjorde dock inte någon anhållan om bränningsförbud. I en supplik till landshövdingen sades att det inte längre var det höga spannmålspriset, som var huvudproblemet, "utan här existerar then än swårare och mera eftertänkeliga frågan: Hwarest spannemål skall kunna fås? Then må och kåsta hwad then kåsta will och kan."[7] Man kan dra fram ytterligare belägg som bestyrker, att Östergötland inte förskonades från missväxten. Ett av de vanligaste ärendena i supplikmaterialet under december 1756 är skrivelser, som gäl-

[4] Evers, 187ff.

[5] *Årstrycket*, Sweriges Rikes Ständers bewilning för 1753 och the påföljande åren, 4.6 1752.

[6] RA, landshövdingarnas skrivelser till Kungl. Maj:t, landshövding Lagerfelts skrivelse till statskontoret, 27.10 1756 och till Kungl. Maj:t, 6.11 1756.

[7] Ibid., skrivelsen från magistraten i Norrköping är bilagd till landshövding Lagerfelts skrivelse till Kung. Maj:t, 6.11 1756.

ler befrielse från att erlägga kronouppbörden i spannmål.[8]

Det är möjligt, att en del av beskrivningarna av spannmålssituationen i Östergötland var överdrivna. Det är emellertid helt klart, att länet besvärades av den allvarliga spannmålsbristen.

Centralmakten utfärdade vanligen tillfälliga brännvinsförbud i tider av svåra missväxter. Så skedde som bekant under de besvärliga åren i början av 1740-talet. Riksdagen var samlad 1755–56, och det blev således dess uppgift att vidta erforderliga åtgärder för att rädda spannmålsförsörjningen. Nödvändigheten av ett brännvinsförbud framfördes flera gånger och i olika sammanhang, men det blev till slut sekreta utskottet, som kom med det avgörande initiativet. Utskottet föreslog ett tillfälligt brännvinsförbud från mitten av maj till mitten av september 1756.[9] Förslaget tog sig helskinnat och utan minsta motstånd igenom ståndens behandling.[1]

Förbudet förlängdes sedan – efter hemställan från Kungl. Maj:t – till oktober månads slut. Mot detta hade ett par röster höjts i bondeståndet. De misstänkte inte utan skäl, att ett allmänt förbud till slut skulle kunna bli resultatet av en sådan förlängning.[2] I de andra stånden hade förslaget antagits utan svårigheter.[3] Motståndet mot restriktioner var alltså än så länge mycket svagt. Orsaken kan naturligtvis vara, att brännvinsbränning vanligtvis inte förekom på sommarhalvåret.

Spannmålssituationen förvärrades hastigt mot årets slut, och tanken på ett förbud på obestämd tid blev aktuell. Kungl. Maj:t riktade också en sådan hemställan till riksdagen.[4] Sekreta ut-

[8] VaLA, Ög.LäA, landskansliet, supplikdiarium 1756.

[9] RA, R.3045, SU:s prot., 15.5 1756, 852ff.

[1] RA, R.695, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 17.5 1756, 680f och R.1323, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 17.5 1756, 1759ff samt *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 7, 17.5 1756, 639f. Ridderskapets och adelns riksdagsprotokoll för denna riksdag finns till största delen bevarade endast i form av dåliga memorialprotokoll. Dessa har inte genomgåtts. Adelns beslut i ovannämnda ärende framgår av bondeståndets protokoll (se också s. 80, not 3).

[2] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 7, 2.9 1756, 701f.

[3] RA, R.695, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 2.9 1756, 853f och R.1324, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 2.9 1756, 2348f. Adelns beslut framgår av prästeståndets protokoll.

[4] RA, rådsprot. inrikes-civila ärenden, 16.9 1756, 925ff.

skottet instämde med Kungl. Maj:t, men tillstyrkte inte förbud längre än till slutet av september 1757.[5] Men därmed var också friden slut, och debatten tog fart. Bondeståndet avsände omedelbart ett protokollsutdrag till de andra ståndena, där man utförligare än någonsin tidigare argumenterade mot brännvinsförbud.[6] Man blandade friskt principiella argument om bondens rätt till sin produktion med rent häpnadsväckande föreställningar om brännvinets välgörande effekter. Bönderna hävdade bl.a. att flera tusen personer hade dött i rödsot och andra sjukdomar under förbudet 1740–41, därför att brännvin saknades till medicin. Samma öde hade drabbat många soldater under kriget mot Ryssland vid denna tid.

Ridderskapet och adeln var splittrat i frågan och ändrade sitt beslut flera gånger. Först tillstyrktes sekreta utskottets förslag, men efter påtryckningar från bönderna yrkade adeln, att bränning skulle få ske under en period före jul och en period på vårvintern nästkommande år.[7] Rådet och sekreta utskottet gjorde dock nya framställningar om betydelsen av ett ovillkorligt brännvinsförbud, och adeln svängde om och tillstyrkte.[8]

Prästeståndet var än mer splittrat. Många ledamöter kände stor sympati för bondeståndets inställning. Sekreta utskottets första hemställan bifölls med endast en rösts övervikt.[9] Även prästerna ändrade sig senare och tillstyrkte ett par kortare brännvinsterminer, men föll slutligen tillföga inför sekreta utskottets nya framställan.[1]

I borgarståndet fanns det mest kompakta stödet för ett förbud. Den enda egentliga tveksamheten gällde förhållandet till bondeståndet. Några borgare kände olust inför tanken att stöta sig med bönderna.[2]

När det slutliga avgörandet skedde i bondeståndet, hade redan de tre andra ståndena godkänt brännvinsförbudet. Bönder-

[5] RA, R.3046, SU:s prot., 1.10 1756, 363.
[6] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 7, 4.10 1756, 998ff.
[7] Ibid., 14.10 1756, 795f.
[8] RA, R.1885, BdSt:s arkiv, ridderskapets och adelns påskrift på SU:s protokollsutdrag, 20.10 1756.
[9] RA, R.695, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 12.10 1756, 1104ff.
[1] Ibid., 20.10 1756, 1212.
[2] RA, R.1324, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 14.10 1756, 3710ff.

na kunde inte längre av egen kraft påverka utgången. Prästerna hade emellertid gjort ett litet tillägg i sitt beslut. De krävde att även försäljningen av franskt brännvin skulle förbjudas under förbudstiden. Detta förslag hade udden riktad mot borgarståndets rättigheter. Talmannen Olof Håkansson visade nu prov på skarpsinnig taktik. Han förordade att bönderna skulle stödja prästeståndets beslut och samtidigt försöka övertala adeln att göra detsamma. Därigenom skulle man ställa borgarna i en så svår belägenhet, att de eventuellt skulle ändra sitt beslut och acceptera husbehovsbränningen. För många av bondeståndets ledamöter var emellertid tanken på att aktivt stödja ett brännvinsförbud så motbjudande, att de inte ens av taktiska skäl ville inlåta sig därtill.

Brännvinsdebatten i bondeståndet blev den dittills längsta under frihetstiden och sträckte sig över två dagar. Bland de aggressivaste motståndarna till ett förbud fanns Johan Swan från Jönköpings län, Jon Bengtsson från Kronobergs län och Nils Mårtensson från Kristianstads län. Den senare ändrade sig dock strax före voteringen till förmån för talmannens linje. En östgötabonde deltog också i debatten. Det var Johan Danielsson från Tjällmo; han tillhörde förbudets opponenter. Bondeståndet beslöt efter votering att ansluta sig till prästeståndets beslut. Östgötarna röstade både ja och nej, men vilka som förordade det ena eller det andra framgår ej av protokollet.[3]

Olof Håkanssons taktik svek dock. Adeln ändrade visserligen sitt beslut och förenade sig med prästerna och bönderna, men borgarståndet rubbade aldrig sitt ställningstagande. Brännvinsförbudet var ett faktum.[4]

Vid förbudets utfärdande visade Kungl. Maj:t prov på en självständighet, som inte hade något som helst stöd i grundlagarna. Kungl. Maj:ts uppgift var att verkställa riksdagens beslut. Riksdagen hade fastslagit att brännvinsförbudet skulle gälla fram till slutet av september 1757. Kungl. Maj:t förklarade endast, att förbudet skulle vara i kraft "til dess annorlunda härom framdeles förordnat warder."[5]

[3] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol.7, 20–21.10 1756, 827ff.
[4] R.G. Modée, ed., *Utdrag utur alle ... utkomne publique handlingar...*, vol. 6 (Stockholm, 1761), 26.11 1756, 4117ff.
[5] Ibid., 4118.

Det lokala verkställandet av brännvinsförbudet

Med tanke på bondeståndets hårdnackade motstånd i riksdagen skulle man kunna förvänta sig att ett ramaskri utbröt i bygderna, när förbudet kungjordes. Flera av bondeståndets ledamöter hade också motiverat sina avslag på Kungl. Maj:ts och sekreta utskottets begäran om brännvinsförbud med att de inte ville stå till svars inför de hemmavarandes bittra reaktioner.

Vi förflyttar oss nu till Östergötland för att se, hur förbudet mottogs bland bönderna på lokalplanet. Förbudskungörelsens första paragraf krävde att sockenstämman skulle inkallas för att utse ledamöter, som skulle ta emot och uppteckna brännvinspannorna.[6] Därigenom ges möjlighet att avläsa böndernas reaktioner omedelbart efter förbudets kungörande.

En kraftig och vittspridd reaktion kom också direkt. Förbudet tillkännagavs vanligtvis i mitten av december, och redan före årsskiftet hade två härader, elva socknar samt en del privatpersoner inkommit med suppliker till landshövdingen.[7] Det var emellertid inte mot brännvinsförbudet, som man opponerade. Ingen sådan reaktion har kunnat iakttas. Detta hälsades istället av alla med stor tillfredsställelse som ett hälsosamt och nödvändigt ingripande. Det var mot sättet att verkställa detsamma, som bönderna hade invändningar. I förbudet fastslogs att lösa pannor samt lösa bröst och hattar från inmurade pannor skulle lämnas i förvar. De inmurade pannorna skulle sedan utbrytas och sättas i säkert hägn inom åtta dagar efter kungörelsen. Det var mot utbrytandet och avlämnandet av de inmurade pannorna, som samtliga klagande socken- och häradsbor reagerade. De inmurade pannorna med lösa bröst utnyttjades för en mängd ändamål, när inte brännvinsbränning skedde. S:t Lars' sockenbor hävdade att pannorna användes också till att brygga svagdricka i, byka kläder, färga garn, baka sörp av agnar och hackelse till kreaturen, koka korv och palt vid slakten på hösten samt till att koka mat i till arbetsfolket vid skördetiden.[8] Dessa något varierande sysslor skulle försvåras, om

[6] Ibid., 4118f.

[7] VaLA, Ög.LäA, landskansliet, supplikdiarium 1756.

[8] RA, landshövdingarnas skrivelser till Kungl. Maj:t, suppliken finns bilagd till landshövding Lagerfelts skrivelse till Kungl. Maj:t, 13.12 1756.

bönderna måste bryta ut och lämna in dessa pannor.

Landshövding Lagerfelt fann klagomålen berättigade och stöttade bönderna i försiktiga ordalag, då han skrev till Kungl. Maj:t och begärde förtydligande av förbudskungörelsen.[9] Denna skrivelse skickade han direkt efter det att den första suppliken hade inkommit; hans åsikt var således knappast påverkad av den massiva bondeopinion, som snart nådde honom.

Lagerfelt blev emellertid förekommen. Några dagar tidigare hade två andra landshövdingar, Claes Gustav Rålamb i Södermanlands län och Carl von Grooth i Uppsala län, begärt förtydligande i samma ärende. Rådet beslutade, att pannorna kunde få vara outbrutna under förutsättning, att halsen avtogs och att hattar, bröst och pipor inlämnades. Två riksråd, Lagerberg och Seth, avstyrkte uppmjukningen. De ville inte medverka till att riksdagens beslut ändrades.[1]

Supplikmaterialet liksom inkommande skrivelser till landskansliet i Östergötland visar att någon bondekritik under de närmaste åren inte riktades mot förbudet. Endast två slag av ärenden med anknytning till brännvinsförbudet berördes i supplikerna. Det första gällde flyttningar av brännvinspannor från en socken till en annan. Dessa suppliker förekom ofta och beviljades alltid, men pannan skulle flyttas förseglad och under uppsikt av kronobetjäningen.

Den andra typen av suppliker gällde lösgivande av pannor, som stod i förvar. Även dessa suppliker bifölls undantagslöst under förutsättning att pannan först gjordes obrukbar för brännvinsbränning, vilket skedde genom att falsen utklappades. Suppliker med detta innehåll var relativt ovanliga i början av förbudsperioden, men blev sedan allt vanligare. Oftast kom suppliken från en eller två personer, men någon gång stod en hel s.k. sockenmenighet bakom den. Att allt fler ville ha tillbaka sina pannor mot periodens slut hade troligen ekonomiska orsaker. Böndernas penningbrist – som jag återkommer till längre fram – ökade, och försäljningsargumentet var säkert en drivfjäder. Kronan löste nämligen in pannor mot kontant er-

[9] Ibid., landshövding Lagerfelts skrivelse.
[1] RA, rådsprot. inrikes-civila ärenden, 10.12 1756.

sättning alltsedan december 1756.[2] Brännvinspannan, som tillverkades av koppar, var för bönderna en betydande ekonomisk investering. Den förräntade sig dåligt förseglad och förvarad i en sockenbod. En försäljning framstod då för många som ett inbjudande alternativ.

Brott och övervakning

Suppliken utgjorde böndernas lagliga möjlighet att framföra opinionsyttringar mellan riksdagarna. Reaktionerna mot brännvinslagstiftningen kunde emellertid söka sig också olagliga vägar. Jag åsyftar de lagöverträdelser som skedde mot brännvinsförbudet. Häradsrätterna handlade dessa mål och utdömde straffen. Denna typ av protester hade antagligen varken politiska förtecken eller politiska mål, men kom ändå att spela en intressant roll i riksdagsdebatten angående förbudet. Möjligen påverkade lagbrotten och övervakningens resultat riksdagens beslut i brännvinsfrågan. Det är därför viktigt att uppmärksamma dessa reaktioner, även om de eventuella politiska följderna av lagöverträdelserna inte var direkt avsiktliga.

Domstolsmaterialet är mycket omfångsrikt, och en undersökning därav kan omöjligen omfatta hela Östergötlands län för perioden 1756–60. Domböckerna saknar dessutom register, varför den enda möjligheten är att bläddra sida för sida i de stora volymerna. Ett urval är därför nödvändigt.

Undersökningen har begränsats till två härader i Östergötland. Ett är beläget i sydvästra delen av länet och ett i den nordöstra delen. Häradernas namn är Lysing och Memming. Naturgeografiskt är områdena representativa för Östergötland. Här finns både skogs- och slättbygd. Om häraderna också var representativa, när det gällde östgötarnas laglydighet, undandrar sig min bedömning.

Det hade naturligtvis varit fördelaktigt, om undersökningen hade kunnat omfatta en större del av Östergötlands län, men källmaterialets omfång förhindrar som sagt detta. Enbart Lysings härads domböcker innehåller för den genomgångna perioden nära 2000 paragrafer.

[2] Modée, vol. 6, 8.12 1756, 4179f.

Innan jag granskar förekomsten av lagförda brott mot brännvinsförbudet i Lysings och Memmings härader, måste något sägas om samtidens syn på brottsfrekvensen och medlen däremot. Det var ju ändå den samtida uppfattningen om problemets storlek – och inte mina resultat – som styrde frihetstidens politikers beslut och åtgärder i frågan.

Brännvinsförbudet i november 1756 innebar, att böndernas brännvinspannor skulle tas i offentligt förvar och förseglas. Lönnbränningen skulle försvåras. Men detta påbud var uppenbarligen inte tillräckligt. Under hela den tid som tillverkningsförbudet varade skärptes åtgärderna mot överträdelser successivt. Rådsprotokollen och landshövdingens länskungörelser visar tydligt, hur tätt nya förordningar och tilläggsbestämmelser duggade dessa år. De gällde t.ex. strängare bevakning, nya terminer för inlämning av ännu undangömda pannor, strängare straff och inlösning av pannor mot kontant ersättning. Förbudets alltför otillräckliga verkan motiverade genomgående dessa skärpningar.

Brännvinsfrågan återkom också påfallande ofta i rådets överläggningar, och man kan inte ta miste på det bekymmer, som övervakningens ineffektivitet vållade riksråden. Situationen förvärrades tydligen ytterligare genom de goda skördarna under 1750-talets sista år och de därigenom fallande spannmålspriserna. Myndigheternas svårigheter att förhindra förbrytelser mot lagstiftningen blev nu synbarligen ännu större än tidigare. Med anledning av detta utfärdade Kungl. Maj:t i januari 1759 ett brev till landshövdingarna, däri de bl.a. befalldes att tillse att övervakningen förrättades med fördubblad uppmärksamhet.[3]

De ansvariga myndigheterna delger oss alltså en mycket dyster bild av förbudets efterlevnad. Låt mig med detta som bakgrund undersöka förekomsten av lagbrott förda inför häradsrätterna i Lysings och Memmings härader. Jag börjar med Memming.

Redan på hösttinget 1756 instämdes en frälsebonde Jacob

[3] R.G. Modée, ed., *Utdrag utur alle... utkomne publique handlingar...*, vol. 7 (Stockholm, 1766), 31.1 1759, 4871f.

Larsson för olovligt brännvinsbrännande.[4] Han hade laga förfall och kunde därför inte höras. Två vittnen – båda soldater – förhördes dock, då rätten befarade att de skulle befinna sig på annan plats nästa ting. De uppgav att de hade varit inkvarterade hos Jacob Larsson och hade sett honom tillverka brännvin. De hade också blivit bjudna av varan.

Häradsrätten kunde inte höra Larsson de två efterföljande tingen heller, då han låg sjuk. Länsmannen anförde vissa tvivel om bondens sjukdom, men nämndemännen intygade hans krassliga hälsa.[5] På höstting 1757 fick häradsrätten emellertid möjlighet att avgöra målet.[6] Jacob Larsson förnekade all brännvinsbränning. Han ifrågasatte också soldaternas trovärdighet. Han hade misstänkt dem för stöld och hade därför kört dem från huset. Larsson hävdade att vittnesmålet var en ren hämndaktion. En av soldaterna var också trolovad på orten, men hade rymt både från detta och regementet. Han var efterlyst för det senare. Nämndemännen vitsordade bondens berättelse om soldaternas vandel. Länsmannen hade inga fler vittnen, och han yrkade därför, att Larsson skulle få avlägga värjemålsed.[7] Jacob Larsson frikändes emellertid helt av häradsrätten.

Det dröjer nu länge, innan några nya brott mot brännvinslagstiftningen tas upp inför Memmings häradsrätt. Först vid det sista tinget i undersökningen befattade sig rätten ånyo med ett brännvinsmål. En fjärdingsman hade stämts av en privatperson för att han hade sålt brännvin i sitt hus. Fjärdingsmannen nekade, och samtliga vittnen stödde honom. Häradsrätten friade mannen.[8]

Vid samma ting hördes också en frälsebefallningsman, som hade dömts för olaga brännvinshandel av accisrätten i Norrköping. Instämningen vid Memmings häradsrätt syftade endast till att förhöra honom om, ifall någon inom häradet hade bränt

[4] VaLA, Memmings häradsrätts arkiv, domböcker, Ht 1756, § 14.
[5] Ibid., Vt och St 1757, §§ 33 resp. 21.
[6] Ibid., Ht 1757, § 32.
[7] Domstolen kunde ålägga en misstänkt att avlägga värjemålsed för att därigenom styrka sitt nekande. Vägrade han avlägga eden, tolkades detta som ett erkännande.
[8] VaLA, Memmings häradsrätts arkiv, domböcker, Ht 1760, § 11.

det uppköpta brännvinet. Varken han eller de inkallade vittnena kunde uppge några namn.[9] Målet inräknas ej i min undersökning, då Memmings häradsrätt inte handlade den egentliga sakfrågan.

De första brännvinsmålen i Lysings härad togs upp på vintertinget 1757. En torpare instämdes för bruten försegling på sin brännvinspanna. Han dömdes att svära värjemålsed för att styrka att förseglingsbrottet ej hade skett med uppsåt och att ingen brännvinstillverkning hade förekommit.[1] Torparen infann sig aldrig för att avlägga eden. Han dömdes därför, som om han var skyldig till brottet.[2] En ryttareänka åtalades också för att ha undanhållit en brännvinspanna. Hon erkände brottet och dömdes till böter. Någon misstanke om otillåtet brännande framfördes ej.[3]

Nästa ting – sommartinget 1757 – åtalades en ryttare och en torpare för olovligt brännvinsbrännande och delaktighet däruti. Torparen hade utlånat sin panna, medan ryttaren hade skött tillverkningen. Båda erkände och dömdes.[4] Vid samma ting instämdes också drängen Per Larsson och bonden Carl Hendriksson i Broby för brott mot brännvinsförbudet och medhjälp därtill. Drängen var sjuk, varför målet uppsköts till nästa ting.[5]

Frågan tog emellertid en ny vändning på höstting 1757. Drängen Per Larsson stämde nu samtliga byamän i Broby, för att de hade kvarhållit hans brännvinspanna, så att han inte hade kunnat lämna den till offentligt förvar i laga tid. Bakgrunden var denna. Per Larsson hade haft med sig brännvinspannan, när han kom i tjänst hos Carl Hendriksson. Pannan hade han fått i pant för ett lån, som han hade gett en person. Denne var bror till Hendriksson. Drängen hade på begäran lånat ut pannan till sin nye husbonde. Tydligen hade pannan sedan cirkulerat bland en del av byalagets medlemmar, och drängen fick inte fatt på den till den påkallade inlämningsda-

[9] Ibid., § 10.
[1] VaLA, Lysings häradsrätts arkiv, domböcker, Vt 1757, §§ 11 och 49.
[2] Ibid., St 1757, § 80.
[3] Ibid., Vt 1757, §§ 24 och 82.
[4] Ibid., St 1757, § 117.
[5] Ibid., § 121.

gen. Fjärdingsmannen hittade den istället vid en genomförd visitation i byn. Carl Hendriksson och ytterligare en bonde i byn erkände, att de hade tillverkat brännvin med Larssons panna. Båda dömdes, medan drängen frikändes.[6]

I november 1757 företogs en veritabel razzia mot lagbrytare i Lysings härad. Den kom att avsätta en hel del spår vid vintertinget 1758. Kronobetjäningen och fjärdingsmännen från Aska, Dals och Lysings härader genomförde inspektioner i gårdar och byar. Antagligen var även betjäningen från Göstrings härad involverad, men ingen därifrån väckte något åtal vid tinget. Dessa fyra härader ingick nämligen i samma fögderi, och troligen var hela fögderiets bevakningspersonal engagerad i Lysings härad. Varför utsattes invånarna i detta härad för en sådan undersökning, och varför deltog personal från fögderiet? Något svar kan dessvärre inte ges på dessa frågor, då källmaterialsituationen är alltför dålig. Kronofogde- och länsmansarkiven från de fyra häraderna och denna tid är inte bevarade. Dessutom uppvisar landshövdingens brevkoncept en lucka för åren 1753–59. Jag har däremot undersökt domböckerna för Dals härad för att se om någon motsvarande razzia företogs där. Av domböckerna att döma förekom inga visitiationer i Dals härad. Rätten behandlade inte något brännvinsmål på hösttinget 1757 eller vintertinget 1758. Aska och Göstrings domböcker har jag av tidsskäl inte granskat, varför jag inte kan uttala mig om förekomsten av eventuella razzior där.

Kronobetjäningens undersökning i Lysing resulterade i att tio personer åtalades som misstänkta för brott mot brännvinsförbudet. Skaran bestod av åtta bönder, en torpare och en dräng. Bevakningspersonalen hade hos dessa tio funnit brännvinspannor eller inmäskning, men bara två erkände bränning. De övriga angav, att de endast hade använt pannorna för uppkok till svinen m.m. Häradsrätten dömde sex av de åtalade till böter samt förlust av pannan. Två av de instämda frikändes, och två dömdes att avlägga värjemålsed. Den ene av de två sistnämnda infann sig aldrig för att svära eden. Han dömdes följaktligen som om han var skyldig till brottet. Den andra bonden kom visserligen till tinget, men han svor aldrig eden.

[6] Ibid., Ht 1757, §§ 7, 15 och 51.

Han erkände istället, att brännvinsbränning hade skett i hans hus. Han dömdes till samma straff som de övriga fällda.[7] Det är tydligt, att det fanns en viss respekt för värjemålseden. Tre personer i Lysings härad ålades att svära eden, men ingen gjorde detta. Samvetets rymlighet hade uppenbarligen sin begränsning.

Häradsrätten i Lysings härad behandlade inga nya lagöverträdelser mot brännvinsförbudet efter vintertinget 1758. Sammanlagt åtalades under förbudets fyra år nitton personer i Lysings och Memmings härader. Häradsrätterna fällde fjorton av dessa och friade fem. I Memmings härad dömdes ingen person till straff. Det var alltså inte någon ofantlig tillströmning av brännvinsmål, som drogs inför dessa häradsrätter. Inte någon person lagsöktes på kronobetjäningens initiativ efter vintern 1758. Däremot skedde en privat instämning i Memmings härad 1760, men den anklagade friades.

En stor försiktighet är påkallad, då man drar slutsatser från undersökningen av domstolsmaterialet i Lysings och Memmings härader. Det är tveksamt om man överhuvudtaget kan säga något om brottsfrekvensen, då självklart alltid några klarade sig ifrån kronobetjäningens och häradsrätternas garn. Möjligen kan man uttrycka sig något säkrare om övervakningens effektivitet i stora drag. Men då krävs, att vi sammanför brottsundersökningen med resultatet av en genomgång av annat källmaterial såsom rådsprotokoll, riksdagshandlingar, landskansliets material m.m.

Förbudstiden måste uppdelas i två perioder. Den första sträcker sig från maj 1756 till sensommaren 1758, den andra omfattar resten av förbudstiden. Den första perioden kännetecknades, som tidigare har nämnts, av spannmålsbrist och höga spannmålspriser, den senare av god tillgång på spannmål och snabbt sjunkande priser.

Under det första skedet torde övervakningen av förbudet ha fungerat på det stora hela ganska bra. I Lysings härad företogs en stor razzia med åtminstone större delen av fögderiets bevakningspersonal, och dessförinnan hade visitationer och inspektioner gjorts av häradets länsman och fjärdingsmän. För landet

[7] Ibid., Vt 1758, §§ 8, 9, 51 och 52 samt St 1758, §§ 12, 61, 84 och 85.

som helhet ger landshövdingarnas rapporter om inlämnade brännvinspannor en antydan om övervakningens effektivitet. I december 1757 hade 176 194 pannor och 32 395 hattar satts i offentligt förvar.[8] Det betyder att nära 210 000 brännvinspannor hade gjorts obrukbara för brännvinsbränning under förutsättning att hattarna tillhörde andra än de inlämnade pannorna. Det förefaller troligast att dessa hattar kom från inmurade pannor, vilka bönderna tack vare sina klagomål slapp lämna in. Östgötarna bidrog med 12 725 pannor och 5 639 hattar. I genomsnitt innebar detta, att ungefär var sjunde östgöte lämnade in en brännvinspanna.

Siffrornas tillförlitlighet torde vara stor, då motiv för att fuska med desamma saknades. Särskilt valda sockenmän upprättade längder med namn och adress på ägarna till de inlämnade pannorna. Kronobetjäningen kontrollerade sedan vid förseglingen längderna mot brännvinspannorna. Visitationer företogs även därefter, då pannornas antal granskades. De ansvariga kunde råka mycket illa ut, om inte antalet pannor stämde med längderna. Den som önskade undandra sig förbudet tog mindre risker, om han underlät att uppge innehav av brännvinspanna, än om han lyckades förmå någon att fiffla med längderna. Felaktigheter vid summering eller avskrifter kan självfallet ha förekommit, men sådana brukar i regel ta ut varandra.

Med tanke på alla de hinder och svårigheter i form av långsamma kommunikationer, små personalresurser m.m., som alltid motarbetade frihetstidens politiska intentioner, var det ett gigantiskt resultat, som uppnåddes av de verkställande myndigheterna. Så här långt torde både övervakningen och brännvinsförbudet ha fungerat tillfredsställande. Ett antal av 210 000 obrukbara brännvinspannor måste ha påverkat tillströmningen av brännvin, även om pannor fanns undangömda i bygderna.

[8] KKA, Rk. 58, förteckning över förseglade brännvinspannor. Evers lämnar i sin bok om den svenska brännvinslagstiftningens historia, 268, lägre siffror, då han tydligen inte har funnit de sist uppgjorda längderna. Stockholms stad och län saknas bl.a. i hans sammanställning.

Men inte bara övervakningen utan även allmänhetens respekt för tillverkningsförbudet var antagligen nöjaktig under denna period. Detta torde också påverka laglydigheten i positiv riktning. Vid första anblicken tycks detta motsägas av att samtliga inför Lysings häradsrätt andragna brott skedde under denna tid. Min uppfattning är att detta närmast har sin orsak i den effektiva övervakningen och inte i ett stort antal brännvinsbrott. Trots razzior och visitationer var det ändå inte fler än sjutton personer, som åtalades i detta förhållandevis stora härad, och flera av dessa friades.

Laglydigheten påverkades bl.a. av hur brännvinsförbudet uppfattades och mottogs av bönderna. När förbudet kungjordes i Östergötland kom visserligen en snabb och kraftig reaktion. Denna var dock inte riktad mot förbudet utan mot en bestämmelse vid verkställandet av detsamma. Brännvinsförbudet välkomnades istället i samtliga suppliker som hälsosamt och nödvändigt, då spannmålsbristen var stor. Bönderna i Östergötland upplevde tydligen förbudet i denna situation som befogat och välmotiverat, även om entusiasmen i supplikerna säkert var något överdriven. Lagbestämmelser, som står i överensstämmelse med medborgarnas uppfattning om rätt och nödvändighet, bemöts troligen med färre överträdelser.

Den andra perioden, som sträckte sig från sensommaren 1758 till förbudets upphävande 1760, kan betecknas som brännvinsförbudets kris. Böndernas förståelse för förbudet försvann snabbt, då skördarna under denna tidsperiod var goda. Detta visar inte minst den kraftiga opposition mot brännvinslagstiftningen, som framfördes av samtliga härader i Östergötland till riksdagen 1760. Jag ska strax redogöra närmare för dessa reaktioner. Förändringen i böndernas inställning hade ekonomiska orsaker. Spannmålspriset sjönk kraftigt, medan dyrtid i övrigt rådde. Det blev besvärligt att få en lönsam avsättning för den svårtransporterade spannmålen, när inte förädling till brännvin fick ske. Svårigheterna var säkert särskilt framträdande på östgötaslätten, som utgjorde ett område med spannmålsöverskott.

Även rådet insåg att brännvinsförbudets förankring bland allmänheten avtog efter skörden 1758. Man vidtog då samma åtgärd, som regeringar ofta gör i denna situation. Bevakningen

och bestämmelserna skärptes. Med tanke på undersökningen av domböckerna i Lysings och Memmings härader skulle man kunna anta att skärpningen fick en preventiv verkan. Kronobetjäningen förelade inte häradsrätterna ett enda brännvinsmål. Den troligaste förklaringen torde istället vara att övervakningen blev allt slappare. En viktig del av bevakningen sköttes av fjärdingsmännen. Fjärdingsmannen var en av socknens bönder. Ofta turades man om att inneha sysslan.[9] Man kan lätt förstå, att det varken var någon lätt eller behaglig uppgift att beivra lagöverträdelser, när grannarna hade tappat förtroendet för brännvinsförbudet.

Samtidens – liksom även eftervärldens – syn på brännvinsförbudet har starkt präglats av den senare periodens misslyckade politik. Detta framgår inte minst av riksdagsdebatterna 1760, som vi snart ska se. Min slutsats är emellertid, att brännvinsförbudet fungerade tillfredsställande under den tid och de förhållanden, som det egentligen var avsett för.

Den lokala bondeoppositionen inför riksdagen 1760–62

Riksdagen inkallades till hösten 1760. Därmed fick bönderna som vanligt möjlighet att framföra politiska krav genom besvären. Vid denna tidpunkt gällde, som nyss nämndes, inte längre de förutsättningar, som åtminstone kortsiktigt hade motiverat brännvinsförbudet. Sedan 1758 hade skördarna varit goda, och under 1759 hade spannmålspriserna rasat katastrofalt och ställt bönderna inför en ny svår situation.

Landshövding Lagerfelt rapporterade till Kungl. Maj:t i slutet av juni 1759, att priset på korn och råg hade dalat till hälften av vad det hade varit vid senaste årsskiftet. Han skyllde prisraset på de stora kvantiteter spannmål, som hade importerats från utlandet.[1] Den billiga säden orsakade bekymmer för bönderna, emedan prisnivån på andra varor i stort sett bestod oförändrad. Dyrhet på allt utom spannmål var också ett återkommande inslag i östgötaböndernas besvär till 1760–62 års riksdag.

[9] Bo Westerhult, *Kronofogde, häradsskrivare, länsman* (Lund, 1965), 25.

[1] RA, landshövdingarnas skrivelser till Kungl. Maj:t, landshövding Lagerfelts skrivelse till Kungl. Maj:t, 27.6 1759.

Det är möjligt att få en god bild av opinionsläget bland bönderna i Östergötland i brännvinsfrågan 1760, då besvär finns bevarade från samtliga valkretsar.[2] Utan undantag innehöll också besvären någon punkt, som gällde brännvinsförbudet. Den här gången var samtliga reaktioner riktade direkt mot detta. Samstämmigheten mellan de olika valkretsarnas beskrivning av problemen med förbudet liksom argumenten för dess upphävande var stor.

Två argument framfördes i samtliga besvär till förmån för ett upphävande av förbudet. Det första var att skörden hade varit god och tillgången på spannmål därigenom bättre än på länge. Ett par valkretsar tillade också att en del av skörden hade blivit skadad av det myckna regnandet; den säden dög inte till annat än brännvinsbränning. Det andra argumentet var att höskörden genom vårtorkan hade blivit mycket dålig, varför dranken från bränningen behövdes till kreatursfoder. Bönderna försökte också visa, att mer säd förspilldes med brännvinsförbud än utan. Om förbudet bestod, skulle de tvingas att fodra upp så mycket spannmål på djuren, att den knappt skulle räcka till bröd. De klagande i två valkretsar framhöll även ett tredje skäl. Genom dyrtiden hade sovel av kött, fläsk och ost m.m. blivit osedvanligt dyrt, medan spannmålspriset hade fallit. Sovlet skulle vid fri husbehovsbränning kunna ersättas av brännvin!

Medan bönderna vid bränningsförbudets genomförande 1756 inte alls reagerade mot förbudet utan endast mot en detalj i verkställandet av detsamma, så framträdde 1760 en tydlig opinion mot själva förbudet. Skälen var av rent ekonomisk natur, god spannmålstillgång – stor foderbrist – sovel dyrare än brännvin av billig säd. Principiella argument saknas däremot helt i kritiken mot förbudet. Ingen uttryckte exempelvis att bonden själv borde få bestämma, hur hans spannmål skulle användas. Det är helt logiskt, att sådana argument saknas. Hade de förekommit borde man också protesterat, när förbudet genomfördes. Ty sådana argument är inte i sig beroende av spannmålsbrist och höga priser.

[2] RA, R.1919, BdSt:s arkiv, länens besvär 1760.

Östgötaböndernas besvär i avseende på brännvinsfrågan var på inget sätt unika. När besvärspunkterna inlämnades i bondeståndet, visade det sig, att en mängd härader i olika delar av landet hade framfört likartade önskemål.[3] Bondeståndet beslöt att tillsätta en egen utredning för att få frågan ordentligt belyst, och för att åstadkomma en välgrundad framställning till de andra stånden. Östergötland representerades av Botwid Nilsson fran Östra Husby.

Frågan var angelägen, och brännvinsutredningen arbetade snabbt. Två dagar efter tillsättandet lämnade den sitt förslag.[4] Utredningen förordade samma taktik, som ståndet hade använt 1742. Till varje pris skulle man undvika att frågan remitterades till någon av riksdagens deputationer. Avgörandet kunde då dra ut på tiden med påföljd att brännvinsbränning ej skulle få ske under kommande vinter. Utredningen föreslog därför, att man inte skulle beröra brännvinsfrågans långsiktiga och framtida lösning, då detta ofelbart skulle leda till remiss. Ståndet borde istället genom protokollsutdrag meddela de övriga stånden att de förhållanden, som hade givit anledning till 1756 års brännvinsförbud, inte längre var gällande. Förbudet kunde därför avvaras.

Då ståndet önskade ett snabbt beslut, undvek man – liksom 1742 – de principiella argumenten, som kunde stöta de mer merkantilistiskt trogna riksdagsledamöterna. Bönderna framförde istället samma skäl mot fortsatt brännvinsförbud, som vi känner igen från östgötarnas besvär. Hela landet hade bärgat en god skörd, men en betydande del av den var skadad av regn. Bönderna skulle därför göra en kännbar förlust, om inte brännvinstillverkning fick tillgripas. Dranken från bränningen var också oumbärlig, då höskörden hade blivit mycket knapp.

Bondeståndet accepterade alltså den av utredningen föreslagna taktiken, och uppsatte ett protokollsutdrag med omtalat innehåll. Protokollsutdraget skickades emellertid inte iväg med detsamma. Ståndet beslöt istället att avvakta en tid, för att ledamöterna skulle få tid att tala med och påverka bekanta

[3] Lindblad, 104.
[4] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 8, 5.11 1760, 42f.

inom de andra ståndena. Bönderna lämnade inget åt slumpen, när det gällde att bereda vägen för sin hemställan. Någon vecka senare avsändes protokollsutdraget.[5] Vid samma tillfälle beslöt ståndet att avstå från den sedvanliga begäran om säte och stämma i sekreta utskottet, tills frågan om husbehovsbränningen var i hamn.

Innan de övriga ståndena hann ta ställning till böndernas skrivelse, kom brännvinsfrågan också upp i sekreta utskottet. Debatten där var mycket avslöjande ifråga om stämningsläget på riksdagen i detta ärende. Flera talare anförde, att det inte längre gick att upprätthålla förbudet mot böndernas och andra lantbrukares intressen. Det gällde nu i första hand att förhindra, att husbehovsbränningen frigavs innan riksdagen hade hunnit åsätta bränningen en avgift. Statsverkets prekära situation – orsakad inte minst av Pommerska kriget – blev bestämmande för många ledamöters inställning i brännvinsfrågan. Meningarna var dock mycket delade, och utskottet kunde därför bara ena sig om en remiss till stats- och kammar-, ekonomi- och kommersdeputationerna.[6] Därmed hade sekreta utskottet försatt sin möjlighet att påverka utvecklingen, då det nu blev bondeståndets protokollsutdrag, som kom att styra behandlingen i plena.

Frågan togs först upp i prästeståndet. Böndernas framställan bifölls direkt. Några präster önskade fortsatt förbud, men de var alltför få för att kunna påverka utslaget.[7]

Behandlingen fortsatte i borgarståndet. Förbudsanhängarna hade, som vi tidigare har sett, vanligtvis sitt starkaste fäste här. Denna gång kan man tydligt spåra en uppgivenhet bland dem. Slaget tycktes dem redan förlorat. Flera talare antog att adeln och prästeståndet skulle bifalla bondeståndets skrivelse. Dessutom hade en rad städer i sina besvär begärt, att husbehovsbränningen skulle friges. För borgarståndet återstod bara att söka få till stånd en så tillfredsställande lösning som möjligt. Det fanns nämligen nu – liksom 1742 – en påtaglig risk, att borgarståndet skulle bli överkört av de tre andra ståndena

[5] Ibid., 14.11 1760, 62.
[6] RA, R.3143, SU:s prot., 17 och 19.11 1760, 21ff resp. 32f samt 1.12 1760, 302f.
[7] RA, R.697, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 14.11 1760, 247ff.

och husbehovsbränningen därigenom endast bli tillåten på landsbygden. Borgarståndet var tvingat att handla. Ståndet begärde att brännvinstillverkningen skulle tillåtas både i städerna och på landsbygden – men bara under tre veckors tid. Avgiftsfrågan hänsköts till bevillningsdeputationen.[8]

Borgarståndets beslut åstadkom inte precis någon hänryckning i bondeståndet. Bönderna fann för gott att acceptera städernas husbehovsbränning, men ville absolut inte bifalla tidsbegränsningen. Det gällde nu för bondeståndet att försäkra sig om prästernas stöd. En uppvaktning avsändes omedelbart.[9] Prästeståndet hade ju som nämnts redan beslutat i frågan. Den togs nu upp till ny behandling. Prästerna stod fortfarande på bondeståndets sida och samtyckte till husbehovsbränningens frigivande i städerna och på landsbygden. Ståndet fann ej någon tidsbegränsning nödvändig.[1]

Två stånd var eniga, men ytterligare ett stånds bifall erfordrades för brännvinsförbudets avskaffande. En dragkamp började mellan bonde- och borgarstånden, där de försökte övertyga varandra och framförallt prästerna. Borgarståndet gav upp förslaget om inskränkning i tid, men ville av statsfinansiella skäl ha avgiftsfrågan löst. Prästerna svarade att de var av samma mening som borgarna härvidlag, men resolutionen var redan påskriven, varför någon ändring inte kunde ske. Bönderna menade att de inte heller ville undandra sig brännvinsavgiften, men det liksom andra problem borde bevillningsdeputationen få yttra sig om senare.[2] Borgarståndet lät sig tydligen nöjas med detta. Ståndet hade ändå lyckats avvärja risken att städerna skulle uteslutas från husbehovsbränningen. Man fann nu för gott att göra gemensam sak med präster och bönder.

Samma dag behandlades husbehovsbränningen hos riddarskapet och adeln. Här – liksom i borgarståndet – tycks många förbudsanhängare ha insett det hopplösa i att försvara förbudet. Flera talare angav också, att de tidigare hade stött detta, men nu var villiga att acceptera brännvinsbränning med vissa

[8] RA, R.1344, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 20.11 och 1.12 1760, 389ff resp. 438ff.
[9] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 8, 1.12 1760, 71.
[1] RA, R.697, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 4–5.12 1760, 319f resp. 323.
[2] RA, R.1344, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 5.12 1760, 501ff.

restriktioner. De viktigaste argumenten som framfördes mot ett fortsatt förbud var, att de låga spannmålspriserna skapade stora problem för lantbruket och att lagstiftningen hade brustit i effektivitet. Mot detta anfördes, att betydande moraliska vinster hade gjorts under förbudstiden, samt de dryga kostnader, som brännvinsbränningen innebar för landet i form av spannmålsimport m.m.

Förbudsanhängarna yrkade inte avslag på bondeståndets framställan, utan valde istället att försöka förmå ståndet att bifalla en så restriktiv lagstiftning som möjligt. De lyckades i sitt uppsåt. Husbehovsbränningen blev visserligen tillåten i adelns beslut, men endast för jordbrukare på landet och bara under två månader.[3] Adelns beslut fick dock ingen betydelse, då de tre andra stånden hade nått ett samstämmigt ställningstagande. Den 8 december 1760 frigavs husbehovsbränningen genom Kungl. Maj:ts kungörelse. Bränningen var fri och utan avgift.[4]

Därmed är egentligen min undersökningsperiod slut, men brännvinsfrågan var på intet sätt slutdiskuterad på 1760–62 års riksdag. Ett nytt brännvinsförbud var också mycket nära att genomdrivas. Förbudets upphävande 1760 orsakade uppenbarligen en ohämmad brännvinsbränning, och detta i kombination med en tämligen dålig skörd 1761 resulterade ånyo i spannmålsbrist. Sekreta utskottet föreslog därför brännvinsförbud, och detta tillstyrktes av de tre högre stånden.[5] Bondeståndets motstånd var alltså verkningslöst. Jag har tidigare uppehållit mig vid Olof Håkanssons taktiska förmåga. Nu fick en annan av bondeståndets stora män tillfälle att visa sin kapacitet. Det var Josef Hansson: han föreslog att ståndet skulle vägra att yttra sig i frågan och därigenom hindra en expedition

[3] *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll från och med år 1719*, ed. Sten Landahl, vol. 20 (Stockholm, 1934), 5.12 1760, 198ff.
[4] *Årstrycket*, Kungl. Maj:ts kungörelse, 8.12 1760.
[5] RA, R.3144, SU:s prot., 26.3 1762, 1102f. R.698, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 27.3 1762, 2735ff. R.1346, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 27.3 1762, 4386ff. *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll från och med år 1719*, ed. Sten Landahl, vol. 23 (Stockholm, 1955), 27.3 1762, 214f.

av de tre andra ståndens utslag.[6] Bondeståndet antog förslaget. Till slut tröttnade adeln och frångick sitt beslut.[7] Faran för ett brännvinsförbud var därmed avvärjd.

Bevillningsdeputationen utarbetade 1762 års brännvinsförordning. Föreskrifterna styrdes helt av landets besvärliga ekonomiska läge. Husbehovsbränningen blev helt fri för alla hemmansbrukare i städerna och på landet, men avgiften var högre än någonsin tidigare. Stånden tillstyrkte förslaget, men på en del håll höjdes röster mot den höga accisen.[8]

Sammanfattning och slutsatser

Bondeståndet gjorde under riksdagen 1755–56 hårt motstånd mot förslagen om brännvinsförbud. Centralmakten – här representerad främst av rådet och sekreta utskottet – hade två motiv för sitt angrepp på husbehovsbränningen. Det första var långsiktigt och syftade till att en gång för alla få slut på den privata och okontrollerade brännvinsbränningen. Därmed skulle spannmålsimporten kunna minskas och handelsbalansen stärkas. Det andra motivet var mer tillfälligt och kortsiktigt. Det gällde att rädda spannmålsförsörjningen under den svåra missväxten. Bönderna var motsträviga in i det sista, och det var enbart av taktiska skäl som de till slut tillstyrkte brännvinsförbudet.

Bönderna på lokalplanet tycks ha sett mera nyktert på brännvinsförbudet 1756. Kungörelsen utlöste i varje fall inga reaktioner i Östergötland. Östgötabönderna synes tvärtom ha betraktat förbudet som nödvändigt och ofrånkomligt. Därmed inte sagt, att det var direkt efterlängtat. Däremot kom snabbt en kraftig reaktion mot en enskild bestämmelse i förbudet: utbrytandet av fasta pannor. Landshövdingen stödde bönderna – liksom landshövdingarna i ett par andra län – och Kungl.

[6] *Bondeståndets riksdagsprotokoll,* vol. 9, 27 och 29.3 1762, 259ff resp. 268f.

[7] *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll*, vol. 23, 24.5 1762, 332.

[8] RA, R.1913, BdSt:s arkiv, projekt till bevillningsförordning samt *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll*, vol.23, 10.6 1762, 405ff.

Maj:t upphävde föreskriften.

De akuta motiven för brännvinsförbudet bortföll genom den goda skörden 1758. Kungl. Maj:t upphävde emellertid inte förbudet, detta på grund av det långsiktiga mål, som man hoppades uppnå med detsamma. Det blev dock allt svårare att upprätthålla brännvinsförbudet. Böndernas förståelse och respekt avtog snabbt. Den omfattande oppositionen kom till starkt uttryck i östgötaböndernas besvär till riksdagen 1760–62.

Bondeståndet hade mycket stor framgång i sin opposition mot brännvinslagstiftningen på denna riksdag. Man tog tidigt initiativ till ett avskaffande av förbudet. Ståndet kunde knappast avstå från ett sådant yrkande med tanke på den mängd besvär, som hade influtit från bönderna i landets olika delar med krav på tillåten brännvinsbränning. I sekreta utskottet insåg man att slaget var förlorat, men ville ändå rädda vad som räddas kunde. En tillåten husbehovsbränning skulle åtminstone avgiftsbeläggas. Oenighet medförde emellertid att sekreta utskottet inte nämnvärt kom att påverka brännvinsfrågans vidare behandling under denna riksdag. Utskottet gjorde visserligen ett allvarligt försök 1762 att återta initiativet i brännvinsfrågan, men det strandade på böndernas motstånd. Förespråkarna för ett fortsatt brännvinsförbud hade dock fortfarande ett av sina starkaste fästen här.

Böndernas ansträngningar gynnades också av flera faktorer. Lantbruksintressenas starka förankring hos adeln och i prästeståndet var den viktigaste. Bönderna kom emellertid att få oväntat stöd för sin opposition genom rådets politik och åtgärder på andra områden. Den misslyckade krigspolitiken fick t.ex. betydelse för brännvinsfrågans behandling. Rådet fick bära ansvaret för det Pommerska kriget. Kritiken var stundtals mycket hård. Särskilt vid riksdagens början, då brännvinsfrågan avgjordes, tog de missnöjda varje tillfälle i akt att ge luft åt sitt missnöje. Då det dessutom var tveksamt, om rådet hade handlat i enlighet med sina befogenheter vid förbudets förlängning 1757, gavs ytterligare anledning till kritik. Missnöjet med krigspolitiken 1760 gav bönderna en behövlig draghjälp i brännvinsfrågan.

Kronans dåliga finanser 1760 blev ett av böndernas viktigaste trumfkort. Pommerska kriget hade kostat mycket pengar,

och alla inkomster var oumbärliga. Centralmakten hade alltsedan 1730-talet strävat efter att göra husbehovsbränningen till en inkomstkälla. Bönderna hade inte trots motstånd lyckats förhindra att brännvinsbränningen belades med avgift. På sikt – och särskilt 1760 – blev emellertid detta misslyckande ett vapen i böndernas händer. När kronan väl hade gjort sig beroende av brännvinsaccisen, hade man också gjort sig beroende av husbehovsbränningen.

3.4. Brännvinsfrågan under tiden 1770–72

Förspelet

Under tiden 1762 till 1770 var flera olika brännvinsförordningar i kraft. Riksdagen 1765–66 fastställde en förordning, som i huvuddragen påminde om 1762 års stadga. En betydande uppmjukning skedde dock. Torpare och soldattorpare fick rätt att bränna brännvin.[9]

På den nästföljande riksdagen 1769–70 sammankopplades brännvinsfrågan med myntpolitiken, vilket gjorde den än mer svårlöst. Den dominerande meningen var att en myntrealisation inte kunde ske utan brännvinsförbud, då kurserna skulle stiga för mycket. Resultatet blev dock varken brännvinsförbud eller myntrealisation, utan istället fastställdes en förordning liknande 1766 års.[1]

Den sista undersökningsperioden börjar således med en tämligen generös brännvinslagstiftning. Inga begränsningar i bränningstid eller spannmålsåtgång förekom, men avgiften var hög. Husbehovsbränningen kom dock snart i skottgluggen igen, då svårigheterna att klara den svenska spannmålsförsörjningen blev uppenbara.

Skörden 1770 var visserligen god, men redan i december samma år meddelades allmänheten från predikstolarna, att man skulle iaktta stor sparsamhet med sina spannmålsförråd.

[9] *Årstrycket*, Swea Rikes Ständers Bewillning för 1767 och the påföljande åren, 15.10 1766.

[1] Ibid., Sweriges Rikes Ständers Bewillning för innewarande år 1770 och the påföljande åren, 30.1 1770.

Den uppgivna bakgrunden var att Kungl. Maj:t hade blivit varse, att man till nästa skörd inte kunde påräkna någon införsel av säd utifrån, då missväxt, krig och pest härjade de orter, som vanligtvis exporterade spannmål till Sverige.

Ytterligare ett motiv av intresse fördes fram i Kungl. Maj:ts brev till länen. Kungl. Maj:t hade observerat, att rykten om ett förestående bränningsförbud var i svang. Man misstänkte därför, att mer säd slösades på brännvinsbränning, än som var absolut nödvändigt. Kyrkobesökarna meddelades denna decembersöndag, att alla sådana rykten var ogrundade; myndigheterna förlitade sig denna gång hellre på folkets goda vilja och sparsamhet.[2] Jag har inte funnit några belägg som styrker, att östgötabönderna hade nåtts av dessa rykten. Tanken på ett brännvinsförbud var dock inte så långt borta, som Kungl. Maj:ts skrivelse ger sken av. Flera landshövdingar – exempelvis Jacob Johan Gyllenborg i Stockholms län – försökte förmå invånarna att frivilligt avstå från brännvinsbränningen. Framgången torde ha varit måttlig. Bönderna på olika platser i Stockholms län förklarade, att de varken var beredda att avstå från brännvinet eller från brännvinspannorna. De dåliga erfarenheterna från den långa förbudsperioden 1756–60 angavs som skäl.[3] Landshövdingen i Östergötland – Carl Harald Strömfelt – utförde vad Kungl. Maj:t krävde, men han prövade inga egna initiativ i ovannämnda riktning.

Kungl. Maj:t gav också landshövdingarna i uppdrag att månatligen inkomma med uppgifter om prisutvecklingen på säd i länen. Dessutom skulle de med hjälp av sockenprästerna utarbeta kalkyler över länens spannmålstillgång.[4] Dessa skulle sedan ligga till grund för rådets fortsatta åtgärder. Av dessa omfattande befallningar att döma kan man utan vidare dra slutsatsen, att Kungl. Maj:t uppfattade läget för det spannmålsimporterande Sverige som allvarligt.

[2] VaLA, Ög.LäA, landskansliet, inkomna handlingar, skrivelse från Kungl. Maj:t, 14.11 1770 samt länskungörelsen, 23.11 1770.
[3] SSA, Brännkyrka kyrkoarkiv, K1:1, sockenstämmoprotokoll, 24.1 1771. Spånga kyrkoarkiv, K1:2, sockenstämmoprotokoll, 17.2 1771. ULA, Hargs kyrkoarkiv, K1:1, sockenstämmoprotokoll, 24.2 1771.
[4] VaLA, Og.LäA, landskansliet, inkomna handlingar, skrivelse från Kungl. Maj:t, 29.11 1770.

Landshövding Strömfelt verkställde direktiven från Kungl. Maj:t och gav magistraterna och kronofogdarna i uppdrag att regelbundet insända lokala prisuppgifter på olika slag av spannmål. Det kan som en bakgrund till den centrala brännvinsdebatten vara värt att redogöra för spannmålsprisets utveckling i Östergötland under den aktuella tiden. Även om priset inte i allt är beroende av tillgång och efterfrågan, så ger det ändå för mitt behov tillräckliga upplysningar. Vi kan med ledning av detta iaktta spannmålssituationens förändringar i stort fram till brännvinsförbudet 1772. Man kan naturligtvis inte vara säker på att kronofogdarnas uppgifter om priset i länets olika härader är helt korrekta. Trenden är dock det viktigaste här, och den förefaller trovärdig, då samstämmigheten i utvecklingen mellan häraderna är stor.

Däremot kommer jag inte att beröra siffrorna i den kalkyl, som landshövdingen upprättade över spannmålstillgången i Östergötland. Samtliga hemmansbrukare i länet skulle samlas sockenvis för att till prästen uppge sitt överskott eller underskott på olika slag av spannmål fram till nästa skörd. Sockenuppgifterna sammanställdes sedan av kronofogdarna och magistraterna, innan de skickades vidare till landshövdingen. Redan en ytlig granskning av siffrorna visar, att uppgifterna är alltför osäkra för att ens ligga till grund för en diskussion. Insamlingsförfarandet bidrog säkert till den bristande tillförlitligheten. Strömfelt var också väl medveten om detta förhållande.[5]

Det finns emellertid anledning att uppmärksamma landshövdingens mer allmänna bedömning av spannmålssituationen i länet. I ett brev till Kungl. Maj:t i december 1770 varnade han för att ett eventuellt överskott i böndernas lador snabbt höll på att försvinna. Dagligen förde många bönder stora kvantiteter spannmål till Norrköping för försäljning. Landshövding Strömfelt riktade med anledning av detta en besk kritik mot Kungl. Maj:t. "Denna för tidiga spannmålsafsättning, trycker i en känbar måtto landtmannen, men står genom intet medel at förebyggas eller afwärjas, så länge nu warande inrättning más-

[5] RA, landshövdingarnas skrivelser till Kungl. Maj:t, landshövding Strömfelts skrivelser till Kungl. Maj:t, 8.12 1770 och 20.2 1771.

te följas med de utstakade uppbördsmötesterminer om hösten, till Eders Kongl. Maj:ts och Kronans räntors indrifwande, för hwilken orsak skull, den som till sina utskylder intet annat än säden har at anwända, nödgas så bittida på året och innan spannemålspriserne någorlunda blifwit stadgade, en god del af sitt förråd till torgs föra, och sedan,... med känbar och ofta odrägelig påökning i priset, sig sommarfödan åter förskaffa, hwadan högeligen wore till önskandes för denna landsortens allmoge, om någon ändring med kronouppbördsmötesterminerne kunde finnas möjelig och tillåtelig".[6]

Den första prisrapporten sändes till Kungl. Maj:t i mars 1771 och avsåg januari månad.[7] Priset på råg varierade från 36 daler kopparmynt tunnan på slätten till 42 daler i skogsbygden. Kornet kostade som lägst 24 daler och som högst 36 daler. I mars månad hade priset stigit något: råg betalades nu lägst med 36 daler och högst med 45 daler tunnan. Kornet visade samma tendens. Lägsta pris i länet var 30 daler och högsta 39 daler.[8] Till vårbruket i maj hade priset fortsatt att stiga; det var fortfarande högst i skogsbygden och lägst på slätten. Rågens pris var lägst 36 och högst 48 daler och kornets varierade från 33 till 42 daler.[9] Prisstegringen från januari till maj var troligen inte onormal. Det är känt att priset vanligtvis var högre på vårkanten än på hösten eller i början av året. Möjligen låg priset på en högre nivå än vanligt genom att införseln utifrån var liten, men prisstegringen torde inte ha avvikit från det normala.

Skörden 1771 blev mycket dålig i Östergötland – liksom i hela landet. Genom att missväxten drabbade stora delar av norra Europa, kunde man inte heller detta år påräkna import utifrån. Den sista prisrapporten från Östergötland gäller februari 1772.[1] Från maj 1771 till februari 1772 hade en mycket kraftig prisstegring ägt rum i synnerhet på råg. Här kan bara en verklig brist vara orsaken. Lägsta pris för råg var nu 54 daler tunnan och högsta 66 daler. Kornet betalade man lägst

[6] Ibid., landshövding Strömfelts skrivelse, 8.12 1770.
[7] Ibid., landshövding Strömfelts skrivelse, 6.3 1771.
[8] Ibid., landshövding Strömfelts skrivelse, 7.4 1771.
[9] Ibid., landshövding Strömfelts skrivelse, 5.6 1771.
[1] Ibid., landshövding Strömfelts skrivelse, 21.3 1772.

med 42 daler och högst med 54 daler. Jag ska strax se hur prisstegringar och spannmålsbrist påverkade den centrala debatten i brännvinsfrågan.

Under denna oroliga tid med farhågor för en tilltagande spannmålsbrist utgick kallelsen till riksdagen 1771–72. Källmaterialsituationen är inte lika bra som 1760, när det gäller bevarade besvär från böndernas valmöten. Domsagan var den normala valkretsen i Östergötland även vid detta tillfälle. Domsagornas antal var 1771 sju, men en av dem var delad i två valkretsar. Besvären från två domsagor har inte kunnat påträffas. Besvär finns därmed bevarade från sex valkretsar.[2]

Brännvinsförordningen var, som tidigare sagts, ganska mild, och om bönderna satte tillit till Kungl. Maj:ts försäkringar om att allt tal om bränningsförbud var grundlöst, borde man inte ha mycket att reagera mot. Besvärsmaterialet bekräftar också detta. Bara två valkretsar tog upp brännvinsfrågan i sina besvär. Punkternas lydelse är identisk, då det var den i två valkretsar delade domsagan som behandlade ämnet.[3] Häradshövdingen, som satte upp båda valkretsarnas besvär, gjorde alltså saken ganska enkel för sig. Besvären var även i övrigt lika, med undantag för några lokala punkter. Bönderna i dessa härader reagerade mot den höga avgiften för husbehovsbränning. De önskade lindring i accisen, då säden var en vara, som man skattade tillräckligt högt för, och som man med egen flit och eget arbete förvärvade. Bönderna snuddade här vid ett principiellt argument. Skörden var deras egendom; den borde man få förvalta efter eget tycke.

Det är troligt att bönderna även i andra härader ansåg, att avgifterna var på tok för höga. Någon uttalad bondeopinion i frågan kan man dock inte tala om. Därtill är reaktionerna för begränsade. Många bönder kanske drog sig för att söka nå ännu friare bränningsrättigheter, när man anade, att ett bränningsförbud låg närmare till hands.

[2] RA, R.2009, BdSt:s arkiv, länens besvär 1771.

[3] Denna domsaga bestod av Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo härader. Kinda och Ydre utgjorde den ena valkretsen, medan Vifolka och Valkebo bildade den andra.

Bondeståndet tog inte med kraven från de båda östgötska valkretsarna i de allmänna besvären. Ståndet framförde överhuvudtaget inget angående brännvinsfrågan i dessa besvär. Jag har tidigare enbart undersökt tillfällen, då östgötaböndernas reaktioner direkt eller indirekt via bondeståndet behandlades i beslutsprocessen. En sådan situation existerade alltså inte denna gång. Trots detta finns det flera anledningar att följa frågans handläggning under denna frihetstidens sista riksdag. Risken för ett brännvinsförbud var avgjort större än möjligheten att åstadkomma lindringar i lagstiftningen. Det fanns alltså all anledning för bondeståndet att ligga lågt och inte i onödan irritera förbudsanhängarna. Bondeståndet hade i första hand skäl att slå vakt om vad som redan gällde. Initiativet till förändringar kom istället från annat håll denna riksdag. Det är därför betydelsefullt att utröna, hur bondeståndet utnyttjade sina resurser i en situation, då försvar och inte anfall blev lösenordet.

Kungl. Maj:t hade, som vi har sett, alltsedan 1770 hållit sig underrättad om spannmålstillgången, bl.a. genom rapporter från landshövdingarna. Det var också härifrån, som initiativet till en förändrad lagstiftning kom. Kommerskollegium hade föreslagit Kungl. Maj:t, att brännvinsförbud skulle utfärdas, men rådet ansåg sig sakna befogenheter och överlämnade därför ärendet till riksdagen och sekreta utskottet.[4] I utskottet var man emellertid inte nöjd med rådets förarbete. Ärendet återremitterades, för att Kungl. Maj:t skulle ges möjlighet att komma med konkreta förslag.[5] Så skedde också: rådet föreslog såväl tullfri införsel av spannmål som utfärdande av brännvinsförbud.[6] Jag kommer fortsättningsvis endast att följa behandlingen av det föreslagna brännvinsförbudet.

Sekreta utskottet inledde en ganska livlig debatt om Kungl. Maj:ts förslag. Landsbygds- och jordbruksintressena hade emellertid en starkare ställning i utskottet vid denna riksdag än under de tidigare undersökta. De avvisade brännvinsförbudet,

[4] RA, rådsprot. inrikes-civila ärenden, 9.7 1771, 198ff.
[5] RA, R.3562, SU:s prot., 17–18.7 1771, 30ff resp. 42ff.
[6] Ibid., 22.7 1771, 58f.

då ett sådant skulle inverka menligt på lantbruksnäringen. Staten behövde också alltför väl inkomsterna från brännvinsaccisen. Motsidan målade upp en mycket mörk framtid. Sverige kunde inte påräkna någon utländsk spannmål, då missväxten var allmän i norra Europa. Nöden tilltog alltmer; endast ett förbud kunde rädda situationen. Sekreta utskottet avslog dock förslaget om brännvinsförbud.[7]

Det fanns naturligtvis fortfarande en liten chans, att ståndén i plena skulle gå emot sekreta utskottet och utfärda brännvinsförbud. Det visade sig snart, att några sådana förutsättningar inte fanns. Samtliga stånd beslutade tillstyrka sekreta utskottets förslag.[8] De flesta förespråkarna för ett förbud fanns hos adeln och i borgarståndet.

Debatten om ett eventuellt brännvinsförbud hade skett under sommaren 1771. Möjligen påverkades beslutet av att många ännu hade en förhoppning om en bra skörd. Dessa förväntningar gäckades dock. Skörden 1771 blev mycket dålig i hela landet. På hösten samma år tog Kungl. Maj:t ånyo initiativ i frågan, och sekreta utskottet fick på nytt fatta beslut.[9] Stämningen i utskottet hade förändrats. Inför situationens allvar började en del ledamöter tveka om det insiktsfulla i att tillåta brännvinsbränning i en tid av tilltagande nöd. Det personliga intresset borde vika för det allmänna bästa. Många var dock fortfarande omedgörliga och framförde de välkända argumenten om brännvinets betydelse för lantbruket och statskassan. Denna gång segrade dock förbudsanhängarna om än mycket knappt. Omröstningen företogs ståndsvis, och förbudet tillstyrktes av adeln och borgarståndet. I borgarståndet bifölls det med endast två rösters marginal. Prästeståndet avvisade förbudet.[1]

[7] Ibid., 60ff.

[8] *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll från och med år 1719*, ed. Sten Landahl, vol. 29 (Stockholm, 1969), 26.7 1771, 116ff. RA, R.704, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 29.7 1771, 589 och R.1409, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 26.7 1771, 1509ff. Bondeståndets protokoll avslöjar inte, när ståndet fattade sitt beslut. På SU:s betänkande nr 8 i BdSt:s arkiv, R.1991, finns antecknat att beslutet skedde den 26.7 1771.

[9] RA, rådsprot. inrikes-civila ärenden, 22.10 1771, 1184ff.

[1] RA, R.3562, SU:s prot., 26.10 1771, 248ff.

Bönderna och prästerna befattade sig först med sekreta utskottets förslag. Bondeståndet visade som väntat en mycket kallsinnig inställning till restriktioner. Alla väsentliga argument mot brännvinsförbud medtogs omsorgsfullt i ståndets beslut. Här återfinns alla de praktiska och ekonomiska skälen knutna till lantbrukets behov av brännvinsbränning. Här finns också rädslan för ett förbuds ineffektivitet, vilket skulle missgynna de laglydiga och göra lagbrytarna förmögna. Men inte heller de principiella argumenten hade bortglömts. Bondeståndet fastslog med stort självförtroende, "at det är hwar och en hemansbrukareș tillständiga fri- och rättighet at till enskillt, nödigt och måtteligt bruk nyttja och anwända sin egen afwel, som dess med så många utskylder beswärade jord af sig kastar." Sekreta utskottets förslag avslogs; beslutet meddelades de övriga stånden genom protokollsutdrag.[2]

I prästeståndet var stämningen mycket lik den, som man möter i bondeståndet. Husbehovsbränningen försvarades i debatten av en klart övervägande majoritet. Många önskade också ett snabbt riksdagsbeslut. Oron uti landet för ett eventuellt förbud kunde medföra att brännvinsbränningen tilltog långt över nödvändigheten. Voteringen blev dock jämnare än debatten. Till bondeståndets protokollsutdrag anslöt sig 29 präster, medan 23 röstade för förbud.[3]

Debatten på riddarhuset blev stundtals mycket hetsig. Brännvinsförsvararna angrep både sekreta utskottet och Kungl. Maj:t, för att de hade vågat trotsa riksdagens tidigare beslut och på nytt komma med förslag i frågan. Å andra sidan fick de själva utstå hård kritik för att de satte den personliga vinningen före landets och allmänhetens bästa. Hos förbudsanhängarna fanns också en påtaglig rädsla för att nöd och svält skulle leda till oroligheter och uppror. Men alla argument och bevekanden var förgäves. Landsbygds- och jordbruksintressena var denna riksdag för starka hos adeln. Sekreta utskottets förslag avslogs med 367 röster mot 299.[4]

[2] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 12, 6.11 1771, 176 och 664ff.
[3] RA, R.704, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 6.11 1771, 939ff.
[4] *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll*, vol. 29, 9.11 1771, 567ff.

I borgarståndet kom delvis andra skäl och motiv att avgöra utgången av frågan. Här fanns experterna, när det gällde spannmålshandel. De intygade att någon import inte var att påräkna. I alla de traditionella spannmålshamnarna rådde antingen utförselförbud eller mycket stor brist på spannmål. Sverige var utlämnat att klara sig på sin egen knappa skörd. Borgerskapet såg också med oro på den kraftiga ökningen av priset på inhemsk spannmål. Ett brännvinsförbud behövdes, för att inte borgarnas verksamhet alltför mycket skulle försvåras. I ståndet framfördes – liksom hos adeln – fruktan för att nöden skulle leda till oroligheter. Husbehovsbränningens försvarare anförde främst betänkligheter mot övervakningen och effektiviteten av ett förbud, men också oro för statens inkomster. Handels- och köpmannaintressena fällde utslaget i ståndet. Brännvinsförbudet bifölls med 71 röster mot 34.[5]

Centralmaktens försök till brännvinsförbud hade alltså misslyckats. Förbudsvännerna hade emellertid inte helt gett upp hoppet om ett förbud. Kungl. Maj:t och enskilda personer tog flera gånger initiativ i frågan. Försöken var dock resultatlösa.

Den 19 augusti 1772 utförde Gustav III sin statskupp. Därmed var förutsättningarna för ett brännvinsförbud ändrade. Innan riksdagen åtskildes måste den med brännvinsbränningen starkt beroende bevillningsfrågan lösas. Det blev inte oväntat borgarståndet, som kom att utdela det första slaget mot bränningen. Ståndet beslöt nämligen att brännvinsaccisen skulle utgå, även om Kungl. Maj:t senare utfärdade ett brännvinsförbud.[6] Adeln följde borgarståndets exempel, medan prästerna var mycket tveksamma.[7] Efter påtryckningar från kungen gav de dock efter och anslöt sig till borgarståndets beslut.

Bondeståndets inställning påverkades inte lika lätt av kungens hållning och de andra ståndens medgörlighet. Talare efter talare intygade, att de inte var beredda att betala en avgift för en rättighet, som de inte fick tillgodogöra sig. Talmannen Josef

[5] RA, R.1410, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 6 och 9.11 1771, 2556ff resp. 2572ff.

[6] Ibid., 3.9 1772, 4734ff.

[7] *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll från och med år 1719*, ed. Sten Landahl, vol. 31 (Stockholm, 1971), 3–4.9 1772, 559 not 1 och RA, R.704, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 4 och 8.9 1772.

Hansson och sekreteraren försökte gång på gång få ledamöterna att besinna sig och ansluta sig till de övriga ståndens. Alla övertalningsförsök var förgäves. Talmannen fick gå till kungen och meddela, att bondeståndet inte kunde bifalla en fortsatt brännvinsaccis vid ett eventuellt framtida brännvinsförbud. Josef Hansson återkom efter en stund och berättade, att kungen inte tänkte avblåsa riksdagen förrän bevillningsfrågan var löst. Kungen hade också anfört, att han var nödsakad att ånyo inkalla stats- och bevillningsutskottet för att avgöra frågan, ifall bondeståndet inte förenade sig med de övriga ståndens. Fortfarande vidhöll flera bönder sin inställning, men många började tveka om det vettiga i att med envishet motsätta sig kungens vilja. Bönderna kapitulerade till sist inför de realiteter, som den nya regimen medförde. Ståndet tillstyrkte således att brännvinsbevillningen skulle erläggas även vid ett eventuellt framdeles utfärdat förbud.[8] Tre dagar senare kungjordes Kungl. Maj:ts förbud mot all tillverkning och försäljning av brännvin.[9] Det eventuella brännvinsförbudet var ett faktum.

Efterdyningar

Brännvinsförbudet 1772 var emellertid ganska försiktigt. Bönderna behövde till skillnad från 1756 inte lämna pannorna till förvar utan fick själva förvara dem, "i den förmodan, at de låta denne Wår ömhet tiena sig til upmuntran at utan tvång bidraga til hwad för Riket nyttigt och helsosamt är".[1] Brännvinspannorna skulle dock förvaras förseglade. Bränningsförbudet stramades upp något genom Kungl. Maj:ts förklaring av den 5 november 1772.[2] Bönderna fick fortfarande själva förvara sina pannor, men man skulle först samlas för att under kronobetjäningens tillsyn låta dem förseglas med mässingstråd. Tidigare hade vanligtvis segelgarn utnyttjats. På de inmurade pannorna skulle falsen nedklappas, för att de skulle bli obrukbara för brännvinstillverkning.

[8] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 12, 8.9 1772, 519ff.
[9] R.G. Modée, ed., *Utdrag utur alle ... utkomne publique handlingar...*, vol. 10 (Stockholm, 1781), 11.9 1772, 65ff.
[1] Ibid.
[2] Ibid., 5.11 1772, 87ff.

Bönderna i Östergötland torde inte ha reagerat alls mot förbudet av den 11 september. Inte en enda supplik har påträffats i landskansliets arkiv. Den strängare förklaringen orsakade inte heller någon reaktion, men här är förklaringen enkel. Bönderna fick inte kännedom om förändringen, då landshövding Strömfelt drog tillbaka sitt utfärdade cirkulär, innan innehållet hade meddelats allmänheten. Strömfelt skrev istället till Kungl. Maj:t och begärde en omprövning av beslutet.[3]

Landshövdingen framförde en rad argument mot novemberbeslutet. För det första ansåg han, att väglaget var för besvärligt för att sammanföra pannorna till förnyad försegling. Han hävdade också att den säkrare förseglingen inte var behövlig, då det gällde Östergötlands laglydiga invånare. Strömfelt menade vidare, att bönderna skulle bli besvikna över att de hade gått miste om Kungl. Maj:ts förtroende och "ofelbart skulle wäcka hos de aldra spakfärdigaste något slags missnöje och bekymmersam oro, i det ställe de nu med gladaste hiertan och undergifwenhet äro bögde . . ."

Varför vidtog Strömfelt denna drastiska åtgärd? Jag har dessvärre inte kunnat finna något säkert svar på frågan. I skrivelsen till Kungl. Maj:t angav Strömfelt endast, att aktningsvärda mäns råd och tillstyrkan hade bringat honom till denna framställan. Han kan i varje fall inte ha påverkats av någon massiv opinion i länet. Strömfelt har sannolikt enbart haft muntliga kontakter med ett mycket begränsat antal länsinvånare. Den troligaste förklaringen är att han på detta sätt ville förekomma bondereaktioner. Det är möjligt att verkställelsen av det restriktivare förbudet – liksom 1756 – skulle ha mötts av klagomål.

Det här var emellertid inte tongångar, som passade den nya regimen. Innan rådet besvarade Strömfelts hemställan, granskades densamma av justitiekanslern J.W. Liliestråle. Han gick tillväga med sedvanlig noggrannhet och samlade också in rapporter från länet gällande landshövdingens sätt att handlägga brännvinsförbudet. Liliestråle fällde mycket hårda omdömen om Strömfelt i sitt memorial till Kungl. Maj:t. Landshövding-

[3] RA, landshövdingarnas skrivelser till Kungl. Maj:t, landshövding Strömfelts skrivelse till Kungl. Maj:t, 27.11 1772.

ens åtgärd att inställa genomförandet av novemberbeslutet resulterade i en kraftig skrapa från justitiekanslern. Han skrev: "Jag har wäl allt härtills alldrig kunnat mig föreställa, att någon undersåte, minst någon ämbetsman, som är satt till lagarnes handhafware, skulle kunna draga det i fråga, om hwad Kongl. Maj:t i nåder påbjuder och befaller, är af oundgängelig nödvändighet att werkställa och åtlyda..." Liliestråle tillbakavisade också med skärpa alla argument och svårigheter, som Strömfelt framförde mot Kungl. Maj:ts beslut. Till sist överlät han till Kungl. Maj:t att avgöra, om landshövdingens brott skulle beivras eller med varning försonas.[4]

Rådet behandlade Strömfelts skrivelse ett par dagar senare. Detta resulterade i ett fullständigt avslag: landshövdingen fick order att omedelbart vidta de åtgärder, som krävdes i novemberbeslutet. Däremot nämns inget i resolutionen om eventuell bestraffning.[5] Jag har inte forskat vidare i den saken, då frågan var av underordnad betydelse för bönderna i Östergötland.

Strömfelt tappade emellertid inte modet utan kom snart med nya djärva förslag. I en skrivelse till Kungl. Maj:t i augusti 1773 gjorde han en listig koppling mellan böndernas intresse för brännvinsbränning och kronans önskan om ett bättre åkerbruk med åtföljande mindre spannmålsimport. Han föreslog att brännvinsbränning skulle tillåtas för de hemmansbrukare, som utom att de skötte sina gamla åkrar och ängar även uppodlade en bestämd areal ny åker. Strömfelt ansåg att smaken för brännvinet var den starkaste drivfjädern för att skapa ett bättre åkerbruk.[6] Förslaget kom inte att förändra brännvinslagstiftningens utformning.

Sammanfattning och slutsatser

Det är svårt att dra några slutsatser om östgötaböndernas inställning till riksdagens handläggning av brännvinsfrågan

[4] Ibid., bilagorna.

[5] VaLA, Ög.LäA, landskansliet, inkomna handlingar, skrivelse från Kungl. Maj:t, 10.12 1772.

[6] Ibid., brevkoncept, landshövding Strömfelts skrivelse till Kungl. Maj:t, 30.8 1773.

1771–72. Endast två besvärspunkter uppsattes, och däri krävdes lindring av brännvinsaccisen. Den snabbt förändrade spannmålssituationen gjorde dock att accisens storlek aldrig blev någon viktig fråga för bönderna. Debatten kom istället att gälla brännvinsförbud eller ej. Brännvinsavgiften blev aktuell först efter statskuppen, men då gällde det att eventuellt betala accis utan brännvinsbränning. Det motstånd som bönderna därvid presterade i riksdagen motsvarades säkert av en lika stor ovilja bland bönderna i Östergötland. Då accisens storlek tidigare hade väckt opposition där, är det knappast för djärvt att anta att samma accis utan brännvinsbränning uppfattades som än mer obefogad.

Däremot är det mer tveksamt, om brännvinsförbudet hade lika många fiender i Östergötland som i bondeståndet. Bönderna framförde inte en enda protest till landshövdingen under de närmaste månaderna efter förbudets kungörande. Likheten med 1756 är tydlig, då verkställelsen visserligen mötte motstånd men inte förbudet.

Utgången av brännvinsfrågans behandling under såväl sommaren 1771 som hösten samma år är egentligen mycket förvånande. En framställning om brännvinsförbud i missväxttider skulle normalt ha mött ringa motstånd. År 1756 protesterade visserligen bönderna mot förbudet, men det får räknas till undantagen. Spannmålsbrist hade resulterat i brännvinsförbud långt före mina undersökningsperioder utan att väcka någon opposition. Den förändrade situationen 1771–72 kan förklaras av tre omständigheter. Före förbudet 1756–60 hade alla brännvinsförbud i missväxttider varit tillfälliga, och undantagslöst upphört när spannmålsbristen var hävd. Det långa förbudet på 1750-talet utgjorde för många – särskilt inom bondeståndet – ett avskräckande exempel. Brännvinsförbudet avstyrktes i rädsla för att detta senare skulle förlängas och bli permanent.

Den andra omständigheten är att söka i statens dåliga finanser. Från 1740-talet hade riksdagen gjort brännvinsbränningen till en allt viktigare inkomstkälla. Därmed blev det också svårare att genomföra ett brännvinsförbud. Statens och lantbrukets intressen lierades därigenom, och den konstellationen blev svårslagen. Många hävdade också att den ökade brännvinskon-

sumtionen hade sin grund i accisen.[7] Från början betalades avgiften endast av dem som brände, men efterhand gjordes den till en pålaga för alla. Det kan då antas att många kände sig extra motiverade att bränna och konsumera för att få valuta för pengarna.

Den sista omständigheten är lantbruksintressenas starka ställning i prästeståndet och på riddarhuset. Ofta – men långt ifrån alltid – företräddes dessa intressen av mössorna i de båda stånden. Landsbygden hade alltid varit starkt representerad i dessa stånd, men nu agerade man med en betydligt större självständighet. När präster och adelsmän tidigare hade önskat en friare brännvinslagstiftning, hade man oftast hänvisat till böndernas svåra och betryckta situation. Vid handläggningen av brännvinsfrågan på 1771–72 års riksdag refererade prästerna och adelsmännen knappast någon gång till bönderna. De talade istället direkt i egenskap av lantbrukare eller jordägare. Jordbruket, som under lång tid hade fått stå tillbaka för andra näringar, fick en renässans under 1700-talets andra hälft. Allt fler erkände jordbrukets betydelse för Sveriges ekonomi och folkförsörjning. Lantbrukarna i de två högre stånden kunde agera med ett ökat självförtroende. Bönderna behövdes inte längre som förevändning.

3.5. Diskussion och analys

Brännvinsfrågan ändrade karaktär under den tid, som mina forskningar omfattar. Husbehovsbränningen var under frihetstidens första årtionden helt fri; restriktioner tillgreps bara vid missväxter och spannmålsbrist. Brännvinsfrågan var då tämligen opolitiserad. Centralmakten upptäckte snart att husbehovsbränningen var en utmärkt inkomstkälla. Resultatet av detta blev att brännvinslagstiftningen både komplicerades och infekterades. Samtidigt höjdes allt kraftigare röster för ett totalförbud mot husbehovsbränning. Spannmålsimporten skulle därigenom minska och Sveriges ekonomi få en behövlig för-

[7] RA, R.1409, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 20 och 26.7 1771, 1473ff resp. 1512ff.

stärkning. Bönderna tvingades under den senare delen av frihetstiden att föra ett tvåfrontskrig, där det gällde att både rädda husbehovsbränningen och att bekämpa brännvinsaccisen.

Det var dock inte en fråga om brännvin till varje pris för bönderna på lokalplanet trots att man naturligtvis värnade om sin gamla frihet att fritt få bränna till husbehov. Tre gånger infördes brännvinsförbud under den tid som jag granskat, men inte vid något tillfälle kan någon omfattande opposition mot förbudet iakttas. Varje gång rådde spannmålsbrist och höga priser. Förbudsåtgärder ledde alltså inte automatiskt till reaktioner, under förutsättning att bönderna uppfattade de sakliga skälen för förbudet som befogade. Ett välmotiverat brännvinsförbud orsakade därför inte bondereaktioner i Östergötland. Andra omständigheter måste till för att opposition skulle uppstå.

Motståndet mot brännvinsförbudet framträdde däremot mycket starkt i 1760 års besvär. Spannmålstillgången var god och spannmålspriset sjönk stadigt. De förutsättningar som hade orsakat förbudet existerade inte längre. Det var således först i en situation, då lagstiftningen upplevdes vara i disharmoni med de verkliga förhållandena ifråga om spannmålstillgång och spannmålspris som bondeopposition uppkom.

Jag har vid ett tillfälle noterat kraftiga reaktioner bland bönderna, då inte förbud förekom. Året var 1742, och en restriktiv brännvinsförordning var gällande. Dylika förordningar var ännu nya företeelser och väckte därigenom särskild motvilja hos bönderna. Tillfälliga bränningsförbud var man däremot sedan gammalt väl förtrogen med. Detta förhållande i kombination med förhoppningar om en bra skörd samt ett allmänt missnöje med myndigheterna skapade sannolikt förutsättningarna för reaktionerna i brännvinsfrågan 1742.

Jag har inte kunnat konstatera några skillnader i bondeaktivitet mellan slätt- och skogsbygd i Östergötland. Varken 1742 eller 1760 kan någon variation i aktivitet eller argument förmärkas. Det förekom inte heller några anmärkningsvärda olikheter 1756, när många socknar reagerade mot vissa bestämmelser vid bränningsförbudets verkställande. När oppositionen uteblev, var tystnaden lika stor i alla delar av länet. Detta är förvånande med tanke på slättbygdens starka inriktning på

spannmålsodling. Förklaringen har förmodligen också i detta fall ett nära samband med spannmålstillgång och priser. De omfattande reaktionerna uppkom vid spannmålsöverskott eller förväntat sådant. I dessa lägen var antagligen spannmålstillgången hygglig även i Östergötlands skogsbygder, varför intresset för brännvinsbränning var ansenligt också där. Då missväxter drabbade Sverige och Östergötland fanns sannolikt fortfarande ett visst överskott på slätten, men på grund av situationens allvar vågade inte slättbönderna frondera mot myndigheter och sämre lottade ståndsbröder. Dessutom var prisnivån så hög, att det ändå var lönande att avyttra spannmålen utan att tillgripa förädling till brännvin.

Besvär och suppliker utgjorde de två lagliga kanaler med vilkas hjälp bönderna i Östergötland kunde nå centralmakten. Undersökningen visar att det var besvären, som utnyttjades för att kräva avgörande politiska förändringar av brännvinslagstiftningen. Supplikerna användes i första hand för att få förklaring över oklara bestämmelser eller för att åstadkomma detaljförändringar i lagstiftningen. Däremot fick inte bondeståndets allmänna besvär någon som helst betydelse för riksdagsbehandlingen av brännvinsfrågan. Bondeståndet utnyttjade istället protokollsutdrag och uppvaktningar för att snabbare få gehör för sina synpunkter.

Lagöverträdelserna utgjorde om inte en kanal för opposition så i varje fall ett sätt att visa missnöje med brännvinsförbudet. Lagbrottens omfattning och förbudets ineffektivitet under slutet av 1750-talet fick också betydelse för brännvinslagstiftningens fortsatta utformning. Förbudet upphävdes 1760 bl.a. beroende på övervakningens svårigheter, och oron för en allmän laglöshet blev även under riksdagen 1771–72 ett argument mot brännvinsförbud.

Östgötaböndernas besvär dominerades kraftigt av ekonomiska och jordnära argument. De hade en nära anknytning till tidens jordbruk och boskapsskötsel. Bondeståndets argument anpassades på ett helt annat sätt efter syftet. När man snabbt ville nå ett resultat anfördes skäl, som hade stor likhet med östgötaböndernas. Jordägare inom de övriga stånden hade lättare att ansluta sig till sådana argument. Dessutom var dessa skäl ofta av akut natur, t.ex. regnskadad säd, varför bönderna

med större anledning kunde påfordra snabba åtgärder. När syftet gällde den mer långsiktiga brännvinslagstiftningen fick de principiella och ideologiska motiven betydligt större utrymme i bondeståndets argumentation. Dessa hade då oftast anknytning till böndernas fri- och rättigheter. Sådana argument kunde självklart reta de rättrogna merkantilisterna, som hävdade att statens intresse var överordnade den enskildes önskemål.

Den bristande samstämmigheten mellan bönderna på lokalplanet och deras representanter i riksdagen är mest iögonfallande vid tillkomsten av brännvinsförbud. Bondeståndet gjorde kraftigt motstånd både 1756 och 1772, medan östgötabönderna inte framförde några protester mot förbuden. Hur ska man förklara detta förhållande? Antagligen samverkade flera faktorer. Bondeståndet var böndernas avantgarde. De principiella och ideologiska argumenten om böndernas rättigheter spelade följdriktigt en betydligt väsentligare roll i ståndets debatter och beslut än på lokalplanet, där inställningen i brännvinsfrågan styrdes av mer tillfälliga förhållanden såsom skördeutfall och spannmålspriser. De principiella skälen för husbehovsbränning var tidlösa och inte beroende av spannmålssituation och priser. Bondeståndets ledamöter hade därför svårare att under några omständigheter acceptera ett brännvinsförbud.

Men motståndet berodde troligen också på otillräcklig kontakt med de hemmavarande och dålig insikt om de verkliga förhållandena i hembygden. Bristande läs- och skrivkunnighet medförde förmodligen, att kommunikationen mellan väljare och valda skedde mera sporadiskt inom bondeståndet än i de övriga ständen. Vid tidpunkten för förbuden 1756 och 1772 hade bonderiksdagsmännen utan avbrott tillbringat månader i Stockholm. Ledamöterna i ståndet torde inte tillfullo ha insett, att den förvärrade spannmålssituationen hade påverkat de hemmavarande böndernas attityd till ett brännvinsförbud. Fruktan för hemmafrontens reaktion blev istället ett argument mot restriktioner.[8]

Bondeståndet hade genomgående lättast att vinna förståelse för sina krav i prästeståndet. Adeln uppvisade den mest splittrade bilden, men i allmänhet hade brännvinsvännerna ett över-

[8] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 7, 21.10 1756, 830ff.

tag. Den förhärskande merkantilistiska teorin, som hade ett starkt grepp om de tongivande politiska förgrundsfigurerna i rådet och sekreta utskottet, hade en avgjort svagare genomslagskraft bland präster och adelsmän utanför dessa politiska centra. Personliga ekonomiska intressen styrde här ledamöternas ställningstagande i högre grad än ideologiska abstraktioner. Många präster och adelsmän hade nära förankring i jordbruksnäringen, där brännvinsbränningen hade betydelse både för spannmålsproduktion och kreatursuppfödning. De tre ståndens gemensamma intressen framträder tydligast, då jordbruket var utsatt för störningar. Kombinationen av brännvinsförbud och fallande spannmålspriser 1760 skapade ett sådant tillfälle. De jordbrukande prästerna och adelsmännen plågades troligen ännu hårdare än bönderna av spannmålssituationen, då de oftare drev ett mer marknadsinriktat lantbruk.

Borgarståndet försvarade däremot helt andra intressen än de övriga stånden. Husbehovsbränningen var inte av lika vital betydelse för detta stånd. Det var istället viktigare att spannmålspriset hölls på en rimlig nivå både för städernas egen försörjning och för den handel, som köpmännen bedrev med denna vara. Spannmålshandlarna fick ofta skulden för spannmålsbrist och höga priser, och denna kritik trodde man sig kunna undvika genom brännvinsförbud. Städernas husbehovsbränning angreps ibland häftigt av företrädare för de tre andra stånden. Borgarståndet tillstyrkte vid sådana tillfällen bränningen av rädsla för att ensamt bli utan rättigheten. En husbehovsbränning för enbart landsbygden utgjorde en större fara för borgarna än en allmänt tillåten brännvinsbränning.

Nära samröre med diskussionen om de olika ståndens inställning till brännvinsbränningen har frågan om partipolitikens betydelse. Artur Evers hävdar att partitillhörigheten var avgörande för riksdagsmännens inställning i brännvinsfrågan. Detta är riktigt så långt att mössorna i gemen oftare var anhängare av en fri brännvinsbränning än hattarna. Men detta hade knappast sin grund i partipolitiska överväganden. Den överlägset största delen av mössorna hade nära anknytning till jordbruket. Hattarna var vanligen djupt splittrade i frågan, och jordbrukarna bland dem var oftast positiva till brännvinsbränningen på landsbygden. Den stora och grundläggande motsätt-

ningen gick inte mellan hattar och mössor utan mellan jordbrukare och stadsnäringarnas olika företrädare. Skiljelinjen mellan landsbygds- och stadsintressen i brännvinsfrågan förstärktes emellertid av att hattarna hade sina främsta fästen i borgarståndet och bland ämbetsadeln.

Motsättningen mellan landsbygd och städer framgår särskilt tydligt av en debatt på riddarhuset 1761 strax efter brännvinsförbudets upphävande.[9] Lantbrukare av båda partierna attackerade hårt städernas salubränning. De önskade en koalition mellan de tre jordbrukande stånden för att en gång för alla göra slut på städernas salubränning. Jordbrukarna skulle få ensamrätt till denna.

I bondeståndet spelade partitillhörigheten ingen som helst roll i debatterna i brännvinsfrågan. Det fanns förvisso hattar i ståndet, men aldrig någon förespråkare för restriktivitet eller brännvinsförbud. Däremot fanns det hökar i ståndet som inte kunde tänka sig förbud under några omständigheter, medan en majoritet var beredd att tillstyrka restriktioner som en yttersta åtgärd i en besvärlig och ohållbar situation.

Det fanns också en svag men tydlig regional intresseskillnad i brännvinsfrågan. De spannmålsproducerande delarna av Sverige var i särskilt hög grad intresserade av brännvinsbränningen, medan andra områden som exempelvis Norrland uppvisar en mer ambivalent bild.[1]

Landshövdingarna var de enda ämbetsmännen på lokal och regional nivå, som fick anledning att befatta sig med östgötaböndernas reaktioner i brännvinsfrågan. Häradshövdingarna dömde i brännvinsmålen men spelade i dessa sammanhang ingen självständig roll. De hade endast att följa gällande lagar och förordningar. Kronofogdar, länsmän och fjärdingsmän skötte uppsikten över brännvinsförbuden. Jag antog tidigare att bevakningspersonalens motivation att upprätthålla förbudet minskade i samma grad som böndernas motvilja mot detsamma ökade efter den goda skörden 1758. Det är dock omöjligt att av detta dra några långtgående slutsatser om denna personals in-

[9] *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll*, vol. 20, 19.1 1761, 303ff.

[1] Se t.ex. RA, R.695, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 12.10 1756, 1104ff.

ställning till bondeoppositionen i brännvinsfrågan.

Landshövdingarna Lagerfelt och Strömfelt fick var sin gång anledning att skriva till Kungl. Maj:t för att begära omprövning av bestämmelserna i samband med brännvinsförbudens verkställande. Lagerfelt vidtog åtgärden efter en skriftlig supplik, som sedan följdes av flera. Strömfelt hade antagligen endast haft muntliga kontakter. Kungl. Maj:t utfärdade ett cirkulärbrev till samtliga landshövdingar samma dag som Lagerfelt skickade sitt brev. Två andra landshövdingar hade redan hunnit göra förfrågningar i samma sak. Rådet samtyckte till de begärda ändringarna. Tre landshövdingar hade inom loppet av en vecka förmedlat lokala reaktioner till centralmakten. Möjligen hade ännu fler hört av sig, om inte rådet hade tagit ett snabbt beslut i frågan.

Strömfelt tog i ännu klarare ord och handling parti för dem som var missnöjda med de skärpta bestämmelserna angående försegling av brännvinspannor. Tyvärr vet vi inte hur många eller vilka de var. Strömfelts agerande åsamkade honom endast en massa ovett samt ett klart avslag från Kungl. Maj:t.

De båda landshövdingarna gjorde uppenbarligen vad som stod i deras makt för de klagande. Strömfelt tog t.o.m. politiska och rättsliga risker. Lagerfelts och Strömfelts skiftande framgång berodde knappast på olikartade ansträngningar från deras sida, utan hade snarare sin förklaring i att de båda skrivelserna adresserades till två olika politiska system.

Landshövdingarnas roll som förmedlare av information mellan lokalsamhälle och centralmakt var mycket betydelsefull. Lagerfelt rapporterade till Kungl. Maj:t om böndernas svårigheter både vid spannmålsbrist och i tider av överflöd på denna vara. Strömfelt fick Kungl. Maj:ts uppdrag att inkomma med upplysningar angående spannmålstillgången och prisutvecklingen i länet. Han tog också egna initiativ och begärde ändring av uppbördsterminerna, för att bönderna inte skulle behöva sälja sin säd, när priset var som lägst. Landshövdingarna i många län hemställde hos Kungl. Maj:t och riksdagen om fastställelse av brännvinsförbud, då spannmålsförsörjningen var i fara. Lagerfelt och Strömfelt fann aldrig anledning att göra några sådana anhållanden.

Bönderna och bondeståndet var synnerligen framgångsrika i

sin opposition mot centralmaktens ofta uttalade vilja att hårdare reglera brännvinsbränningen. Brännvinsförbuden 1740–41 och 1756–60 upphävdes på deras initiativ. Ståndet lyckades också stoppa genomförandet av ett nytt förbud 1762. Dessutom fick man 1741 års stränga förordning avskaffad och ersatt av en helt fri bränning.

Bondeståndet kunde däremot inte hindra att brännvinsförbud genomfördes 1756. Böndernas stridslystnad tycks dock denna gång ha varit begränsad till ståndets ledamöter i riksdagen. Förbudet mötte i varje fall inga protester i Östergötland. I övrigt misslyckades bönderna bara i ett väsentligt avseende. De kunde inte förhindra att husbehovsbränningen belades med avgift. På längre sikt blev emellertid detta misslyckande en tillgång. Många potentiella fiender till brännvinsbränningen eliminerades genom att böndernas krav på bränning förenades med kronans fiskala intressen.

Böndernas motstånd mot ett brännvinsförbud på 1771–72 års riksdag bröts inte förrän Gustav III:s statskupp hade gjort slut på frihetstidens politiska system. Denna riksdag var på väg att bli bondeståndets mest framgångsrika överhuvudtaget sedan 1742–43.

Varför nådde bönderna så stora framgångar i brännvinsfrågan? Vi får återvända till diskussionen om resursernas storlek och utnyttjande för att kunna besvara denna frågeställning.

Bondeståndets motivation för att agera aktivt i brännvinsfrågan var betydande. Brännvinsbränningen fyllde en viktig funktion i både spannmålsproduktion och kreatursuppfödning. Böndernas begivenhet på brännvin som dryck ska nog inte heller förringas, även om sådana skäl sällan framkom i debatten. Däremot skyllde man ofta på tjänstefolket. Bönderna uppgav att det var omöjligt att städsla duktiga drängar och pigor, om man inte tillhandahöll brännvin på gårdarna. Bondeståndets motivation tog sig uttryck i ett omfattande initiativtagande och stor politisk uthållighet. Det var bondeståndets förslag, som styrde debatternas innehåll på riksdagarna åtminstone under de två första undersökningsperioderna. Ståndet visade prov på uthållighet både när man arbetade för uppmjukningar och när man motsatte sig förbud och restriktioner. Bönderna gav inte upp av annat än rent taktiska skäl eller som 1772, först då de

politiska förutsättningarna dramatiskt hade förändrats.

Bondeståndet lyckades också förena sin starka motivation med ett skickligt agerande. Ståndets åtgärder vittnar om en väl utvecklad politisk insikt. Ledningen valde omsorgsfullt sådana argument, som kunde attrahera jordbruksintressenter i alla stånd. Man undvek dessutom framställningar, som kunde leda till remissbehandling i deputationer och utskott med en långsam och oviss handläggning som följd. Ståndet delgav istället medstånden sina förslag och synpunkter direkt via protokollsutdrag. Bönderna förstod även att bereda vägen för sina yrkanden genom muntliga kontakter med andra grupper och personer.

Bondeledningen var inte heller främmande inför den politiska taktikens möjligheter. När ståndet 1762 förhindrade förslaget till nytt brännvinsförbud att gå i verkställighet, balanserade man t.o.m. på gränsen till det politiskt anständiga. Talmännen stod genomgående bakom idéerna till bondeståndets politiska strategi och taktiska dispositioner i brännvinsfrågan. Olof Håkansson och Josef Hansson upprätthöll talmansposten sammantaget under större delen av frihetstiden och hann båda skaffa sig stor erfarenhet av riksdagsarbetet. Bondeståndet och bondeledningen lärde sig ständerväldets spelregler väl och förstod också att utnyttja dem.

Böndernas kunskaper ifråga om brännvinsbränningens betydelse för jordbruket var stora. Även husbehovsbränningens motståndare accepterade i långa stycken bondeståndets beskrivning av verkligheten. Deras inställning bestämdes dock av andra syften som t.ex. handelsbalansens förbättrande. Trovärdigheten var alltså inget problem, även om det vid enstaka tillfällen höjdes röster, som betvivlade drankens välgörande egenskaper som kreatursfoder.

Bönderna hade ofta intresse av att brännvinsfrågan fick en snabb lösning. Omfattande kontakter med de övriga ståndén var då av stor betydelse. Uppvaktningar och muntliga kontakter med enskilda riksdagsmän kompletterade de utskickade protokollsutdragen. Sådana övertalningsförsök inriktades antagligen främst på de jordbruksverksamma i medstånden. Bönderna hade genomgående bäst kontakter med prästeståndet, men även adeln var ofta föremål för bondeståndets inviter.

Ståndet lyckades också påverka både präster och adelsmän – t.o.m. i tider, då verkligheten arbetade emot böndernas syften. Så skedde t.ex. 1756, då båda stånden lät sig övertalas av bönderna och ändrade sin tidigare tillstyrkan till ett brännvinsförbud. Rådet och sekreta utskottet blev emellertid till slut en alltför svår motståndare för bondeståndet denna gång.

Tradition och sedvana var en viktig medhjälpare i brännvinsfrågan. Husbehovsbränningen var en gammal bondefrihet, och detta underlät inte bönderna att påpeka vid de tillfällen, då en sådan argumentation gynnade deras avsikter. Bränningsrestriktioner hade förekommit tidigare men endast i samband med missväxter. Centralmaktens strävan att dels begränsa brännvinsbränningen i syfte att minska spannmålsimporten, dels avgiftbelägga bränningen var nya inslag, som hörde frihetstiden till.

Det fanns dock ett annat förhållande, som spelade bondeståndet i händerna i ännu högre grad än böndernas traditionella frihet på detta område. Lantbruket var sedan lång tid inrättat efter de villkor som brännvinsbränningen skapade. Många bönder och andra jordbrukare kunde omöjligt vinterföda hela sin kreatursstock utan tillgång till drank. Detta påmindes husbehovsbränningens motståndare ideligen om, och det var en aspekt som de hade svårt att bortse ifrån.

Frihetstidens brännvinslagstiftning skapade om inte nya traditioner så i varje fall nya erfarenheter. Förbudet 1756–60 gav flera sådana. Brännvinsbränningens företrädare i alla stånd redogjorde ofta för övervakningens bristande effektivitet. De hävdade att ett förbud, som ingen iakttar, inverkar menligt på respekten för lag och förordningar i allmänhet. Dessutom hade de brottsliga gjort stora förtjänster på de laglydigas bekostnad.

Böndernas politiska arbete i brännvinsfrågan underlättades på flera sätt. Lantbrukets starka ställning på riddarhuset och i prästeståndet, kronans dåliga finanser samt missnöjet med rådets politik på andra områden bidrog till böndernas framgångar. Den avgörande faktorn är ändå att söka inom bondeståndet. Ståndet förfogade i brännvinsfrågan över ovanligt stora resurser, samtidigt som man lyckades utnyttja dem med hög verkningsgrad i den centrala beslutsprocessen.

4. Storskifte och lokala bondereaktioner

4.1. Utgångspunkter

Kraven på en skiftesreform och debatten därom hade en hel del beröringspunkter med brännvinslagstiftningen. Oron för det stora spannmålsunderskottet och det växande intresset för befolkningsökning var huvudorsakerna till att jordbruket kom i blickpunkten vid 1700-talets mitt. Centralmaktens företrädare hade starka skäl att verka för såväl en restriktiv brännvinslagstiftning som en skiftesreform. Spannmålsunderskottet kunde därigenom angripas på två fronter, då genomförda storskiften förväntades ge en ökning av spannmålsproduktionen.

Storskiftesfrågan hade också anknytning till skogslagstiftningen. Skiftet syftade dels till att sammanföra varje delägares många tegar i åker och äng till färre och större områden, dels till att uppdela den gemensamt ägda utmarken. Byarnas utmarker var också föremål för uppmärksamhet i skogsordningen 1734 och likaledes i de efterföljande förordningsförslagen. Där tilläts och rekommenderades uppdelning av gemensamma byskogar.[1] De båda lagstiftningarna kom därför att komplettera varandra på denna punkt.

När det gällde bondereaktionerna mot brännvins- och skogslagstiftningarna, fann jag det nödvändigt att göra ett urval av undersökningsperioder. Ett sådant urval var också möjligt att åstadkomma på ett tillfredsställande sätt, då likartade situationer – t.ex. brännvinsförbud – uppstod vid flera tillfällen under frihetstiden. Bondeopinionen kunde alltså undersökas – trots urvalet av tidsperioder – under alla de växlande förutsättningar, som lagstiftningens utformning skapade. Frågan om urval är betydligt mer komplicerad vid forskningen kring storskiftesförordningarna. Lagstiftningen förändrades mer kontinuerligt, och likartade situationer återkom aldrig flera

[1] Se s. 67 och 89.

gånger. Jag har därför valt att undersöka hela perioden 1749–72.

Min avsikt var från början att helt inrikta undersökningen på bondereaktionerna mot storskiftet. Den uppgiften visade sig emellertid snart omöjlig att genomföra på ett acceptabelt sätt, då kännedomen om storskiftets genomförande i Östergötland – och även i Sverige som helhet – är alltför otillräcklig. Det syntes mig tämligen meningslöst att syssla med kritiken mot storskiftet utan att veta vilken omfattning skiftet fick i Östergötland under frihetstiden. Den första delen av föreliggande kapitel behandlar därför storskiftets utbredning i länet. Skulle någon finna att den undersökningen har ett självständigt värde är detta naturligtvis positivt, men syftet med studien är endast att ge en rimlig bakgrund till bondereaktionerna och myndigheternas handläggning av desamma.

Skiftesverksamhet har pågått i stora delar av Europa från 1500-talet fram till idag. Den radikalaste utformningen fick skiftet i Danmark, England, Preussen och Sverige. Dessa förändringar skedde i de flesta fall på 1800-talet. De tidigaste reformförsöken av betydelse prövades i England, följt av Sverige och Danmark. Storskiftet var den första fasen i den genomgripande omdaningen av den svenska landsbygden. Enskiftet och laga skiftet fullföljde förändringen under 1800-talet.

Mitt begränsade syfte med undersökningen av storskiftesförloppet ger ingen anledning till någon fördjupning i den internationella utvecklingen. Jag tänker inte heller kommentera den omfattande internationella litteraturen på detta område. I båda fallen hänvisas den intresserade till Ronny Petterssons överskådliga redogörelser för dessa förhållanden.[2] Däremot kan man knappast förbigå den forskning kring skiftesverksamheten i Sverige, som har varit direkt inriktad på storskiftet.

Empiriska studier angående storskiftets utbredning och genomförande är fortfarande ganska fåtaliga. En märkbar förändring har dock skett under senare år, och flera arbeten har nyligen publicerats. Däremot är det ingen brist på allmänna uttalanden om storskiftesreformens betydelse vare sig i äldre

[2] Ronny Pettersson, *Laga skifte i Hallands län 1827–1876: Förändring mellan regeltvång och handlingsfrihet* (Stockholm, 1983).

arbeten eller i nyare översiktsverk.[3] Vanligen avfärdas storskiftet i dessa som tämligen betydelselöst.

Den första studie, där storskiftet spelade huvudrollen, utfördes av Sven Dahl.[4] Undersökningen avser Skåne, och det är spridningsförloppet som står i förgrunden. Dahls forskning visar att 13% av det möjliga antalet byar i Skåne skiftades före frihetstidens slut 1772 – en siffra som inte är alltför imponerande.

Staffan Helmfrid har liksom Dahl intresserat sig för skiftesförloppet.[5] Helmfrids undersökning täcker hela södra och mellersta Sverige och visar överskådligt, hur skiftet spreds över landet och med vilken hastighet detta skedde. Han markerar vid vilka tidpunkter, som de storskiftade byarna i olika områden utgjorde 50% av det möjliga antalet. Storskiftet genomfördes snabbast i Uppland, delar av sydvästra Skåne, på östgötaslätten samt i Värmland. Både Helmfrids och Dahls metoder att beräkna skiftesintensiteten kommer att kommenteras senare.

Folke Karlsson har ställt skiftesverksamheten i relation till befolkningsökning och nyodling.[6] Undersökningsområdet är västra Småland. Jämförelsen mellan nyodlingstakt och folkmängdsökning i Jönköpings respektive Kronobergs län från storskiftet till laga skiftet visar, att nyodlingen gott och väl höll jämna steg med befolkningsökningen i Jönköpings län, medan befolkningen ökade snabbare än nyodlingen i Kronobergs län. Författaren framhåller också, att storskiftet hade större positiva verkningar än vad eftervärlden har gjort gällande. Det är obestridligt att en arronderingsförbättring skedde och oftast uppdelades de gemensamt ägda områdena på enskilda brukare. Karlsson tycker sig finna, att storskiftet inte bara påverkade

[3] Några exempel bland flera är Heckscher, *Svenskt arbete och liv*, 174f, Ingers, 305ff och Sten Carlsson, *Svensk historia 2* (1961), 3. uppl. (Stockholm, 1970), 31f.

[4] Sven Dahl, "Storskiftets och enskiftets genomförande i Skåne", *Scandia* (1941), 86–97.

[5] Staffan Helmfrid, "The storskifte, enskifte and laga skifte in Sweden – general features", *Geografiska annaler* (1961), 114–129.

[6] Folke Karlsson, *Mark och människor. Befolkning och försörjningsresurser i västra Småland 1800–1850* (Göteborg, 1976).

nyodlingstakten utan även verkade pådrivande på befolkningsökningen.

Kent Sivesand har också intresserat sig för sambandet mellan skiftesverksamhet och befolkningsutveckling.[7] Hans undersökning av tio utvalda byar i Mälartrakten bygger dock på ett betydligt smalare forskningsunderlag än Karlssons. Resultaten har även begränsad giltighet, därför att Sivesand endast valt att studera byar med stark dominans av skattebönder. Han finner att befolkningen ökade i de flesta byarna efter storskiftet, medan laga skiftet resulterade i en befolkningsstagnation.

Birgitta Olai har nyligen publicerat en avhandling rörande storskiftet i Ekebyborna socken i Östergötland.[8] Hon har valt ett mycket litet undersökningsområde, men detta förfaringssätt har å andra sidan tillåtit ett grundligt studium. Avhandlingens syfte är att undersöka hur storskiftet påverkade uppodlingen samt ägar- och brukarförhållandena. Detta är den mest inträngande undersökning av storskiftet, som hittills har presenterats.

Böndernas reaktioner på storskiftesreformen har – med undantag för Olais forskning – inte varit föremål för någon undersökning i de ovan refererade arbetena. Däremot förekommer ofta allmänna påståenden, som grundas på mycket osäkra belägg. Bönderna framställs antingen som häftiga motståndare till reformen eller som motvilliga deltagare i en oundviklig utveckling. Storskiftesreformen hade istället sina förespråkare bland ståndspersoner av olika slag. Birgitta Olais undersökning ger andra resultat härvidlag men bygger på ett begränsat material.

4.2. Storskiftets fortgång och utbredning i Östergötland under frihetstiden

Lagstiftningens bakgrund

Det är nödvändigt att ge en kortfattad redogörelse för huvuddragen i lagstiftningen för att göra undersökningen av storskif-

[7] Kent Sivesand, *Skifte och befolkning* (Uppsala, 1979).
[8] Birgitta Olai, *Storskiftet i Ekebyborna. Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötasocken* (Uppsala, 1983).

tets utbredning i Östergötland begriplig. Jag föregriper därigenom en del av den senare i avsnittet behandlade handläggningen av storskiftesfrågan på central nivå, men det kan inte hjälpas.

De flesta jordbrukare bodde på 1700-talet i tegskiftade byar. Detta innebar att varje byaman skulle ha sina ägor ungefär lika fördelade på byns olika slag av jordar. Tegskiftet var motiverat av rättviseskäl men hade konsekvenser som kunde innebära betydande nackdelar. Det försvårade bl.a. jordbruksförbättringar, hindrade enskilda initiativ och tvingade byamännen att företa det mesta av jordbruksarbetet samtidigt. Under äldre tid var emellertid olägenheterna med tegskiftet mindre kännbara, då åkern så gott som uteslutande användes till sädesodling omväxlande med träda och innan hemmansklyvningarna hade medfört allt smalare tegar.

Nackdelarna med tegskiftet påpekades allt oftare vid mitten av 1700-talet, och kraven på ett omfattande skifte växte sig allt starkare. Större och mera sammanhängande ägor förväntades ge en ökad spannmålsproduktion. Det blev en man inom lantmäteriet, som främst kom att verka för en jorddelningsreform. Han hette Jacob Faggot, och utgav 1746 en mycket uppmärksammad skrift med titeln Svenska landtbrukets hinder ock hjälp.[9] Där anförde han flera förslag till förbättring av det svenska jordbruket. Ett av dessa gällde fördelarna med att lägga böndernas ägor i storskiften. Faggot blev ett år senare överdirektör för lantmäteriet, och i denna egenskap gjorde han under de närmaste åren upprepade framställningar till Kungl. Maj:t och riksdagen om nyttan av en storskiftesreform.[1]

Den första framgången kom 1749, då Kungl. Maj:t utfärdade en förordning angående lantmätare och deras förrättningar.[2] Denna har ibland benämnts som den första storskiftesförordningen, men denna beteckning är ganska tvivelaktig. Förordningen är istället närmast att betrakta som en instruktion för

[9] Jacob Faggot, *Svenska Landtbrukets Hinder Ock Hjälp* (Stockholm, 1746).

[1] Hilding Forssman, "Om skifte och annan jorddelning i by", *Svenska lantmäteriet 1628–1928*, vol. 2 (Stockholm, 1928), 17.

[2] R.G. Modée, ed., *Utdrag utur alle... utkomne publique handlingar ...*, vol. 4 (Stockholm, 1754), 2851ff.

lantmätarna. Där preciseras hur de skulle förfara, då olika problem uppkom i deras arbete. I det sammanhanget klargjordes också fördelarna med storskifte. Lantmätarna ålades att vid jorddelningar informera byamännen om olägenheterna med tegskiftet. Blev delägarna ense därom, skulle lantmätaren lägga deras ägor i så få skiften som möjligt. Resultatet av 1749 års förordning blev magert, då kravet på total enighet bland bönderna i en by var svårt att uppfylla.

Enighetskravet upphävdes 1752 i ett brev från Kungl. Maj:t till samtliga landshövdingar.[3] Istället skulle den som sökte storskifte kunna visa, att hans jord var i lika gott skick som de andras, innan storskiftet beviljades. Men detta var en ringa framgång för förespråkarna av storskifte, då det var näst intill omöjligt för den skiftesintresserade att bevisa, att han hade skött sina ägor lika bra som de övriga byamännen.

Efter behandling på 1755–56 års riksdag kunde Kungl. Maj:t 1757 utfärda förordningen om hemmansägors läggande i storskifte.[4] Detta blev den första egentliga storskiftesförordningen. Varje delägare – hur litet han än ägde i byn – fick skiftesvitsord.[5] Den storskiftessökande slapp nu kravet på innehav av välskött jord eller de andra byamännens samtycke såsom villkor för att få sin ansökan beviljad.

Det fanns emellertid fortfarande olösta problem, som verkade hämmande på skiftesverket. Ett sådant var att 1757 års förordning åsyftade, att varje delägare skulle få sina ägor samlade på ett ställe. Detta visade sig snart omöjligt i områden med varierad jordmån, då bestämmelser om gradering av jord – för att möjliggöra jämkning av sämre åker mot större areal – ännu saknades. För att lösa denna och en del andra besvärligheter utkom 1762 Kungl. Maj:ts förnyade stadga om storskiftesdelning.[6] Genom denna förordning blev det tillåtet med fyra skiften i vardera åker och äng för varje delägare.

Under de närmaste 20 åren utfärdades en mängd stadgor och

[3] Gabriel Thulin, *Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen* (Stockholm, 1911), 11f.
[4] Modée, vol. 6, 4601ff.
[5] Skiftesvitsord innebär rätt att söka och erhålla skifte.
[6] Modée, vol. 7, 5378ff.

påbud för olika delar av landet. Efter hand insåg man nödvändigheten av att se över och sammanfoga dessa olika bestämmelser i en ny förordning. Detta resulterade i 1783 års författning.[7] Denna blev den sista angående storskiftet och också den utförligaste. Det finns dock ingen anledning att närmare redogöra för dess innehåll, då den i tiden ligger en bra bit utanför föreliggande avhandlings undersökningsperiod.

Ingen av storskiftesförordningarna angrep byorganisationen, trots att det redan då stod klart för en del, att målsättningen med få eller allra helst ett skifte per delägare var svår att uppnå inom den sammanhållna byns ram.[8] Först genom enskiftesförordningen 1807 blev det möjligt att spränga byarna.

Undersökningsmetod

Jag nämnde tidigare att undersökningen av storskiftets utbredning i Östergötland har ett viktigt syfte. Den ska ge nödvändig kunskap för att böndernas reaktioner och inflytande ska kunna bedömas i ett riktigt sammanhang. Det är därför av stor betydelse att fastställa skiftesintensiteten såväl i länet som i de olika häraderna och socknarna. De geografiska variationerna är av särskilt intresse. Skiftesintensiteten är måttet på hur stor andel av jorden, som berördes av skifte inom ett bestämt område och före en viss tidpunkt. Jag kommer strax att presentera olika metoder för att beräkna skiftesintensiteten.

Redan skiftesintensiteten i sig kan antyda något om storskiftesreformens mottagande i länet. Inte så att man oreserverat kan sätta likhetstecken mellan stor genomförandegrad av storskiften och obetydlig opposition. Så enkelt är det inte. Alla delägare i en by fick efter 1757 skiftesvitsord, och då kunde följaktligen en person driva igenom skiftet mot alla de övrigas

[7] C.E. Enagrius, *Samling Af Landtmäteri-Författningar* (Stockholm, 1826), 166ff.

[8] Häradshövding Anders Ahlgren framför t.ex. sådana tankegångar redan 1749. Hans synpunkter är bilagda landshövding Lagerfelts skrivelse till kammarkollegium, 12.3 1754, Rk. 103, handlingar ang. delning i by, KKA.

vilja. I ett så stort område som ett län torde man ändå kunna misstänka, att motståndet var mindre, om reformen fick en snabb spridning med en hög procent skiftad areal som följd, än om motsatt förhållande hade varit fallet. I enstaka byar kan naturligtvis en person ha begärt storskifte mot de övrigas önskan, men att detta skulle ha skett i by efter by i ett helt län förefaller knappast troligt. Mitt antagande är i varje fall att hög skiftesintensitet kan tyda på förhållandevis få reaktioner.

Några forskare har tidigare sysslat med storskiftets utbredning i olika delar av landet. Olika metoder har då kommit till användning för att beskriva den skiftade jordens omfattning. Sven Dahl har för Skånes vidkommande prickat in alla existerande byar på karta. Sedan markerar han de byar, som vid en viss tidpunkt hade genomgått storskifte.[9] Metoden ger en exakt bild av skiftesförloppet, men den kan inte användas för att räkna ut ett procenttal på den skiftade arealen. Däremot kan man själv beräkna procenten skiftade byar av det totala antalet utifrån karta, tabell och text.

Staffan Helmfrid har utnyttjat en liknande metod, som innebär att han räknar antalet storskiftesförrättningar i en socken fram till ett bestämt årtal och sedan dividerar detta med det totala antalet möjliga skiften i samma socken.[1] Han kan då ange ett procenttal på andelen skiftade byar. Metoden är arbetsbesparande, men har också betydande nackdelar. Min uppfattning är att skiftesintensiteten i areal räknat är av betydligt större intresse än andelen skiftade byar. Man bör således söka en metod, som tillåter beräkningar så nära den verkliga arealen som möjligt. Procenten skiftade byar kan nämligen komma ganska långt från procenten skiftad areal. Detta är särskilt märkbart i små socknar med bara ett par, tre byar, varav en var helt dominerande till storleken. Resultatets tillförlitlighet är då helt beroende av vilken eller vilka av byarna, som hade storskiftats före det bestämda årtalet. Hade de två små byarna skiftats men ej den stora, får socknen en skiftesintensitet på 67% enligt Helmfrids metod. I verkligheten kanske den skiftade arealen inte på långt när nådde upp till 50%. Dessa små

[9] Dahl, 90ff.
[1] Helmfrid, "The storskifte, enskifte and laga skifte", 121.

socknar med få byar av varierande storlek var vanliga i Östergötland – speciellt på östgötaslätten. Helmfrids resultat avviker också på ett påtagligt sätt från dem, som jag har erhållit. Helmfrids osäkrare metod förklaras dock av hans stora undersökningsområde, som kräver en enkel och tidsbesparande metod. Det är ett pionjärarbete, som i varje fall i stora drag återger det verkliga skiftesförloppet.

Helmfrids och Dahls metoder att beräkna skiftesintensiteten utifrån andelen skiftade byar har ytterligare en nackdel. Forskaren tvingas att definiera vad en by är, för att kunna fastställa det totala antalet byar i undersökningsområdet. Dahls by består av minst tre hemman på ¼ mantal var, medan Helmfrid kräver två hemman. Detta innebär att alla småbyar och enstaka hemman är uteslutna ur undersökningarna. Ett hemman i Östergötland var vid denna tid ofta delat på flera brukare och dem emellan kunde ägoblandningen vara betydande. Storskiften i småbyar eller av enstaka hemman är inte ovanliga i min undersökning, och de har också kommit med i beräkningarna.

Folke Karlsson har bl.a. använt en metod, som består i att han fastställer mängden tjänstgöringsår för lantmätarna i ett län.[2] Han kan då se hur tjänstgöringsvolymen förändras över tiden beroende på hur många förrättningar som lantmätarna hade att utföra. Denna metod ger bara en högst ungefärlig bild av skiftesverksamhetens fortgång. För mitt syfte är metoden helt oanvändbar, då den endast kan begagnas på länsnivå och inte säger något om utvecklingen i härader och socknar.

Folke Karlsson har även utnyttjat en annan metod, där han lägger mantalet till grund för skiftesintensiteten.[3] Birgitta Olai har också nyligen använt samma tillvägagångssätt på Ekebyborna socken.[4] Mantalsmetoden innebär att man adderar de – före ett bestämt årtal – storskiftade gårdarnas mantal i en socken och dividerar detta med socknens totala mantal. Metoden är mycket arbetskrävande, men ger å andra sidan det mest noggranna resultat, som är möjligt att nå med tillgängligt källmaterial. Jag har därför valt att tillämpa den i min under-

[2] Karlsson, 592ff.
[3] Ibid., 322ff.
[4] Olai, 27ff.

sökning. Det måste poängteras att mantalet inte var något arealmått utan en kameral storlek, som bestämde en gårds skattekraft i förhållande till andra. Mantalets innehåll varierade därför från område till område. Det återspeglar ändå den verkliga arealen bättre än någon annan beräkningsgrund, då den exakta arealen är omöjlig att bestämma utom vid särskilt lyckliga tillfällen och för mycket små undersökningsområden.[5]

Det praktiska genomförandet av min undersökning angående skiftesintensiteten i Östergötland har gått till på följande sätt. Först har lantmäterikontorets kronologiska register över alla lantmäteriförrättningar genomgåtts.[6] Det är upplagt sockenvis och ger upplysningar by för by om genomförda förrättningar. De för perioden 1749–72 upptagna storskiftena har antecknats. Lantmäteriverkets register har också granskats; en del storskiften, som saknas på lantmäterikontoret, har upptäckts här. Därefter har de storskiftade gårdarnas och byarnas mantal – liksom socknarnas och häradernas totala mantal – letats upp i jordeboken i landskontorets arkiv. Jag har valt att hämta uppgifterna från 1755 års jordebok, då den i tiden bäst överensstämmer med storskiftets egentliga inledning. Skifteshandlingar och mantalslängder har utnyttjats som komplement, då tveksamheter har uppstått. De skiftade gårdarnas mantal har sedan adderats sockenvis och ställts i förhållande till respektive sockens totala mantal. Samma procedur har även gjorts med de skiftade gårdarnas och socknarnas mantal uppdelade på skatte-, krono- och frälsejord. Skiftesintensiteten på de olika kamerala jordnaturerna kan ge intressanta upplysningar.

En del problem har dykt upp under arbetets gång. Vid genomgången av det kronologiska registret upptäcktes, att handlingarna före 1760 har en skiftande rubricering. En del förrättningar, som kallas ägodelningar i registret, var egentligen stor-

[5] Birgitta Olai har kunnat beräkna arealen inägojord i Ekebyborna socken, 38ff.

[6] Den officiella beteckningen på lantmäterikontoret är egentligen fastighetsregistermyndigheten i Östergötlands län. Jag kommer av praktiska skäl att använda det mer lätthanterliga och begripliga namnet lantmäterikontoret i Östergötland (Ög.LMK).

skiften. Det har därför varit nödvändigt att undersöka alla handlingar fram till 1760, som i registret har benämningen ägodelning.

Storskiftesförrättningarna kunde variera i omfattning. Det kunde vara fråga om totalskifte (en bys hela ägovidd), inägoskifte (åker och äng), utmarksskifte eller skifte av enstaka ängar, utjordar o.d. Total- och inägoskiftena har undantagslöst medräknats vid bestämmandet av skiftesintensiteten. Utmarksskiftena har medtagits, om skiftet har omfattat hela eller den helt övervägande delen av utmarken. Skifte av enstaka områden har inte upptagits i beräkningarna.

Birgitta Olai hävdar att endast storskiften som omfattade inägojord bör läggas till grund för beräkningar av skiftesintensiteten, då en bättre arrondering av åker- och ängsmarken var det egentliga syftet med skiftesreformen.[7] Detta är enligt min mening en diskutabel tolkning. Det är korrekt, att tegblandningens problem lade beslag på det största utrymmet i den samtida debatten. Det är emellertid en förhastad tanke att av detta dra slutsatsen, att andra delar av skiftesreformen var ovidkommande. Till och med Faggot – de många åkertegarnas värste vedersakare – påminde ofta och allvarligt om de gemensamma utmarkernas vanskötsel.[8] Storskiftet måste placeras i ett större perspektiv, där den primära målsättningen var att modernisera den svenska landsbygden för att ge utrymme åt en större befolkning. Inägorna såväl som utmarkerna skulle bidra härtill. Storskiftesförordningarna och skogslagstiftningen tjänade härvidlag samma syfte, och båda innehöll bestämmelser om utmarksdelning. Sammanläggning av splittrade åkertegar och delning av gemensam mark skulle helst ske i ett sammanhang för att ge maximala arronderingseffekter.

Olai framför vidare som argument för sin metod, att skattläggningen i första hand tog hänsyn till inägornas avkastning. Detta stämmer för den spannmålsproducerande slättbygden, men i skogstrakterna var förhållandet delvis annorlunda. Här inberäknades också de resurser som skapades på skogsmarken. Till och med möjligheterna till svedjebränning bedömdes vid skattläggningen.

[7] Olai, 28f.

[8] RA, rådsprot. inrikes-civila ärenden, 18.3 1755, 397.

Det kan ändå vara befogat att använda de beräkningsgrunder som Olai förespråkar i ett undersökningsområde som hennes. Ekebyborna bestod av slättbygd med obetydlig utmark. I mitt fall, där undersökningsområdet utgörs av hela länet, måste hänsyn tas till såväl skogs-, som slätt- och blandbygder. Ett storskifte på den gemensamma utmarken kunde i skogsbygden framstå som väl så nödvändigt som ett inägoskifte. Utmarken svarade för en betydande del av bondens försörjning. Här odlades också en väsentlig andel av spannmålen. Tegblandningen på inägorna var inte alltid ett första rangens problem.

Denna diskussion har i första hand en principiell betydelse, då valet av beräkningsgrund endast får marginell effekt. Där utmarken hade stor betydelse, fick storskiftet ofta formen av totalskifte eller också skiftades de båda ägoslagen var för sig men med kort mellanrum. Båda ryms då vanligen i undersökningsperioden, och de två beräkningsmetoderna ger därigenom samma resultat. Byar med enbart utmarksskiften är ganska fåtaliga.

Ett speciellt problem har uppstått i samband med gränsdragningen vid periodens slut. Ett storskifte kan anses ha börjat, antingen när delägarna (delägaren) undertecknade sin skiftesansökan till landshövdingen, eller när landshövdingen godkände ansökan och gav order om skiftets verkställande, eller slutligen när lantmätaren började skiftesförrättningen. Min mening är att det hade varit riktigast att betrakta delägarnas (delägarens) beslut och undertecknande som storskiftets inledning – detta särskilt med tanke på mitt arbetes inriktning på lokalsamhället och de där boende böndernas initiativ och reaktioner. Det har emellertid visat sig svårt att utnyttja detta datum för storskiftets begynnelse, då det är mycket arbetskrävande att finna uppgifter om ansökningarnas tillkomstdatum. Lantmäterikontorets register innehåller bara upplysningar om förrättningarnas påbörjan. Denna tidpunkt har därför fått bli utgångspunkt för storskiftets inledning.

Jag har emellertid inte helt velat släppa tanken på att storskiftet började i och med en ansökans undertecknande. Jag har också velat klarlägga exakt hur långt storskiftet hade framskridit vid frihetstidens slut. Det kunde dock dröja upp till ett år mellan ansökningens tillkomst, landshövdingens beslut och

lantmätarens påbörjade arbete. Det har därför varit nödvändigt att gå igenom alla handlingar gällande storskiften som verkställdes 1773. Detta är förklaringen till varför en del storskiften, som verkställdes 1773, finns upptagna i tabell 2 s. 197 och i diagram 1, s. 199. Undersökningsperiodens slut vid årsskiftet 1772/73 gäller alltså ansökningarnas tillkomst. Genomförandet behöver inte ha inletts. Frihetstiden slutar i denna undersökning av praktiska skäl vid årsskiftet och inte den 19 augusti 1772.

Socken- och häradsindelningen har vållat en del problem. På 1700-talet sammanföll inte socken- och häradsgränserna överallt. Somliga socknar kunde vara delade på två eller till och med tre olika härader. Socken- och häradsgränserna skar också rakt genom byar, så att gårdarna i samma by kunde tillhöra olika socknar och olika härader. En hel del gränsförändringar inträffade emellertid mellan jordeboken 1755 och det kronologiska registrets ordnande på 1900-talet. Många sockengränser justerades, några socknar sammanslogs och ett antal nya tillkom. Jag har av arbetsmässiga orsaker låtit de omständigheter, som rådde vid registrets upprättande, gälla för min sockenindelning. Den främsta anledningen därtill har varit svårigheterna att ta fram en tillförlitlig socken- och häradskarta över förhållandena 1755. Det har varit betydligt enklare att ordna en karta som illustrerar 1900-talets situation.[9] Socknarnas och häradernas mantal har därför i viss utsträckning fått räknas om, och några skiftade byar eller delar av sådana har fått överföras till en annan socken, än där de befann sig vid storskiftets genomförande.

Undersökningens resultat

Det bör nu vara dags att närmare behandla storskiftets utbredning och genomförande i Östergötland. Som framgår av tabell 2 påbörjades – och i de flesta fall verkställdes – inte mindre än

[9] Ett avsteg har gjorts från denna regel. Rumskulla socken ligger nu i Kalmar län, men hörde på 1700-talet till Östergötland. Den har därför medtagits i undersökningen. Det bör också påpekas att kartan illustrerar sockenindelningen före inkorporeringen av landsbygdssocknar i olika städer.

513 storskiften fram t.o.m 1772. Här har då även medräknats sådana storskiften av enstaka ängar och utjordar m.m., som har uteslutits vid beräknandet av skiftesintensiteten.

Tabell 2. Antalet storskiftesförrättningar i Östergötlands län 1748–72.

År	*Antal storskiften*
1748–1756	3
1757	7
1758	16
1759	25
1760	20
1761	17
1762	18
1763	22
1764	29
1765	32
1766	39
1767	37
1768	41
1769	42
1770	42
1771	51
1772	72[a]
1748–72	513

[a] inklusive 19 storskiften, som söktes 1772 men verkställdes 1773.

Källor: Kronologiskt register över lantmäteriförrättningar, lantmäterikontoret i Östergötland (Ög.LMK) samt statens lantmäteriverks (LMV) register. Det senare är också upplagt sockenvis och kronologiskt. Registerdelen för Östergötland finns i kopia på Ög.LMK.

Några iakttagelser fordrar närmare kommentarer. Staffan Helmfrid hävdar att endast ett tiotal storskiften förrättades i Sverige före den första egentliga storskiftesförordningen 1757.[1] Samtliga inträffade i Uppsala och Stockholms län. Detta är uppenbarligen fel, då tre storskiften verkställdes i Östergötland före 1757. Det första fullbordades redan 1748, innan storskiftet överhuvudtaget var omnämnt i några förordningar eller instruktioner. Det framgår bl.a. av skiftesansökan, att det ändå var fråga om ett storskifte. Överste Carl Gustaf von Roxendorff

[1] Helmfrid, "The storskifte, enskifte and laga skifte", 117.

begärde, "at i stället för tegeskiftet i Kiölja byelag, och thet hinder som therigenom sker vid åkrens och ängens förbättrande och i behörigt stånd sättjande, tå then ena grannen i byen är villig, försicktig och förmögen til dyligt arbete; then andra åter trög, egenvillig eller kraftlös något sådant at företaga, få dela åker och äng så at hvart och ett hemman får sin enskylta del efter proportion och stångfall".[2] Citatet illustrerar hur väl Roxendorffs tankar överensstämde med Faggots kritik av rådande förhållanden inom jordbruket. Roxendorff var själv en föregångsman på jordbrukets område. Byordningsstadgan 1742 var till stor del hans verk.[3]

Pågående forskning kan också visa, att skiftesåtgärder inte var helt ovanliga före storskiftesförordningarnas tid. I Södermanland genomfördes 1720–50 en betydande mängd skiftesföretag, som närmast hade karaktären av storskifte.[4]

Diagram 1 visar att det skedde en förhållandevis jämn uppgång i antalet skiftesförrättningar per år under den undersökta perioden. Ett undantag är dock märkbart. Det gäller de första åren på 1760-talet, då en tillbakagång i antalet verkställda storskiften inträffade. Två förklaringar till denna omständighet är möjliga. År 1759 började några mycket besvärliga år för östgötabönderna, i synnerhet för dem som bodde på slättbygden. Ett kraftigt prisras på spannmål inleddes detta år, medan övriga priser bestod i stort sett oförändrade. För de bönder – och det gällde en väsentlig del av östgötabönderna – som var helt beroende av spannmålsförsäljning för att betala skatter och varor, skapade prisraset stora ekonomiska problem.[5] Storskiftesförrättningarna var förenade med en hel del kostnader för bönderna, bl.a. arvode och reseersättning till lantmätaren. Det är knappast förvånande, om bönderna undvek nya ekonomiska åtaganden i tider med dåliga konjunkturer.

En annan möjlig förklaring kan sökas i 1757 års storskiftesförordning. Denna kännetecknades av allt för liten hänsyn till

[2] Ög.LMK, Ålvestads sn, akt 11.

[3] Sven Ljung, "Kring tillkomsten av 1742 års byordningsprojekt", *Gottfrid Carlsson 18.12 1952* (Lund, 1952), 285–299.

[4] Göran Hoppe, *Enclosure in Sweden: Background and consequences*, Kulturgeografiskt seminarium 9/79 (Stockholm, 1981), 44ff.

[5] Se s. 152f.

Diagram 1: Antalet storskiftesförrättningar per år i Östergötlands län 1748–72.

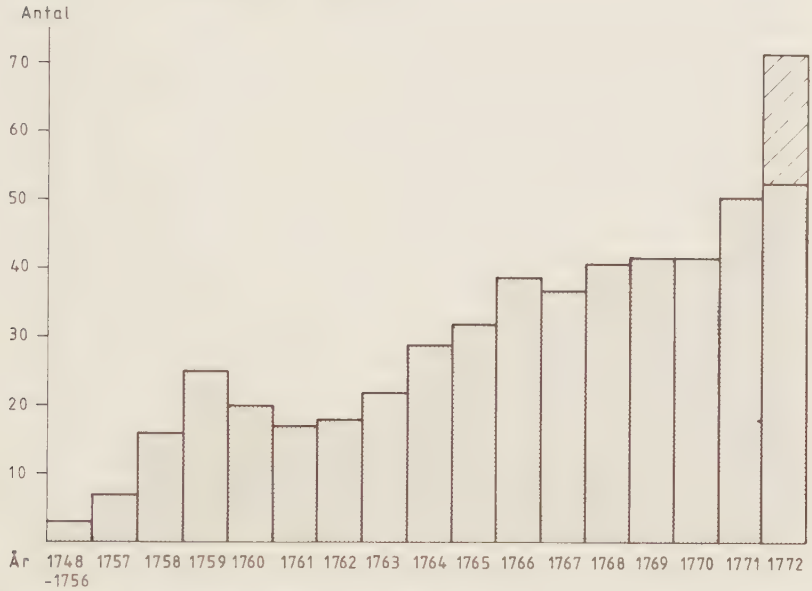

Det streckade området 1772 anger sökta men ej verkställda storskiften.
Källor: Se tab. 2.

faktiska förhållanden inom jordbruket. Bestämmelsen om ett skifte per delägare är exempel därpå. Detta var nästan omöjligt att åstadkomma, då regler för gradering av jorden ännu saknades. Man kan alltså tänka sig, att intresset snabbt avtog för en reform med dessa brister och risker för orättvisor bönderna emellan. Först efter nödvändiga modifieringar i 1762 års stadga tog storskiftet fart igen. Det är omöjligt att avgöra vilken av dessa förklaringar, som bäst speglar verkligheten. Mycket talar för att båda faktorerna hämmade skiftesverket. Det fordrades sedan såväl hyggliga spannmålspriser som en tillämpbar förordning, för att storskiftesverksamheten skulle sätta fart igen.

Jag lämnar antalet skiftesförrättningar och övergår istället till skiftesintensiteten i mantal och procent räknat. Undersökningen visar att 1464 mantal eller hela 26,8 % av länets totala mantalssumma storskiftades under i huvudsak tiden 1757–72 (se tab. 4). Detta är en oväntat hög siffra, särskilt om man

betänker att en stor del av länets mantal inte låg i tegblandning och därför inte behövde storskiftas. Det gällde framförallt säterier, kungsgårdar och prästgårdar. Många ensamgårdar i skogsbygden var i samma situation. Folke Karlsson har visat, att 58,8 % av Jönköpings läns totala mantalssumma storskiftades under hela storskiftestiden 1757–1826.[6] Det är möjligt att motsvarande siffra för Östergötland är något högre, då bybebyggelsen hade större omfattning i detta län. Ändå skiftades kanske mellan en tredjedel och hälften av det möjliga mantalet under storskiftets första 15 år.

Förhållandet mellan skatte-, krono- och frälsejord i Östergötland 1755 framgår av tabell 3. Skattejorden uppgick till 29,0 %, kronojorden till 32,9 % och frälsejorden till 38,1 % av länets totala mantalssumma. Detta innebär att Östergötland hade högre procentuell andel frälsejord än riksgenomsnittet, och således lägre andel skatte- och kronojord. Skattejordens del steg dock mycket snabbt, då skatteköpen här nådde en sådan omfattning att länet intog en särställning under frihetstiden.[7] Med en viss förenkling kan man säga att frälsejorden dominerade i de norra och södra delarna av länet, medan kronojorden var vanligast i det västra och centrala området. Skattejorden visade en mer spridd utbredning, men var särskilt förekommande i de östra kusthäraderna. Kronojorden var alltså främst lokaliserad till slättbygden, medan frälsejorden förekom framförallt i skogsbygderna i norra och södra Östergötland.

Tabell 3. Jordnaturernas fördelning i Östergötlands län 1755 samt riksgenomsnittet år 1700. Procent.

	Skatte	*Krono*	*Frälse*	*Totalt*
Östergötland	29,0	32,9	38,1	100
Hela riket	31,5	35,6	32,9	100

Källor: Jordebok 1755, Ög. LäA, landskontoret, VaLA. Eli Heckscher, "Ett kapitel ur den svenska jordbesittningens historia", *Ekonomisk Tidskrift* (1944), 105f.

[6] Karlsson, 330.

[7] Eli Heckscher, "Ett kapitel ur den svenska jordbesittningens historia", *Ekonomisk Tidskrift* (1944), 117ff.

Studeras skiftesintensiteten på de olika jordnaturerna, finner man påtagliga skiljaktigheter. Frälsejorden uppvisar lägst skiftesintensitet. Detta torde bero på att en stor del av frälsejorden redan var väl arronderad, varför storskiften inte var behövliga. En del kronojord var, som tidigare antytts, också befriad från tegblandning. Kronojorden nådde ändå den högsta skiftesprocenten. Detta sammanhänger med att storskiftet fick störst utbredning på slättbygden, där kronojorden var dominerande. Skiftesintensiteten på denna jord ger dock för höga värden i min tabell. De ovan omtalade skatteköpen är orsak till detta. Kronojorden minskade åren 1755–72, medan skattejorden ökade i motsvarande grad. Ett sådant förlopp kan inte avläsas, såvida man inte undersöker samtliga jordeböcker under perioden. Detta skulle emellertid kräva en orimlig arbetsinsats. De verkliga talen för skiftesintensiteten på kronojorden torde därför behöva en justering nedåt med ett par procent, medan skiftesintensiteten på skattejorden skulle behöva höjas.

Tabell 4. Jordnaturernas fördelning i mantal och procent samt skiftesintensiteten på dessa i Östergötlands län. Skiftesintensiteten anger tillståndet vid årskiftet 1772/73.

	Skatte	*Krono*	*Frälse*	*Totalt*
Mantal	$1\,582\frac{23}{24}$	$1\,798\frac{15}{24}$	$2\,082\frac{11}{16}$	$5\,459\frac{25}{48}$
Procent	29,0	32,9	38,1	100
Skiftat mantal	$466\frac{3}{8}$	$666\frac{5}{12}$	$331\frac{5}{24}$	1 464
Skiftesintensitet %	29,5	37,1	15,9	26,8

Källor: Se tab. 2 och 3.

För att få en bättre bild av de geografiska variationerna har skiftesintensiteten också räknats ut för länets 21 härader (se tab. 5). Östkinds härad med bara 0,7 % storskiftat mantal uppvisar den lägsta skiftesprocenten. Den högsta skiftesintensiteten hade Gullbergs och Åkerbo härader, där drygt 50 % av häradernas mantalssumma var storskiftad eller skifte hade sökts före utgången av 1772. En stor grupp härader finns sam-

lade i intervallet 44–51 %. De är alla belägna på den centrala delen av östgötaslätten mellan sjöarna Tåkern och Roxen (karta 1 s. 204–205).

Tabell 5. Skiftesintensiteten 1772/73 uträknad på häraderna i Östergötlands län.

Skiftesintensitet	*Härad*[a]
> 50 %	Gullberg (50,9), Åkerbo (50,2)
25–50%	Vifolka (48,8), Lysing (47,2), Boberg (46,0), Dal (45,7), Göstring (45,2), Aska (44,2), Lösing (43,0), Bråbo (41,4), Hanekind (31,4)
10–24,9%	Skärkind (22,9), Valkebo (18,6), Björkekind (16,1), Hammarkind (14,1), Bankekind (12,8), Finspånga län (10,5), Memming (10,0)
< 10 %	Kinda (3,8), Ydre (2,9), Östkind (0,7)

[a] Skiftesintensiteten är beräknad efter häradernas nuvarande omfattning och inte deras utsträckning på 1700-talet. Siffrorna efter häradsnamnen anger skiftesintensiteten (%).

Källor: Se tab. 2 och 3.

Men även häraderna utgör för stora områden för att ge en tillförlitlig bild av de lokala variationerna. Skiftesintensiteten har därför uträknats också för Östergötlands 150 socknar. Skillnaderna mellan socknarna är mycket stora (se karta 2 s. 206–207). I 29 socknar förekom inget storskifte under den tid, som undersökningen omfattar. En skiftesintensitet på mer än 50 % uppvisar 41 socknar. De högsta värdena innehar Heda och Kaga med 97,2 % respektive 93,8 %. De högsta skiftesvärdena är, som framgår av karta 2, nästan fullständigt lokaliserade till östgötaslätten. Ett stort sammanhängande område med mer än 50 % storskiftat mantal av respektive sockens mantalssumma går från Tåkern i väster till Roxen i öster. Men även inom detta område finns stora olikheter. De högsta värdena finner vi i några socknar söder om Tåkern och likaledes i några en bit väster om Roxen. Notabelt är att vissa delar av den s.k. Vadstenaslätten uppvisar anmärkningsvärt låg procent skiftat mantal. Många socknar ligger långt under 50 %. Det är denna del av östgötaslätten, som idag ger de största skördarna.

Inte ens sockennivån ger oss en helt riktig bild av storskiftets utbredning. Koncentrationen till östgötaslätten var ännu större, än vad karta 2 visar. De många långsträckta socknarna i nordsydlig riktning omedelbart söder om det mörka området på kartan består av både slätt- och skogsbygd. De storskiften som genomfördes där förekom i huvudsak i de norra delarna – med andra ord på slättområdet. Låt mig åskådliggöra detta med ett exempel. Ödeshögs och Stora Åby socknar i Lysings härad hade en skiftesintensitet på 32,4 % respektive 29,3 %. Den norra tredjedelen av de båda socknarna nådde en högre skiftesintensitet än 50 %, medan de södra två tredjedelarna stannade under 10 %. Jag får emellertid nöja mig med att påpeka detta faktum, då det av arbetsmässiga skäl inte har varit möjligt att operera med mindre enheter än socknar.

Staffan Helmfrid har också undersökt vilka socknar, som uppvisar en 50 % skiftesgrad.[8] Däremot säger hans arbete inget om skiftesprocenten i de övriga socknarna. Han har också satt gränsen ett år tidigare – vid årsskiftet 1771/72. Jag har tidigare redogjort för den av honom använda metoden. Flera socknar, som med hjälp av Helmfrids metod kom upp i en skiftesintensitet av 50 %, gör inte det om man använder mantalsmetoden. Det gäller t.ex. Röks socken i Lysings härad och Ringarums socken i Hammarkinds härad. Ett än större antal socknar uppvisar det motsatta resultatet. Detta är fallet även om år 1772 räknas bort i min undersökning. Helmfrids arbete presenterar en mycket svagare utbredning av storskiftet på östgötaslätten, än som i verkligheten förekom. Den bild han ger visar bara små osammanhängande öar med mer än 50 % skiftesgrad. Divergensen mellan Helmfrids och mina resultat tyder på att det i stor utsträckning var de stora byarna med ansenlig mantalssumma och areal, som storskiftades först.

Även utanför slättområdet kan en del intressanta iakttagelser göras. Få storskiften förekom i skogsbygderna i norra och södra Östergötland under perioden, men det finns ändå en tydlig skillnad mellan de båda områdena. De flesta socknar i södra skogsområdet saknade helt storskiften, medan flera socknar i norr i varje fall nådde en skiftesintensitet på över 10 %. Det är

[8] Helmfrid, "The storskifte, enskifte and laga skifte", 120.

ÖSTERGÖTLANDS LÄN

HÄRADER OCH SOCKNAR

Socknarnas namn

Aska härad
1 Västra Ny
2 Motala
3 Vinnerstad
4 Ask
5 Varv
6 Västra Stenby
7 Hagebyhöga
8 Fivelstad
9 Styra
10 Orlunda

Bankekinds härad
1 Vårdsberg
2 Askeby
3 Örtomta
4 Bankekind
5 Värna
6 Björsäter
7 Grebo
8 Åtvid

Björkekinds härad
1 Konungsund
2 Tåby
3 Kuddby
4 Å
5 Östra Ny
6 Rönö

Bobergs härad
1 Kristberg
2 Brunneby
3 Klockrike
4 Lönsås
5 Ekebyborna
6 Fornåsa
7 Älvestad
8 Skeppsås
9 Vallerstad

Bråbo härad
1 Simonstorp
2 Kvillinge
3 Östra Eneby

Dals härad
1 S:t Per
2 Strå
3 Örberga
4 Nässja
5 Herrestad
6 Källstad
7 Rogslösa
8 Väversunda

Finspånga läns härad
1 Regna
2 Skedevi
3 Risinge
4 Vånga
5 Hällestad
6 Tjällmo
7 Godegård

Gullbergs härad
1 Ljung
2 Stjärnorp
3 Vreta kloster
4 Flistad
5 Björkeberg

Göstrings härad
1 Allhelgona
2 Järstad
3 Högby
4 Bjälbo
5 Appuna
6 Hov
7 Väderstad
8 Hogstad
9 Ekeby
10 Åsbo
11 Rinna
12 Blåvik
13 Malexander

Hammarkinds härad
1 Västra Husby
2 Drothem
3 Skönberga

ÖSTERGÖTLANDS LÄN

SKIFTESINTENSITET.

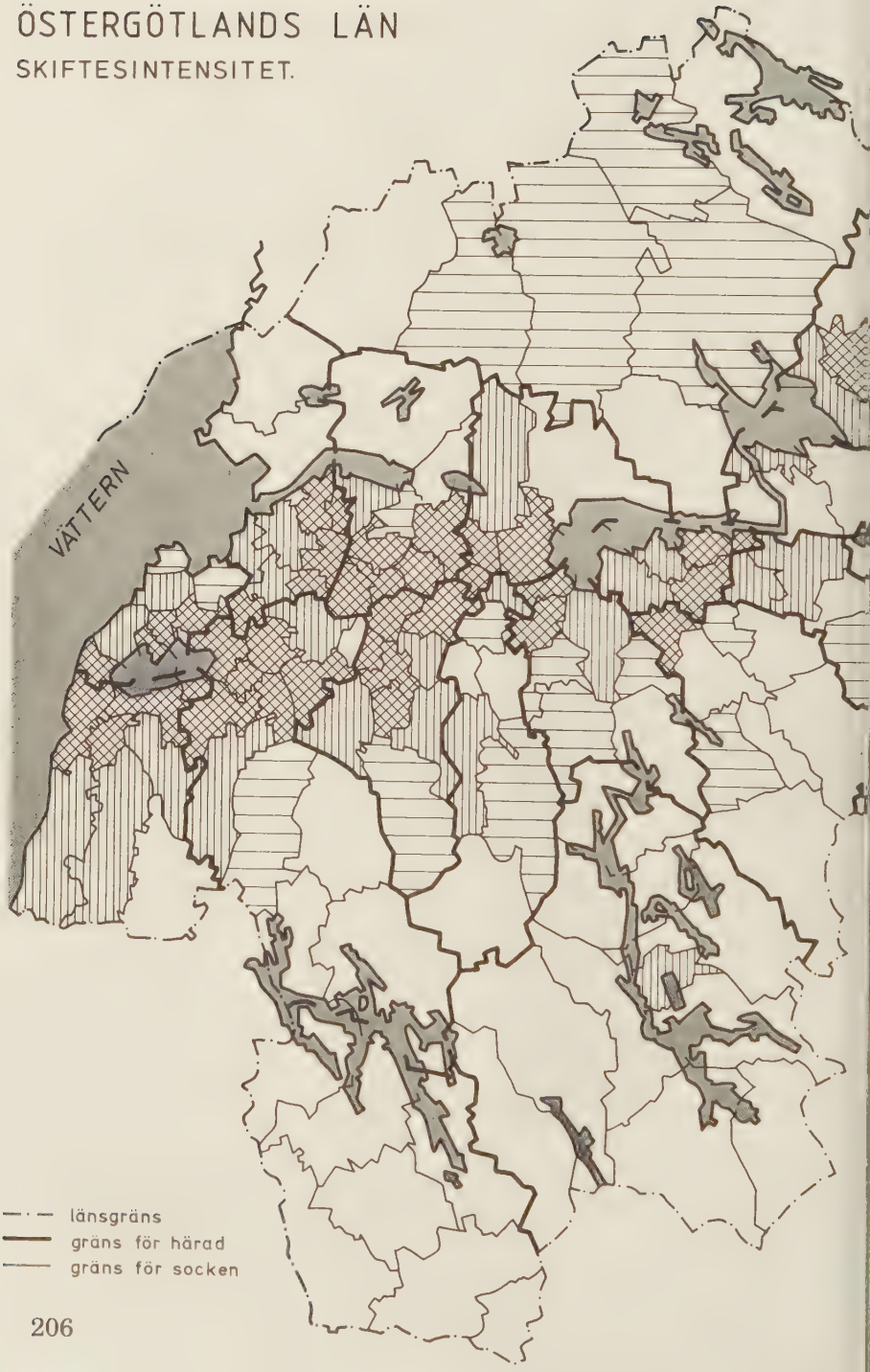

4 Mogata
5 Skällvik
6 S:t Anna
7 Börrum
8 Ringarum
9 Gryt

Hanekinds härad
1 Kaga
2 Kärna
3 S:t Lars
4 Slaka
5 Landeryd
6 Skeda
7 Vist

Kinda härad
1 Vårdnäs
2 Tjärstad
3 Västra Eneby
4 Hägerstad
5 Kättilstad
6 Oppeby
7 Hycklinge
8 Horn
9 Kisa
10 Tidersrum

Lysings härad
1 Kumla
2 Svanshals
3 Rök
4 Heda
5 Västra Tollstad
6 Ödeshög
7 St. Åby
8 Trehörna

Lösings härad
1 Krokek
2 Dagsberg
3 S:t Johannes
4 Styrstad
5 Tingstad
6 Furingstad

Memmings härad
1 Kullerstad
2 Kimstad
3 Borg

Skärkinds härad
1 Gistad
2 Skärkind
3 Gårdeby
4 Östra Ryd
5 Yxnerum

Valkebo härad
1 Ledberg
2 Rappestad
3 Sjögestad
4 Vikingstad
5 Gammalkil
6 Nykil
7 Ulrika

Vifolka härad
1 Normlösa
2 Västerlösa
3 Viby
4 Herrberga
5 Veta
6 Mjölby
7 Sya
8 Östra Tollstad
9 Västra Harg

Ydre härad
1 Torpa
2 Asby
3 Norra Vi
4 Sund
5 Västra Ryd
6 Svinhult
7 Rumskulla

Åkerbo härad
1 Östra Skrukeby
2 Lillkyrka
3 Törnevalla
4 Östra Harg
5 Rystad

Östkinds härad
1 Kvarsebo
2 Östra Stenby
3 Östra Husby
4 Häradshammar
5 Jonsberg

bergslagssocknarna som redovisar de högsta värdena. Bruken spelade en viktig roll här. Det fanns från deras sida ett vitalt intresse av att åstadkomma skifte i byar, där de hade ägaranspråk. De gemensamma byskogarna försvårade brukens ved- och träkolförsörjning. Ett storskifte medförde att de olika jordägarna fick kontroll över var sin del av byskogen. De större allmänningarna, t.ex. häradsallmänningar, hade bruken däremot ofta fördel av (se s. 78).

Sammanfattning och slutsatser

Undersökningen har visat att storskiftet fick en mycket snabb spridning i Östergötland. Under reformens första 15 år (1757–72) genomfördes drygt 500 skiftesförrättningar, och nästan 27 % av länets totala mantalssumma berördes av storskiftet. Jag antog tidigare att en hög skiftesintensitet kan tyda på ett förhållandevis svagt motstånd mot reformen. Vi ska i nästa avsnitt se hur detta överensstämmer med verkligheten. Skiftets snabba utbredning tyder i varje fall på att det fanns ett lokalt intresse för lagstiftningen. En påtvingad åtgärd från centralmakten skulle aldrig fått en sådan genomslagskraft, hur effektivt uppföljandet än hade varit. De pådrivande personerna i riksdag och ämbetsverk arbetade inte utan stöd och gehör från åtminstone en del av jordbrukarna på lokal nivå. Centralmaktens övergripande mål och syften tillfredsställde tydligen också lokala privatekonomiska intressen.

Storskiftets utbredning i Östergötland var i stor utsträckning koncentrerad till slätten. Både antalet storskiften och skiftesintensiteten nådde de ojämförligt högsta värdena på slättbygden. Östgötaslätten utgjorde dock inget enhetligt område. Storskiftet fick störst omfattning i trakterna av sjöarna Tåkern och Roxen, medan delar av den s.k. Vadstenaslätten berördes i mindre utsträckning. Skogs- och blandbygderna uppvisade också variationer; i många socknar genomfördes en hel del storskiften även här. Dessa socknar var emellertid stora med en ansenlig mantalssumma. Ensamgårdarna var vanligast förekommande. Även om flera byar i en sådan socken skiftades, gav det ett litet utslag i procent av socknens totala mantal.

Storskiftets förankring på slättbygderna har traditionellt förklarats med att tegblandningen hade störst omfattning där. Det ligger säkert en hel del sanning i detta, men Birgitta Olai har också uppmärksammat en annan viktig faktor. Uppodlingen hade nått en maximal nivå just vid tiden för storskiftet.[9] Så gott som all möjlig jord inom det rådande odlingssystemet hade då förvandlats till åker. Storskiftet skulle ersätta produktionsökning genom uppodling med produktivitetsökning på redan tillgänglig åker. Skogs- och blandbygderna hade i avseende på inägorna inte nått denna kritiska punkt ännu.

Det finns också en mindre sofistikerad förklaring till storskiftets snabba förlopp på slättbygden. Det var här de stora byarna fanns, och jag har iakttagit att det var dessa som vanligen skiftades först. Chansen var större att åtminstone någon önskade och sökte skifte i en by med många delägare än i en by med bara några få.

Vi bör nu ha fått en ganska exakt bild av storskiftets fortgång och utbredning i Östergötland fram till 1772/73. Med detta som bakgrund är det nu fruktbart att ingående diskutera de lokala bondereaktionerna mot storskiftesförordningarna och storskiftesförrättningarna. Undersökningen kommer att fokuseras på problem och frågeställningar, som har presenterats i inledningskapitlet.

4.3. Initiativtagarna till storskiften

Begreppet reaktion sammankopplas oftast med negativa yttringar mot bestämda företeelser eller förhållanden. Reaktionen har vanligen denna innebörd också i min framställning. De som inte hade något att invända mot exempelvis en lagstiftningsåtgärd reagerade inte, och deras synpunkter framträder därför sällan inför eftervärlden.

En reaktion kan emellertid ta sig positiva uttryck. I storskiftesfrågan kan man också avläsa sådana reaktioner. En ansökan om ett storskifte var ett klart ställningstagande för reformen. Jag ska därför inleda behandlingen av böndernas reaktio-

[9] Olai, 151ff.

ner och inflytande med att granska vilka som ansökte om storskifte.

Rätt att begära storskifte tillkom jordägarna i en by. Det innebär att ägare av skatte- och frälsejord samt kronan hade skiftesvitsord. Brukare av krono- och frälsejord var uteslutna från denna rätt. Förordningarna kom dock inte att tolkas så snävt. Landshövdingarna i Östergötland godkände, som vi snart ska se, även ansökningar från en del kronobönder.

Den traditionella bilden av initiativtagarna till storskiften – särskilt under reformens inledningsskede – är entydig. Det var ståndspersoner av olika slag som ansökte om storskifte, medan bönderna i gemen var motvilliga och misstänksamma.[1] Den här synen präglar inte bara svensk forskning utan är gemensam för större delen av den historiska litteratur, som berör skiftesverksamheten i Europa.[2]

Empiriska undersökningar av initiativtagarna till storskiften är dock fåtaliga; de flesta forskare bygger sina antaganden på mycket lösa grunder. Ibland har samtida berättande källor fått ersätta mer grundliga studier. Det ska erkännas att sådana källor som exempelvis landshövdingarnas riksdagsberättelser ofta talar om ståndspersoner som föregångsmän. Landshövding Strömfelt i Östergötland skrev t.ex. 1771 till riksdagen, att adeln, prästerskapet och andra ståndspersoner fungerade som föredömen för bönderna, som sedan följde deras exempel.[3] Man bör emellertid ha klart för sig, att detta var ett vanligt språkbruk i den skriftliga korrespondensen mellan ämbetsmän, myndigheter och andra beslutsfattare även i andra sammanhang under frihetstiden. Det kanske inte heller är så förvånande, att man satte framsynthetens stämpel på grupper och personer, som man själv tillhörde eller stod i nära social och ekonomisk relation till. Det finns alltså stor anledning att närmare undersöka hållbarheten i både den samtida och den sentida uppfattningen på detta område.

Det är ett omfattande och tidsödande arbete att kartlägga

[1] T.ex. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia*, vol. II:I, 247, Ingers, 299ff samt Karlsson, 387ff.
[2] Pettersson, 318ff.
[3] RA, R.3613, KEKD:s handlingar 1771–72, 126ff.

initiativtagarna. Undersökningen kan därför omöjligen omfatta hela länet. Jag har valt att begränsa studien till Lysings härad. Häradet innesluter såväl slätt- som skogsbygd, och storskiften genomfördes i båda områdena under den aktuella perioden.

I Lysings härad förrättades 43 storskiften under tiden 1749–72. Det är knappt 10 % av det totala antalet skiften, som verkställdes i hela länet under motsvarande tid. Tre storskiften måste dock frånräknas, då inga privatpersoner sökte dessa. Kronan var orsak till två genom en allmän författning om militieboställenas skyndsamma avmätning och läggande i storskifte.[4] Det tredje hade sitt ursprung i en dom i Göta hovrätt.[5] Det återstår således 40 storskiften att granska.

Initiativtagarna kan kartläggas på två sätt. Den enklaste vägen är att läsa skifteshandlingarna, men lantmätarna har ofta underlåtit att lämna uppgift om upphovsmännen. Den andra möjligheten är att gå till landskansliets supplikdiarium, där skiftesansökningarna registrerades vid ankomsten till landskansliet. Det krävs då att man känner till antingen ankomstdatum eller namnen på delägarna i den undersökta byn. Den första uppgiften saknar man i allmänhet, men delägarna går vanligen att spåra. Deras namn söks sedan i diariets personregister, och förhoppningsvis finner man då den eller de som ansökte om storskifte. Ibland är det nödvändigt att gå ganska långt tillbaka i tiden – räknat från storskiftesförrättningens genomförande. Detta är ett omständligt arbete, då delägarna kan vara många och antalet suppliker flera tusen per år.

Skifteshandlingarna gav upplysning om initiativtagarna till storskiften i drygt hälften av förrättningarna i Lysings härad. De övriga fick sökas i landskansliets supplikdiarium. Upphovsmännen kunde återfinnas till samtliga 40 storskiften i häradet.

Folke Karlsson är en av de få forskare, som tidigare har undersökt de skiftessökande. Studien omfattar Norra och Södra Vedbo härader i Jönköpings län under åren 1757–66. Hans undersökning stödjer den traditionella bilden av initiativtagarna. Ståndspersoner var upphovsmän till 80 % av de storskiften,

[4] Ög. LMK, Heda sn, akt 21 och Västra Tollstad sn , akt 13.
[5] Ög. LMK, Heda sn, akt 18.

som han har granskat.[6] Denna siffra behöver antagligen korrigeras en bra bit nedåt, då han begår misstaget att endast undersöka de storskiften, där uppgifterna om de skiftessökande går att utläsa ur skifteshandlingarna. Jag har i mitt arbete klart förmärkt, att lantmätarna var avgjort mer noggranna med att omnämna initiativtagaren i skiftesakten, om denne var en ståndsperson, än då det gällde bönder. Endast supplikdiariet ger en objektiv bild av de skiftessökande.

Hur stor var då andelen av olika initiativtagare i Lysings härad? Jag har delat in de skiftesansökande i tre grupper, enbart ståndspersoner, ståndspersoner och bönder gemensamt och enbart bönder.

Tabell 6. Storskiftesansökningar gjorda av ståndspersoner resp. bönder i Lysings härad under perioden 1749–72.

Initiativtagare	*Antal skiften*	*Procent*
Enbart ståndspersoner	14	35,0
Ståndspersoner och bönder gemensamt	11	27,5
Enbart bönder	15	37,5
Totalt	40	100

Källor: Supplikdiarium, Ög.LäA, landskansliet, VaLA. Skifteshandlingar, Ög.LMK.

Vi finner, om de två första grupperna adderas, att ståndspersoner medverkade i 25 storskiftesansökningar eller 62,5 % av hela antalet skiften. Denna siffra är ungefär 20 procentenheter lägre än det resultat, som Folke Karlsson nådde för Norra och Södra Vedbo härader. Hans undersökningsperiod var emellertid kortare, och man kan misstänka, att böndernas andel av ansökningarna ökade med åren. Detta förklarar då skillnaden mellan resultaten. Jag räknar därför bort alla storskiften i Lysings härad, som faller utanför perioden 1757–66. Det genomfördes inga skiften i häradet före 1757 men efter 1766 verkställdes 10 förrättningar. Initiativtagarnas fördelning på de 30 kvarvarande blir som tab. 7 utvisar.

[6] Karlsson, 395.

Tabell 7. Storskiftesansökningar gjorda av ståndspersoner resp. bönder i Lysings härad under perioden 1757–66.

Initiativtagare	*Antal skiften*	*Procent*
Enbart ståndspersoner	7	23,3
Ståndspersoner och bönder gemensamt	11	36,6
Enbart bönder	12	40
Totalt	30	100

Källor: Se tab. 6

Storskiften till följd av bondeansökningar visar en mycket jämn fördelning över tiden. Förhållandet mellan dessa ansökningar och de, där ståndspersoner var intressenter, förändras inte mycket av att undersökningen inskränks till perioden 1757–66. Bondeinitiativens procentuella andel ökar t.o.m. något. Olikheten mellan Karlssons och mitt resultat torde istället, som tidigare påpekats, vara att söka i den av Karlsson använda metoden.

Sammanfattningsvis kan man alltså konstatera, att den gängse uppfattningen om initiativtagarna till storskiften stämmer så tillvida, att ståndspersonerna i förhållande till sitt antal var överrepresenterade bland de skiftessökande. Inslaget av ståndspersoner bland initiativtagarna i Lysings härad var däremot inte på långt när så dominerande som den traditionella bilden antyder. Bondeinitiativ låg bakom ett betydande antal storskiften. Bönderna var ensamma intressenter i drygt ⅓ av ansökningarna och dessa initiativ tillsammans med dem, där bönderna medverkade, översteg faktiskt motsvarande deltagande från ståndspersonernas sida. Birgitta Olai har nyligen visat, att förhållandet i Lysings härad inte var någon isolerad företeelse. I Ekebyborna socken var bönderna genomgående de aktivaste initiativtagarna.[7]

Vad kännetecknar de bönder, som begärde storskifte? Går det att finna några gemensamma drag hos dem? Jag har för säkerhets skull begränsat undersökningen till de 15 skiften, där bönderna var ensamma supplikanter. De ansökningar som var undertecknade av både ståndspersoner och bönder har för-

[7] Olai, 47ff.

bigåtts, då man inte helt kan utesluta otillbörlig påverkan från ståndspersonernas sida. En sådan påverkan skulle i så fall kunna förrycka resultatet, då de ekonomiskt och socialt svagaste bönderna kan ha haft svårast att motstå krav.

Vi borde endast finna skattebönder bland de skiftessökande bönderna. Förordningarna krävde jordägande som villkor för skiftesvitsord. Min undersökning visar att bestämmelserna inte följdes riktigt så strängt. Skattebönder medverkade i 14 av de 15 storskiftesansökningarna. Den resterande begärdes av en dräng, som var innehavare av en halv kronoutjord i Hejla by.[8] Det kan vara tveksamt, om denna ansökan ska föras till bondegruppen. Jag har ändå gjort det, då drängen i varje fall passar bättre där än bland ståndspersonerna. En kronobonde var också delaktig i en annan ansökan – då tillsammans med en skattebonde.[9] Det är tydligt att landshövdingarna kunde tillåta sig en vidare tolkning av reglerna för skiftesvitsord – åtminstone så länge ansökningen inte mötte något motstånd bland de övriga delägarna i byn.[1] Dessa undantag förändrar dock inte helhetsbilden. Det var skattebönder, som stod bakom bondeinitiativen till storskiften.

Den sociala ställningen tycks inte heller vara oväsentlig. Nämndemän, rusthållare och gästgivare sökte 6 av de 15 storskiftena. Detta innebär en uppenbar överrepresentation. Speciellt klart markerat är detta, när det gäller skatterusthållare. Sju skatterusthållare deltog i 4 av de 15 ansökningarna. Böndernas sociala ställning torde alltså ha haft en avgörande betydelse för synen på storskiftesreformen. Hade vi på 1760-talet fått uppdraget att i Lysings härad uppleta en bonde med positiv inställning till storskiftet, borde vi ha haft störst chans att finna honom bland häradets skatterusthållare.

Slutligen ska jag undersöka hur stort gårdsinnehav de skif-

[8] Ög.LMK, Röks sn, akt 18.
[9] Ög.LMK, Svanshals sn, akt 27.
[1] Det fanns också andra jordinnehavare i Lysings härad, som begärde skifte utan att vara jordägare. Civila och militära boställsinnehavare förekommer ganska ofta i ansökningarna. Kronorusthållare har visat sig spela en viktig roll som initiativtagare på andra håll (Olai, 54). De ägde förvisso rustningsrätten men kan inte betraktas som jordägare.

tessökande bönderna hade. Detta ger naturligtvis inte någon fullständig bild av böndernas ekonomiska ställning.[2] Det kan endast ge en antydan om till vilket skikt i bondesamhället, som de bör räknas. Drängen i Hejla måste dock räknas bort, då han inte ägde mantalsatt jord. De övriga initiativtagarna ägde eller brukade gårdar med en storlek av ¼–½ mantal, varvid ½ mantal var allra vanligast. Det är ett mycket jämnt ägoinnehav som uppvisas – utan ytterligheter åt någondera hållet. Den genomsnittliga storleken blir 0,4 mantal per bonde. De skiftessökande framstår således inte som några jordpossessionater utan innehade gårdar i en storlek, som var normal i Östergötland vid denna tid.

Vi har nu fått en tämligen klar bild av de storskiftessökande bönderna i Lysings härad. Den pekar entydigt på att det var skattebönder med god social ställning, som var mest mottagliga för en nymodighet som storskiftet. Däremot är det mer tveksamt, om de också intog en ekonomiskt stark position i bondesamhället. Denna elit bland bönderna var genom bl.a. kontakter med ståndspersoner av olika slag säkert mer välinformerad om och mindre misstänksam mot jordbruksreformer. De hade antagligen också bättre förutsättningar att bedöma de ekonomiska fördelarna av en storskiftesförrättning.

4.4. Riksdagarna och de lokala bondereaktionerna

Jag ska i de tre följande avsnitten undersöka omfattningen av bondereaktionerna mot storskiftet. Jag ska också klarlägga hur stor framgång bönderna hade med sina klagomål på olika beslutsnivåer i samhället. All egentlig kritik mot skogslagstiftningen och brännvinsrestriktionerna riktade sig till centralmaktens högsta organ, riksdagen och Kungl. Maj:t. Bönderna vände sig visserligen ibland till landshövdingarna, men dessa fungerade då endast som mellaninstans på vägen till Kungl. Maj:t. Detta innebär inte att landshövdingarna saknade bety-

[2] Jag har inte undersökt om de skiftessökande bönderna ägde gårdar i andra byar än dem som berördes av de aktuella skiftesförrättningarna.

delse. Det anger endast var de definitiva besluten vanligen togs.

Förhållandet var annorlunda ifråga om storskiftet. Reaktionerna kunde här adresseras till tre olika beslutsnivåer. Kungl. Maj:t eller riksdagen var mottagare, då man önskade protestera mot storskiftesförordningarna. Denna opposition framfördes genom besvär till riksdagen eller suppliker via landshövdingen till Kungl. Maj:t. Då motståndet gällde storskiftesförrättningarna, fick man däremot vända sig till landshövdingen på regionalt plan eller till häradsrätterna på lokal nivå.

Jag ska börja med att undersöka de reaktioner, som riktade sig mot storskiftesförordningarna. Det ska på en gång sägas, att jag inte kommer att ge någon fullständig utredning av sakfrågan. Här – liksom i de tidigare kapitlen – inriktas uppmärksamheten på beslutsprocessen och på hur bönderna förmådde att utnyttja sina politiska resurser för att nå framgång. Jag ämnar i första hand belysa de delar av storskiftesfrågan, som ledde till reaktioner med förnyad behandling på senare riksdagar som följd. Även de bestämmelser i förordningarna, som orsakade problem på lokalplanet vid genomförandet av reformen, kommer att behandlas med särskilt intresse.

Förpostfäktning, riksdagen 1751–52

Jacob Faggot inlämnade 1748 ett memorial till Kungl. Maj:t om fördelarna med att lägga den tegskiftade jorden i storskiften. Förslaget var mycket genomgripande och innehöll bl.a. begäran om ovillkorligt skiftesvitsord och om möjligt endast ett skifte per delägare. Det ovillkorliga skiftesvitsordet bröt mot bestämmelserna om solskiftets orubblighet i 1734 års lag, varför Kungl. Maj:t remitterade ärendet för utredning till kammarkollegium.[3] Denna utredning pågick fortfarande, när storskiftesfrågan för första gången blev föremål för riksdagsbehandling som ledde till beslut.[4] Detta inträffade vid riksdagen 1751–52.

[3] Handlingarna i detta ärende finns samlade i en volym på KKA, Rk. 103, handlingar ang. delning i by.

[4] Storskiftesfrågan berördes också på riksdagen 1746–47 men utan att handläggningen resulterade i beslut. Se Jutikkala, 269f.

Det var bondeståndet som väckte frågan, och det skedde i form av en punkt i de allmänna besvären. Ståndet var positivt till storskifte och omtalade olägenheterna med de små tegarna i åker och äng och svårigheterna vid skötseln av dem. Besvärspunkten avslutades med en hemställan, "at hädaneffter wid alla delningar af åker och äng storskifften blifwa inrättade, såwida orternes och ställets beskaffenhet och lägenhet det giörligen tillåta."[5] Beslutet var dock inte enhälligt: enligt protokollet protesterade åtskilliga, då paragrafen infördes i besvären. Riksdagsmännen från sex län och några enstaka från ytterligare två län stod bakom innehållet i besväret.[6] Protokollet upplyser, att bönderna i några län hade gett sina riksdagsmän i uppdrag att göra framställningar vid riksdagen om nyttan av storskiften.[7] Initiativet kom alltså ursprungligen från härads- eller sockennivå utan att det framgår vilka län som åsyftas. Riksdagsmännen från Östergötland stödde kravet på storskifte, men häradsbesvären till denna riksdag innehåller inga sådana önskemål.

Frågan remitterades till allmänna besvärsdeputationen, som i sin tur sände ärendet vidare till kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen. Där kom det att förberedas av kammar- och ekonomiutskottet. I denna handläggning spelade Jacob Faggot en viktig roll.[8] Hans förslag, kunnande och entusiasm påverkade med all säkerhet utskottsledamöternas inställning till storskifte.

Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen fick snart tillbaka ärendet och fastställde sitt utlåtande i februari 1752.[9] Bondeståndet fick beröm av deputationen för sin framsynthet, och ståndets önskemål tillstyrktes med uppskattning. Yttran-

[5] *Bondeståndets riksdagsprotokoll,* vol. 7, 325.

[6] Ibid. Bakom besvärspunkten stod riksdagsmännen från Blekinge, Närke och Värmlands, Skaraborgs, Östergötlands, Kopparbergs, Göteborgs och Bohus län samt riksdagsmännen från Öland i Kalmar län och Dalsland i Älvsborgs län.

[7] Ibid., 4.6 1752, 307.

[8] Thulin, 10.

[9] RA, R.3001, KEKD:s prot., 14.2 1752, 315, R.2978, ABD:s prot., 19.2 1752, 160ff samt R.1874, BdSt:s arkiv, projekt till resolution på allmogens allmänna besvär § 14.

det ger också en beskrivning av tegskiftets nackdelar; särskilt betonades de problem, som tegblandningen skapade i Skåne. Deputationen gick dock lite längre i sitt förslag, än vad bondeståndet uppenbarligen hade åstundat. Man beslöt nämligen också, "at til så mycket mera befordra thenna högst nödiga och nyttiga sak, är deputationen af then tanka, at then bör äga witsord, som sin åker eller äng i storskifte lägga will." Någon avvikande mening finns ej antecknad i protokollet eller yttrandet.

Ärendet gick nu tillbaka till allmänna besvärsdeputationen.[1] Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens förslag väckte där en livlig debatt. Gustaf Reuterholm förvånade sig mycket över, att bondeståndet hade tagit in denna punkt bland sina allmänna besvär. Han trodde inte att ståndet insåg konsekvenserna av storskifte. Han var visserligen inte själv motståndare till storskifte, men kunde inte acceptera ovillkorligt skiftesvitsord. Bondeståndets talman Olof Håkansson försvarade sig och ståndet. Hans mening var att så länge en skiftesansökning saknade laglig sanktion kunde alltför många hinder läggas i vägen för storskiftets genomförande. Ett storskifte skulle dock inte beviljas hur och när som helst. Det skulle endast få ske vid hemmansklyvningar och andra tillfällen, då byarna ändå mättes och delades. Olof Håkanssons tolkning stämmer bra överens med besvärspunktens lydelse. Gustaf Fredrik Leijonancker nappade på denna förklaring och yrkade, att skifte skulle beviljas vid hemmansklyvningar. Han yrkade avslag på kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens förslag om ovillkorligt skiftesvitsord. Reuterholm och landshövding Gustaf Samuel Gyllenborg instämde och med dessa ändringar bifölls det debatterade utlåtandet. Det är alltså fråga om en väsentlig skillnad mellan det förslag till resolution på allmogens besvärspunkt, som förelades allmänna besvärsdeputationen, och det som efter behandling lämnade densamma. Det är värt att notera att deputationens förfarande var direkt olagligt. Riksdagen hade så sent som 1751 beslutat, att allmänna besvärsdeputationen inte fick ändra i fackdeputationernas betänkanden. Deputationen

[1] RA, R.2978, ABD:s prot., 19.2 1752, 160ff.

skulle endast befordra dem till ståndens plena.[2]

Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen behandlade ånyo storskiftesfrågan i mars 1752.[3] Det är en betydande divergens mellan det betänkande, som antogs i februari, och det som nu blev resultatet. Om det förra gav en bild av deputationens ambition och optimism, kan det senare betraktas som deputationens föreställning om det möjligt genomförbara vid denna tid. Deputationen kan inte ha varit okunnig om motståndet mot bl.a. det ovillkorliga skiftesvitsordet. Dessutom var det tveksamt, om det stod i överensstämmelse med den allmänna lagen, att en delägare kunde påtvinga de övriga i byn förändringar i delningssättet. Kammarkollegium hade, som tidigare nämndes, 1749 fått Kungl. Maj:ts uppdrag att utreda och höra vederbörande ämbetsmän i denna och flera med storskiftet förknippade frågor. Kollegiets utlåtande hade ännu inte inkommit. Det inlämnades först till riksdagen 1755–56. Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen inskränkte sig därför nu till att föreslå, att frågan skulle hänskjutas till regeringen. Kungl. Maj:t skulle sedan uppmana landshövdingarna att ombesörja, att storskifte verkställdes, där det var möjligt. Kvar av det ovillkorliga skiftesvitsordet blev endast, "at then som dela will må äga witsord, då han förut wisat at thes jord i åker och äng är i jemngod häfd med thes grannars." Beslutet var trots uppmjukningen inte enhälligt. Två bönder – från Kopparbergs respektive Kronobergs län – begärde att få antecknat till protokollet, att de för sina orter inte kunde samtycka.

Denna reservation fordrar två kommentarer. Riksdagsmännen från Kopparbergs län hade tidigare ställt sig bakom bondeståndets besvärspunkt angående storskifte. Tydligen hade majoritetsbeslut bestämt, vilken inställning de olika länen skulle inta i frågan. Någon annan rimlig förklaring finns inte till Kopparbergsbondens uppträdande i kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen.

Den andra reflektionen gäller reservationen som sådan. Bon-

[2] Fredrik Lagerroth, "Frihetstidens maktägande ständer", *Sveriges Riksdag*, vol. 6 (Stockholm, 1934), 259.

[3] RA, R.3001, KEKD:s prot., 3.3 1752, 334f och R.3042, ExpD:s handlingar, deputationernas betänkanden.

deståndet var mycket noga med att upprätthålla en enig linje utåt – i synnerhet ifråga om de allmänna besvären. Olof Håkansson hade också i bestämda ordalag upplyst ståndets ledamöter om vilka regler, som gällde i dessa sammanhang.[4] De besvärspunkter, som hade fastställts i ståndet, skulle ingen ledamot senare ifrågasätta vid deputationsbehandlingen, även om han hade en annan uppfattning än ståndets majoritet. Talmannens uttalande borde ha varit i färskt minne, då det gjordes mindre än fyra månader före reservationen. Möjligen visar detta, hur hotfullt förslaget om en storskiftesstadga tedde sig för skiftesmotståndarna. Ståndslojaliteten kom i andra hand.

Allmänna besvärsdeputationens resolutionsförslag på bondeståndets besvär i storskiftesfrågan liksom kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens betänkande av den 3 mars 1752 blev nu föremål för behandling i ständen. Det senare förslaget kom att få mest uppmärksamhet i ståndens diskussioner angående storskiftet. Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen skickade således inte sitt andra betänkande till ståndens plena via allmänna besvärsdeputationen. Det borde man ha gjort, men deputationen markerade ofta sin självständighet genom att gå direkt till ständen.[5]

Från adelns sammanträde i april månad finns bara bevarat ett kort koncept i sammandrag.[6] Ett tiotal inlägg gjordes i debatten om kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens betänkande. Gustaf Reuterholm var den främste kritikern av förslaget. Han var emot även det begränsade skiftesvitsord, som deputationen nu förespråkade. Det stred också enligt hans mening mot äganderätten att tvingas lämna jord och få annan igen. Johan Wulfvenstierna anförde också betänkligheter mot storskiftet. Fredrik Ehrensvärd och Erik Brahe tillhörde däremot försvararna av förslaget. Deputationens betänkande bifölls. När adeln senare behandlade allmänna besvärsdeputationens resolutionsförslag beslöt man, att detta skulle lämpas efter kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens projekt.[7]

[4] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 7, 19.11 1751, 68.
[5] Lagerroth, "Frihetstidens maktägande ständer", 259f.
[6] RA, R.97, RoA:s arkiv, ståndets prot., 4.4 1752.
[7] RA, R.1874, BdSt:s arkiv, projekt till resolution på allmogens allmänna besvär § 14.

Motsättningarna var större i prästeståndet än inom adeln. Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens yttrande togs upp i ståndet vid två tillfällen i april 1752.[8] Prosten Fundahn från Skåne motsatte sig allt tvång vid skiftesdelningar. Han varnade också för orättvisa, då en del kunde få bättre och en del sämre jord. Han var särskilt rädd för skiftets konsekvenser i Skåne. Prostarna Synnerberg och Ring var också tveksamma till förslaget. Många hinder fanns i Västergötland, där ingen fast och erkänd delningsgrund existerade. Prosten Nordman från Dalarna förespråkade däremot storskiftesdelningar. Lantbruket kunde inte hjälpas utan en sådan reform. Ståndets majoritet var positivt till betänkandet, men något beslut fattades inte denna gång. Frågan bordlades.

Ärendet föredrogs ånyo ett par veckor senare. Debatten blev denna gång ännu livligare, och många yrkanden framställdes. Fundahn och Synnerberg upprepade sin kritik mot storskifte i Skåne respektive Västergötland. Andra föreslog att man först skulle höra bondeståndet, att frågan skulle vila till nästa riksdag eller att landshövdingarnas utlåtande skulle inhämtas. Biskoparna Troilius, Västerås och Brovallius, Åbo kom slutligen med ett kompromissförslag. Ståndet biföll detta, vilket innebar, att "ehuru prestestånd et befarar omöjeligheten af storskiften på många ställen, såsom i Skåne, Westergöthland och flera provinser i riket,... kan ståndet ej annat än dem tilstyrka på alla övriga ställen der det låter sig göra..." Prästeståndet hade alltså godtagit deputationens betänkande men med en kraftig reservation. Allmänna besvärsdeputationens förslag bifölls senare med exakt samma förbehåll.[9]

Borgarståndets renskrivna protokoll har förkommit. Memorial- och konceptprotokoll finns däremot, men luckorna är ganska många. Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens utlåtande upplästes två gånger i ståndet under mars och april månader.[1] Man beslutade vid båda tillfällena att bordlägga frågan, tills allmänna besvärsdeputationens förslag hade

[8] RA, R.693, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 7.4 och 24.4 1752, 437f resp. 476ff.

[9] RA, R.1874, BdSt:s arkiv, projekt till resolution på allmogens allmänna besvär § 14.

[1] RA, R.1309, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 13.3 och 25.4 1752.

inkommit. På aprilsammanträdet bestämdes också, att man skulle uppvakta bondeståndet för att efterhöra böndernas synpunkter, då frågan närmast och mest berörde detta stånd. Jag har därefter inte kunnat finna något mer i borgarståndets protokoll angående storskiftet. På förslagen från de båda involverade deputationerna finns emellertid anteckningar om borgarståndets beslut.[2] Där står att beslutet fattades den 4 juni 1752; men i protokollet finns inget om storskiftet denna dag. Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens betänkande avslöjar bara, att borgarståndet biföll detta. På allmänna besvärsdeputationens förslag står, att ståndet antog detsamma med både adelns och prästeståndets påminnelser. Det bör betyda, att borgarståndet ansåg att förslaget skulle lämpas efter kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens projekt med tillägg av den av prästeståndet framförda reservationen.

Bondeståndet hade diskuterat storskiftesfrågan redan när den togs med i ståndets allmänna besvär. Motsättningarna var stora. Samma oenighet förelåg, när bondeståndet skulle ena sig om ett svar på kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens framställning.[3] Motståndarna till storskiftet var speciellt oroliga för att den som skött sin jord väl riskerade att få mager och vanskött jord i utbyte vid skiftesdelningarna. Protokollet röjer inte namnen på de motvilliga, men att de återfinns bland de länsrepresentanter, som inte undertecknade besvärspunkten, är tämligen självklart. Bondeståndets majoritet biträdde deputationens betänkande men med det uttryckliga förbehållet, att varje storskiftesdelning skulle föregås av en undersökning, för att utröna huruvida ortens och jordens beskaffenhet och läge medgav storskiften. Dessutom skulle ingen tvingas att ta emot sämre jord än han lämnade ifrån sig. Bondeståndet biföll också allmänna besvärsdeputationens resolutionsförslag.[4]

Motsättningarna inom stånden hade lett till ganska olika

[2] RA, R.3042, ExpD:s handlingar, deputationernas betänkande och R.1874, BdSt:s arkiv, projekt till resolution på allmogens allmänna besvär § 14.

[3] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 7, 4.6 1752, 307.

[4] RA, R.1874, BdSt:s arkiv, projekt till resolution på allmogens allmänna besvär § 14.

svar på de båda deputationernas förslag. Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens betänkande gillades av samtliga stånd, dock med betydande reservationer från präster och bönder. Adeln och borgarståndet ansåg att allmänna besvärsdeputationens förslag borde lämpas efter det förra betänkandet, medan präste- och bondestånden biföll. Prästerna också denna gång med förbehåll. Det var uppenbarligen inte lätt för expeditionsdeputationen att formulera ett gemensamt riksdagsbeslut utifrån dessa olika viljor. Beslutet innehöll endast ett löfte om, att Kungl. Maj:t skulle yttra sig senare.[5] Därtill bidrog säkert också, att kammarkollegiets utlåtande fortfarande saknades. Det var inte mycket, som blev kvar av kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens stolta planer från den 14 februari 1752, sedan storskiftesfrågan hade manglats genom riksdagens alla instanser.

Med anledning av resolutionen utfärdade Kungl. Maj:t ett brev till samtliga landshövdingar den 15 juli 1752.[6] De beordrades i brevet att ombesörja att storskiften genomfördes, där det var möjligt. Den skiftessökande skulle kunna visa, att hans jord var i lika gott skick som grannarnas, för att skiftet skulle beviljas honom. Innehållet i Kungl. Maj:ts brev överensstämmer alltså i huvudsak med det betänkande, som kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen presenterade för ståndén.

Östgötabönderna borde ha varit ganska nöjda med resultatet av storskiftets handläggning vid 1751–52 års riksdag. De skiftesintresserade hade fått uppleva både att bondeståndets majoritet tog ett initiativ i frågan, och att Kungl. Maj:t efter riksdagens behandling utfärdade ett förordnande i samma anda till landshövdingarna. I besvärspunkten hade man inte önskat enighet grannarna emellan som villkor för storskiftets verkställande i en by, men bönderna hade inte heller krävt ett ovillkorligt skiftesvitsord. Det begränsade skiftesvitsord som Kungl. Maj:ts brev innehöll, borde ha tillfredsställt både motståndare och förespråkare bland bönderna. Bestämmelsen om att ingen med dåligt skött jord skulle beviljas storskifte borde

[5] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 7, 424.
[6] VaLA, Ög. LäA, landskansliet, inkomna handlingar, skrivelse från Kungl. Maj:t, 15.7 1752.

också ha lugnat de tveksamma. Det var annars ett återkommande argument mot storskiftesförordningarna, att risk fanns för att god jord förlorades och dålig erhölls istället.

Motståndarna till storskifte hade företrädare åtminstone inom tre stånd vid riksdagen. Borgarståndets avslutande behandling har inte kunnat återfinnas, men i den förberedande handläggningen av ärendet uppstod inga meningsskiljaktigheter. Ståndets ombud vid uppvaktningen hos bondeståndet antydde också att frågan var av underordnad betydelse för borgarståndet.[7] Den tveksamhet, som fanns hos en del personer inom adeln, synes främst ha varit riktad mot skiftesvitsordet. Enstaka personer kände dock en mer vidsträckt ovilja mot storskifte. Oppositionen var troligen mer utbredd – både ifråga om personer och sakskäl – inom präste- och bondestånden. Här angreps även det påtalade behovet och nyttan av en storskiftesförordning. Reaktionerna i prästeståndet kom huvudsakligen från Skåne och Västergötland. Bondemotståndarna var däremot mer geografiskt spridda.

Optimismens triumf, riksdagen 1755–56

Centralmakten hade vid två tillfällen utfärdat påbud om storskifte. Någon omfattande bondeopposition inför riksdagen 1755–56 har vi knappast att vänta ändå. Bestämmelserna både 1749 och 1752 innebar i praktiken, att ingen kunde påtvingas storskifte mot sin vilja. Undersökningen av 1755 års häradsbesvär från Östergötland bekräftar antagandet. Synpunkter på storskiftet förekom endast i besvären från en valkrets. Det var bönderna i Lysings, Dals, Aska och Göstrings härader, som framförde två besvärspunkter med anknytning till storskiftet.[8]

Den första punkten omnämnde inte storskiftet direkt, men frågan hade nära beröring med detta. Man önskade att nya byggnadstomter skulle utses i byarna, så att husen kunde byggas avskilda från varandra. Orsaken var att brandrisken var överhängande i de tätt bebyggda byarna. Denna olägenhet kom

[7] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 7, 25.4 1752, 212.
[8] RA, R.1892, BdSt:s arkiv, länens besvär 1755, Lysings, Dals, Aska och Göstrings härader §§ 23 och 24.

att åtgärdas vid många storskiftesförrättningar genom att nya och större tomter utlades.

I den andra besvärspunkten framhöll bönderna, att storskiftesreformen knappast skulle kunna bli framgångsrik med de existerande kraven för att få skifte beviljat. De hemställde istället att i de fall, då jordmån och annat var lämpligt för storskifte, skulle detta beviljas "antingen flere eller färre i byen therom äro ense". Böndernas krav stod i nära samklang med kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens första förslag vid förra riksdagen och Jacob Faggots sedan länge uttalade målsättning. Det bör dock påpekas, att det tydligen fanns olika uppfattning i frågan inom valkretsen. Bönderna i Aska härad slöt inte upp bakom besvärspunkten.

De båda häradsbesvären angående storskifte togs inte upp i allmogens allmänna besvär. Storskiftesfrågan och häradsbesvärens innehåll kom ändå att nå riksdagen på tre olika vägar. Kungl. Maj:t hade 1749, som nämndes tidigare, givit kammarkollegium i uppdrag att höra landshövdingarna m.fl. om delningssätt, skiftesvitsord och andra problem, som sammanhängde med beslutet om en storskiftesförordning. Bakgrunden var ett 1748 av Faggot inlämnat memorial i frågan. Han förordade där bl.a. ovillkorligt skiftesvitsord och ett skifte per delägare. Vad landshövding Lagerfelt i Östergötland anförde i denna sak, kommer jag att beröra i ett senare avsnitt. Kammarkollegiets inställning var emellertid klart avvisande. Riksdagen fick utlåtandet på sommaren 1756.[9] Kammarkollegium ansåg, att ett skifte per delägare endast borde inrättas i de byar, där det kunde ske utan någons förfång. I andra byar borde man tillåta 2, 3, 4 eller fler skiften, alltefter vad jordmånen och belägenheten krävde. Kammarkollegium kunde inte heller gå med på ett ovillkorligt skiftesvitsord, då det hotade den äganderätt, som var fastslagen i både äldre och nyare lag. Kollegiet fann det dock acceptabelt, att storskifte fick genomföras, när majoriteten av delägarna ansökte därom.

För Faggot var det här ett nedslående resultat, men betänkandet kom att få mycket liten betydelse. Riksdagsmajoriteten

[9] KKA, kammarkollegiets skrivelser till orterna del 2, skrivelse till KEKD:s kammar- och ekonomiutskott, 17.6 1756.

tog inte några som helst hänsyn till kammarkollegiets åsikter. Storskiftesdebatterna vid 1755–56 års riksdag präglades av en utvecklingsoptimism, där det inte fanns utrymme för varningar eller tveksamhet. Storskiftet framställdes som det bräckjärn, med vilket dörrarna skulle öppnas för en kraftig tillväxt av det svenska jordbruket.

Faggots skrivelser gav riksdagen ytterligare en anledning att ta upp storskiftesfrågan till behandling. År 1755 överlämnade han ett nytt memorial till Kungl. Maj:t.[1] Häri hävdade han ånyo nödvändigheten av storskiftesdelningar för folkbristens hämmande och landets uppkomst. Faggot gjorde dock en viktig reträtt jämfört med tidigare framlagda förslag. Han ansåg nu att en allmän storskiftesdelning lämpligast borde börja i Skåne för att senare utsträckas över hela riket. Kungl. Maj:t översände memorialet till riksdagen för åtgärder. Detta memorial innehöll också de tidigare refererade synpunkterna på den dittillsvarande skogspolitiken. Faggot agiterade för en uppdelning av häradsallmänningarna (se s. 77).

Storskiftesspörsmålet väcktes också från ett tredje håll. Krigsbefälets allmänna besvär innehöll en punkt med hemställan om storskifte i åker, äng och skog.[2] Besvärspunkten har jag tyvärr inte funnit i riksdagshandlingarna, men dess innehåll avslöjas vid ärendets behandling i deputationer och stånd.

Jag kommer inte att följa de tre framställningarna strikt och åtskilt, då de inte ens handlades så på riksdagen. Faggots memorial kom att stå i centrum för riksdagsdebatten, och av den anledningen gör det så även i min undersökning.

Den förberedande behandlingen av storskiftesfrågan skedde huvudsakligen i kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen och dess kammar- och ekonomiutskott. Ärendet var uppe flera gånger i utskottet, men det var först den 18 augusti 1756, som den avgörande drabbningen skedde.[3] Utskottet hade till detta sammanträde kallat Faggot och flera skånska riksdagsmän från olika stånd samt bondeståndets talman Olof Håkansson.

[1] RA, rådsprot. inrikes-civila ärenden, 18.3 1755, 387–401.
[2] RA, R.1887, BdSt:s arkiv, LSMD:s betänkanden § 46.
[3] RA, R.3095, KEKD:s kammar- och ekonomiutskotts prot., 18.8 1756, 441ff.

Det var Faggots memorial, som stod på dagordningen. Storskiftesfrågan tog nu en viktig vändning, som Faggot knappast hade anledning att beklaga. En del ledamöter ifrågasatte, om inte storskiftet borde omfatta hela landet, då erfarenheterna från England visade vilken nytta det hade gjort. Storskiftet skulle kunna lägga grunden till att även Sverige blev ett spannmålsexporterande land. Den enda personen på sammanträdet, som motsatte sig storskifte, var bonden Nils Mårtensson från Kristianstads län. Han ville under inga omständigheter ha en storskiftesförordning, däri Skåne innefattades; detta beroende på jordmånens beskaffenhet samt ägornas och byarnas sammanblandning. Han anförde avslutningsvis, att "han wore således af sina principaler och medbröder committerad, at, ifall någon skiftesdelning nu wid riksdagen skulle projecteras, aldeles icke, för then orten, thermed ingå..." Utskottets ledamöter och de inkallade – däribland Olof Håkansson – sökte på alla sätt övertala honom, men det misslyckades. Utskottet beslutade att förorda ett storskifte med ovillkorligt skiftesvitsord omfattande hela landet. Några dagar senare fastställde man också ett projekt till förordning för bara Skåne med till en del avvikande bestämmelser från förslaget till allmän förordning.[4]

Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen behandlade utskottets betänkande den 31 augusti.[5] Detta bifölls efter diskussion. Det framgår dock inte av protokollet, vilka som deltog i debatten eller vad meningsutbytet gällde. Det förefaller däremot troligt, att någon eller några av bondeståndets ledamöter medverkade i diskussionen, eftersom riksdagsman Johan Swan från Jönköpings län och några flera av ståndets representanter förbehöll sig rätten att få komma med ett särskilt utlåtande. Jag vet inte vilka de övriga bönderna var, men det verkar inte sannolikt att östgötabonden Nils Nilsson hade del däri. Han kom nämligen från Göstrings härad, och ifrån bl.a. detta härad framfördes krav på ovillkorligt skiftesvitsord. I yttrandet protesterade de fronderande bönderna just mot det ovillkorliga skiftesvitsordet. De var emellertid villiga att gå så långt, att skifte skulle få verkställas, där majoriteten av delägarna så

[4] Ibid., 23.8 1756, 869.
[5] RA, R.3088, KEKD:s prot., 31.8 1756, 968f.

önskade. De biföll i övrigt betänkandet men ville ha ett tillägg. Skifte skulle beviljas, "hwarest möjligheten och ortens beskaffenhet sådant tillåter."[6] Som synes, överensstämmer böndernas särskilda yttrande i sak helt och hållet med kammarkollegiets framställning. Deputationen biföll en knapp månad senare projektet till förordning för Skåne.[7] De båda skånebönderna i deputationen ingav ett memorial, där de reserverade sig mot det mesta i förslaget.[8]

Samtidigt som kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen sysslade med storskiftesärendet, utarbetade lant- och sjömilitiedeputationen ett svar på krigsbefälets besvärspunkt i samma fråga. Deputationens handlingar är mycket dåligt bevarade, varför jag inte har kunnat utröna i vad mån oenighet förekom vid beslutet. Deputationens förslag finns dock, och det är i det närmaste identiskt med kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens projekt.[9] Ovillkorligt skiftesvitsord och ett skifte per delägare utgjorde det viktigaste innehållet. Det blev också lant- och sjömilitiedeputationens betänkande, som förelades ständen och senare kom att ligga till grund för 1757 års förordning. Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen avlämnade istället projektet till storskiftesförordning för Skåne.

Storskiftesfrågan fördes nu inför ständen. Adeln behandlade frågan först, men jag vet dessvärre inget om debatten i ståndet på grund av den tidigare påtalade bristen på protokoll från denna riksdag (se s. 80). Det enda säkra är att adeln beslöt att bifalla storskiftesprojektet utan ändringar.[1]

Prästeståndets handläggning av frågan är lättare att klarlägga. Under oktober månad 1756 fanns storskiftet på dagordningen vid flera tillfällen.[2] Två röster höjdes mot betänkandet. Superintendenten Kiörning från Härnösands stift ansåg, att storskifte var betänkligt för Norrlands del. Jordmånen var för svag och växlande. Prosten Fundahn från Skåne, som redan vid

[6] RA, R.904, PrSt:s arkiv, KEKD:s betänkanden § 74.
[7] RA, R.3088, KEKD:s prot., 22.9 1756, 1034.
[8] RA, R.904, PrSt:s arkiv, KEKD:s betänkanden § 123.
[9] RA, R.1887, BdSt:s arkiv, LSMD:s betänkanden § 46.
[1] Ibid.
[2] RA, R.695, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 2.10, 12.10 och 20.10 1756, 1002f, 1103, 1108 resp. 1196.

riksdagen 1751–52 hörde till storskiftets vedersakare, hade också anmärkningar mot den allmänna storskiftesstadgan, men hans motstånd inriktades främst på förordningen för Skåne. Han yttrade, att den som känner Skåne "wet at detta förslag tiänar till intet annat än dess förderf." Prästeståndet godkände dock både den allmänna förordningen och den särskilda för Skåne. Den senare med ett av Fundahn formulerat tillägg, "hwar det sig göra låter".

I borgarståndet väckte storskiftesfrågan inga hetare känslor. Protokollet avslöjar inte några meningsmotsättningar.[3] Förslaget bifölls.

Bondeståndet avgjorde frågan vid två plena i september och oktober 1756.[4] Vid det första mötet yrkade Jon Bengtsson från Kronobergs län, att när en delägare i en by hade uppodlat mer mark än sina grannar, skulle storskifte först beviljas, när även de övriga hade gjort motsvarande uppodlingar. Nils Mårtensson från Kristianstads län, som vi känner från kammar- och ekonomiutskottets debatt, hemställde att storskifte bara skulle få ske, där majoriteten begärde det. Protokollet från oktobersammanträdet är mycket knapphändigt och innehåller bara beslutet. Bondeståndet beslöt då att följa det av en del bönder tidigare framlagda särskilda utlåtandet. Storskiftet bifölls alltså, men det skulle bara tillåtas, där möjligt var och där majoriteten begärde det.

Expeditionsdeputationen formulerade riksdagens beslut den 21 oktober 1756. Skrivelse avgick till Kungl. Maj:t, som utfärdade den första egentliga storskiftesförordningen den 5 april 1757.[5] Ett par dagar tidigare hade särskilda bestämmelser utfärdats för Skåne.[6]

Vad kan man då dra för slutsatser av debatten kring storskiftesfrågan vid 1755–56 års riksdag? De båda häradsbesvären från Östergötland var uppenbarligen för positiva till storskifte för att kunna sväljas av bondeståndet. Det är tveksamt, om de

[3] RA, R.1324, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 13.10 1756, 3606f.
[4] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 7, 8.9 och 2.10 1756, 713f resp. 753.
[5] RA, R.3132, ExpD, riksdagsregistratur, 1165ff och Modée, vol. 6, 4601ff.
[6] Modée, vol. 6, 4598ff.

ens stöddes av de övriga riksdagsmännen från länet. Bondeståndet tog alltså inte in dem i sina allmänna besvär. När projektet till storskiftesförordning avgjordes i ståndet, var det också mot bestämmelsen om ovillkorligt skiftesvitsord som man reserverade sig. Ingen av riksdagsmännen från Östergötland tycks ha försvarat det ovillkorliga skiftesvitsordet vid ståndets plena – inte ens Nils Nilsson från Göstrings härad. Möjligen hade han redan tidigare kapitulerat inför den motvilja, som ett sådant förslag väckte bland hans ståndsbröder. Vi vet dock att det i början av riksdagsarbetet fanns bönder, som var villiga att bifalla förslaget. Vid kammar- och ekonomiutskottets behandling av ärendet opponerade sig endast Nils Mårtensson. Olof Håkansson försökte till och med att övertala honom att gå med på storskifte med ovillkorligt skiftesvitsord.

Besvärsskrivarna från Lysings m.fl. härader lyckades alltså inte övertyga bondeståndets ledamöter, men deras uppfattning överensstämde desto bättre med riksdagsmajoritetens. Riksdagsbeslutet innebar att även om endast en delägare ville skifta, så skulle detta beviljas honom, hur liten del han än ägde i byn.

Bondeståndet får ändå inte betraktas som helt igenom fientligt inställt till storskifte. Det fanns förvisso en motvilja mot ovillkorligt skiftesvitsord, men knappast mot skiftet som sådant. Man biföll förordningen och accepterade t.o.m. ett skifte per delägare. En brasklapp medföljde visserligen. Skifte skulle endast tillåtas, där möjligheten gavs. Det är tänkbart att bönderna påverkades av de lovord, som strödde över Faggot och hans storskiftesidéer. Stora förhoppningar ställdes till storskiftets möjligheter att förkovra jordbruket och förbättra handelsbalansen. Bondeståndet hade kanske gått längre i sin kritik, om inte den optimistiska atmosfären hade hållit dem tillbaka. Det motstånd som framträdde kom främst från Skåne. Bönderna därifrån uppgav att storskiftet omöjliggjordes bl.a. av den omfattande ägoblandningen såväl inom som mellan byarna.

Även den opposition, som förekom i prästeståndet, härrörde i första hand från Skåne. Prosten Fundahn var den ledande nu liksom vid den förra riksdagen. Bonde- och prästriksdagsmännen från Skåne var motståndare både till det ovillkorliga skiftesvitsordet och till ett skifte per byaman. Dessutom befarade

de, att skifteskostnaden skulle bli dryg i de stora och sammanblandade byarna.

Borgarståndets intresse för storskiftet var tämligen ljumt. Förhållandet var troligen likadant vid riksdagen 1751–52. Ståndet berördes inte direkt av storskiftet, och dess intressen var inte heller hotade.

Eftertankens tid, riksdagen 1760–62

Hur påverkades inställningen till storskifte efter några års erfarenhet av 1757 års förordning? Det är möjligt att avläsa detta i bondebesvären inför riksdagen 1760–62. Besvären från samtliga valkretsar i Östergötland finns bevarade, och storskiftet berördes i tre av dem.

Den första kom från Lysings, Dals, Aska och Göstrings domsaga.[7] Intresset var denna gång inriktat på förfarandet vid storskiftesansökningar. Detta gick vanligen till så, att då någon eller några hade ansökt om storskifte, remitterade landshövdingen ärendet till de övriga delägarna i byn. Dessa hade då att inom en viss tid yttra sig om huruvida enighet förelåg ifråga om de olika gårdarnas andel i byn, dvs. delningsgrunden. Först därefter beviljade landshövdingen skiftet. Bönderna från ovannämnda härader tyckte att detta var en onödig omväg, som försenade genomförandet av storskiftesreformen. De krävde istället att landshövdingen direkt skulle bevilja storskifte och utse lantmätare att verkställa detsamma, när någon hade inlämnat ansökan därom. Denna besvärspunkt utgör en ny bekräftelse på den positiva inställning till storskifte, som tydligen fanns bland besvärsintressenterna i denna valkrets.

Ytterligare två besvärspunkter angående storskiftet framlades till denna riksdag. Båda kom från den valkrets, som bestod av häraderna Bråbo, Gullberg, Boberg och Finspånga län.[8] Bönderna ville här – till skillnad från sina ståndsbröder i föregående valkrets – ha noggrannare undersökningar, innan

[7] RA, R.1919, BdSt:s arkiv, länens besvär 1760, Lysings, Dals, Aska och Göstrings härader § 6.

[8] Ibid., Finspånga läns, Bråbo, Gullbergs och Bobergs härader §§ 24 och 26.

landshövdingen godkände en ansökan. Varje beviljande borde föregås av en laga syn, där ortens lämplighet för storskifte skulle utrönas samt på vilket sätt ett eventuellt skifte skulle verkställas. Det framgår tydligt av besvärspunkten, att det var missnöjet med bestämmelsen om endast ett skifte per delägare, som låg bakom besväret. Valkretsen bestod huvudsakligen av skogsbygd med mycket ojämn jordkvalité. Där var riskerna för orättvisor bönderna emellan vid storskiften med en eller få ägofigurer särskilt påtagliga. Något stadgande om gradering av åkerjord fanns, som tidigare har omnämnts, inte i 1757 års förordning. Däremot förekom en vag bestämmelse om jämkning av sämre åker mot större areal. Också detta ville bönderna i Bråbo m.fl. härader ändra på, så att sämre åker istället jämkades mot mera äng. Önskemålet påminner om den dominerande roll, som boskapsskötseln spelade i förhållande till åkerbruket i denna skogsbygd.

Den andra besvärspunkten rörde lantmätarna. Bönderna anhöll att lantmätarnas ämbetsrättigheter inte skulle utsträckas längre än vad som skett, och att deras göromål inte skulle få granskas av andra än domstolarna. Man kan här ana en misstänksamhet mot lantmätarnas inflytande och opartiskhet, men också en rädsla för att skiftesmålen i större utsträckning skulle gå domstolarna förbi och istället avgöras inför landshövdingen. Min undersökning av bondereaktionerna mot skogslagstiftningen visade också att bönderna föredrog häradsrätterna framför landshövdingen vid t.ex. olika tillståndsärenden.[9]

Storskiftesförordningen 1757 orsakade således ingen omfattande opposition bland östgötabönderna. Endast tre besvärspunkter framfördes och av dessa var det endast i en, som man uttalade egentlig kritik mot förordningen. Dessutom var det bara i två valkretsar, som bönderna fann anledning att ta upp storskiftesfrågan.

Bondeståndet var avvisande – liksom vid riksdagen 1755–56 – till önskemålen från bönderna i Lysings m.fl. härader. Deras krav togs inte med i allmogens allmänna besvär. Bönderna från bl.a. Bråbo härad hade bättre lycka. En del av deras anmärkningar mot 1757 års förordning kom med i ett

[9] Se s. 65f.

allmänt besvär.[1] Bondeståndet uttalade på intet sätt någon förkastelsedom över storskiftet, men kritiken i besvärspunkten innebar en kraftig vidräkning med de missförhållanden, som upplevdes existera vid verkställandet av delningar. Skifteskostnaderna blev höga genom att lantmätarna inte fullbordade skiftena på en gång, utan ofta avbröt dem för göromål på andra platser. Därmed drog de långt ut på tiden, så att bönderna till slut inte visste vilken teg, som de skulle bruka. Många yngre lantmätare var också okunniga, varför rättvisan delägarna emellan hotades. Bönderna yrkade därför att de skulle få rätt att utnyttja även andra än lantmätare till delningsmän. De krävde också att förrättningarna skulle verkställas fortare, och att fler skiften skulle få utläggas, där jordmånen så fordrade. Till sist hemställde bondeståndet, att häradsrätterna skulle fastställa storskiftesdelningarna.

Storskiftesfrågan kom emellertid även denna gång till riksdagen från olika håll. Skånska adeln framlade också en besvärspunkt, som till största delen var i överensstämmelse med bondeståndets kritik.[2] Däri krävdes att var och en borde få lika mycket jord efter skiftet, som han tidigare hade haft. Detta innebar i praktiken, att den skånska adeln underkände bestämmelsen om ett skifte per delägare. Ett skifte var omöjligt att åstadkomma på de flesta platser utan jämkning av sämre jord mot större areal, och i sådana fall fick man inte lika mycket jord som tidigare. Vidare önskades att byamännen fritt skulle få taxera jorden utan inblandning av lantmätaren. Där denne hade gjort grova fel, skulle han mista arvodet, men också plikta med tjänsten eller ett års lön. Slutligen hemställde adeln att inget storskifte skulle få genomföras, där någon motsatte sig förrättningen, förrän frågan lagligen hade avgjorts. Genomförda storskiften skulle också prövas och fastställas av domstolarna.

Faggot hade 1758 till kammarkollegium inlämnat ett förslag till förnyad stadga angående storskiftesdelningar.[3] Orsaken

[1] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 8, 793f.
[2] RA, R.3216, KEKD:s kammar- och ekonomiutskotts prot., 25.3 1762, 960ff.
[3] RA, R.3219, KEKD:s kammar- och ekonomiutskotts handlingar, 108ff.

var att skiftena inte hade kommit igång i den utsträckning, som han hade hoppats. Detta förslag var ännu radikalare än 1757 års förordning. Kungl. Maj:t ansåg att förslaget dels avvek från grundsatserna i förordningen, dels ändrade den allmänna lagen. Kungl. Maj:t ville därför inte vidta några åtgärder utan riksdagens hörande. Ärendet överlämnades till gemensam behandling i riksdagens justitie- och kammar-, ekonomi- och kommersdeputationer.[4]

De kritiska framställningarna till riksdagen övervägde nu. Förhållandet hade varit det omvända vid 1755–56 års riksdag. Jag ska undersöka vilka konsekvenser, som riksdagen drog av bondeståndets och den skånska adelns reaktioner.

Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens kammar- och ekonomiutskott tog först upp frågan, sedan allmänna besvärsdeputationen hade lämnat den ifrån sig.[5] Där talade Nils Persson från Närke för bondeståndets synpunkter och yrkade bl.a., att häradsrätterna skulle avgöra alla tvister vid storskiftesdelningar. Han hemställde vidare, att lantmätarna själva skulle betala kostnaderna, där de hade gjort fel. Han motsades inte av någon ledamot, men utskottet beslutade att höra samtliga landshövdingar, innan några beslut fattades. Landshövdingarna skulle i sin tur samråda med olika representanter för invånarna i länen. Jag ska i nästa avsnitt behandla vad landshövding Lagerfelt och andra östgötar framförde till utskottet. Landshövdingarnas svar och synpunkter kom i hög grad att påverka storskiftesfrågans utgång.

Under tiden arbetade justitiedeputationen och kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens förordningsutskott på ett förslag till ny storskiftesförordning. Justitiedeputationen utförde det huvudsakliga arbetet men samrådde ibland med förordningsutskottet. Denna gång hade Faggots synpunkter inte samma genomslagskraft. Bristerna i 1757 års förordning framstod tydligt, inte minst sedan man fått del av landshövdingarnas åsikter. Förslaget som utarbetades innebar en betydande

[4] RA, rådsprot. inrikes-civila ärenden, 31.7 1759, 179ff.
[5] RA, R.3216, KEKD:s kammar- och ekonomiutskotts prot., 14.2 1761, 77ff.

uppmjukning av de tidigare bestämmelserna.[6] Jämkning av sämre jord mot större areal skulle undvikas; därmed gav man upp kravet på ett skifte per delägare. Istället tillät man nu upp till fyra skiften i vardera åker och äng. Häradsrätterna skulle avgöra tvister och också fastställa genomförda delningar.

Men på en del punkter var inte justitiedeputationen enig. Det gällde paragraferna om skiftesvitsord samt överklagade storskiftesförrättningar. Deputationen presenterade på dessa punkter två alternativ – ett huvudförslag som stöddes av majoriteten, och ett minoritetsförslag. Detta var ett förfarande som justitiedeputationen ofta praktiserade, när enhällighet inte kunde uppnås.[7] De båda nu aktuella förslagen innebar bägge lindringar av 1757 års förordning, men majoritetsförslaget gick längst härvidlag. Majoriteten föreslog ifråga om skiftesvitsordet att innan någon sökte skifte, var han skyldig att klara ut med grannarna, om någon eller några var emot storskifte. Till skiftesansökan skulle biläggas ett intyg om att enighet förelåg. Där sådan enighet ej kunde nås, skulle de skiftesintresserade instämma de övriga till tinget. Förrättningen kunde genomföras först efter domstolens godkännande. Huvudförslaget innebar alltså en väsentlig inskränkning av det ovillkorliga skiftesvitsordet.

Minoriteten hävdade däremot, att den eller de som önskade storskifte hade rätt att ansöka och få skifte beviljat, även då oenighet förekom. Lantmätaren skulle då försöka övertala de motspänstiga. Lyckades inte detta, fick storskiftet ändå genomföras. Häradsrätten skulle sedan avgöra tvisten i samband med förrättningens fastställelse. Minoriteten eftersträvade således inte att förändra det ovillkorliga skiftesvitsordet, men häradsrätterna fick ändå något större befogenheter än tidigare.

Det fanns också olika uppfattning inom justitiedeputationen om när ett överklagat storskifte skulle gå i verkställighet. Det gällde de fall, då häradsrätternas beslut överklagades hos lagmansrätten. Huvudförslaget innebar, att lagmansrätten måste komma till samma slutsats som häradsrätten, innan domslutet

[6] RA, R.1352, BgSt:s arkiv, ståndets handlingar, JD:s betänkande nr 62.
[7] Lagerroth, "Frihetstidens maktägande ständer", 352.

kunde verkställas. Minoriteten förfäktade, att det i vissa fall borde räcka med att häradsrätten och lantmätaren intog samma ståndpunkt, för att utslaget skulle genomföras. Man tillstyrkte dock rättigheten att klaga hos lagmansrätten. Majoritetsförslaget gav det avgörande inflytandet åt domstolarna, medan minoritetsförslaget stärkte lantmätarnas ställning.

De uppmjukningar som föreslogs i justitiedeputationens huvudförslag låg helt i linje med de krav, som bondeståndet och den skånska adeln hade framfört. De flesta kraven tillmötesgicks för övrigt också i minoritetsförslaget. Hela projektet överlämnades nu till kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen för godkännande, för att det sedan skulle kunna presenteras som deputationernas gemensamma betänkande. Kammar- och ekonomiutskottet fick emellertid yttra sig först.

Kammar- och ekonomiutskottet behandlade förslaget till ny förordning i januari och mars 1762.[8] Utskottet förehade också bondeståndets och skånska adelns besvär i frågan. Betänkandet antogs utan reservationer, vilket betyder att huvudförslaget vann ledamöternas gillande. Besvärspunkterna ansågs därmed besvarade. Frågan sändes vidare till kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen.

Den 7 april 1762 tog deputationen upp ärendet, och nu inträffade en lika viktig som oväntad förändring.[9] Bondeståndets talman Olof Håkansson begärde att få läsa upp ett projekt till storskiftesförordning, som landshövdingen i Blekinge tillsammans med ståndsföreträdare hade enats om. Håkansson hade själv representerat bondeståndet. Han hemställde att förslaget borde få bli en förordning för Blekinge, då invånarna var nöjda därmed och det var anpassat för orten. Olof Håkansson yrkade också, att deputerade i övriga län borde få rätt att komma överens var för sig och sedan få uppgörelsen granskad och fastställd av deputationen. Landshövdingarnas svar hade visat att många olikheter förelåg mellan länen. Med tanke på detta och de svårigheter som mötte storskiftet, beslutade deputationen att ej biträda justitiedeputationens förslag. Endast frågor med

[8] RA, R.3216, KEKD:s kammar- och ekonomiutskotts prot., 27.1 och 25.3 1762, 231f, 891ff resp. 960ff.
[9] RA, R.3210, KEKD:s prot., 7.4 1762, 1088ff.

anknytning till lantmätarnas skyldigheter och tvisternas handläggande borde intas i en allmän förordning. Varje läns deputerade skulle i övrigt få göra upp om storskiftesförordningar anpassade till respektive län. Länen uppmanades att inkomma med dylika förslag. Snart framlades och fastställdes överenskommelser för Blekinge, Åland och Skaraborgs län. Deputationens beslut fördes nu inför ständen.

Den viktigaste följden av Olof Håkanssons förslag – utöver att han lyckades få igenom det – var, att det förtog det mesta av intresset från den föreslagna uppmjukningen av 1757 års förordning. Den fortsatta debatten gällde i huvudsak om man skulle ha en allmän förordning eller en för varje län.

Justitiedeputationen fick i maj bekräftelse på kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens ställningstagande.[1] I justitiedeputationen ansåg man att sådana länsvisa "föreningar" skulle försena ärendet; ett beslut var av nöden, om inte obotlig skada skulle drabba det svenska jordbruket. Deputationen beslöt därför att överlämna också sitt betänkande till ständen. De två deputationerna, som gemensamt skulle lösa storskiftesfrågan, hade hamnat på kollisionskurs. Liknande situationer inträffade som bekant också ett par gånger i skogsfrågan (se s. 78f och 97ff).

Adeln debatterade de två betänkandena den 26 maj 1762.[2] En kommitté inom ståndet, där hovrättsrådet Jonas von Hagelberg hade gjort det huvudsakliga arbetet, presenterade ett koncentrerat och förkortat förslag. Det överensstämde i de väsentliga delarna närmast med justitiedeputationens huvudförslag. Man gick dock inte lika långt i inskränkning av det ovillkorliga skiftesvitsordet. Kommitténs förslag godkändes enhälligt. Adeln hade därmed accepterat en kraftig uppmjukning av gällande bestämmelser. Ståndet var framförallt intresserat av att få en för hela landet gällande förordning. Senare inkom de särskilda stadgorna för olika län, som kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen hade tillstyrkt. Adeln vidhöll då sitt tidigare beslut och avslog dessa med motiveringen, att det var

[1] RA, R.3204, JD:s prot., 5.5 1762, 1128.
[2] *Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll*, vol. 23, 26.5 1762, 338.

betänkligt med särskilda förordningar för olika orter.

Prästeståndet avgjorde frågan i juni.[3] Förslagen diskuterades, men protokollet omnämner tyvärr inte de deltagandes namn. Ståndet var mest attraherat av kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens lösning. Man beslutade också att de län, som under riksdagen inte hade hunnit att inkomma med "föreningar", kunde göra det senare till Kungl. Maj:t och där få dem fastställda.

Borgarståndet hade tillsatt en särskild utredning inom ståndet för att genomse alla förslagen i storskiftesfrågan. De olika betänkandena upplästes, och utredarnas ändringar och tillägg föredrogs.[4] Ståndet beslutade att bifalla adelns projekt till förordning. Man godkände också de egna utredarnas ändringsförslag. Dessa berörde inte uppmjukningarna av 1757 års förordning utan gällde t.ex. frågor om oklara delningsgrunder och regementsfullmäktiges närvaro. Borgarståndet gjorde också ett viktigt tillägg. De län som inkom med egna överenskommelser och fick dem fastställda skulle undantas från den allmänna förordningen. Protokollet antyder ingen oenighet inom ståndet.

Bondeståndet började med att behandla kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens betänkande samt den särskilda stadgan för Blekinge.[5] Ståndet biföll deputationens förslag. Samma dag bordlade man justitiedeputationens utlåtande. När det ånyo föredrogs ett par dagar senare, avslöjades att ståndet var splittrat i frågan.[6] En del bönder ansåg att justitiedeputationens betänkande borde bifallas, medan andra föredrog kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens förslag. Debatten slutade i en kompromiss. De olika länens representanter fick anta det betänkande som de ansåg bäst. De flesta och däribland riksdagsmännen från Östergötland biföll justitiedeputationens beslut. För dessa län hemställdes, att den allmänna förordningen skulle utfärdas. De övriga skulle få särskilda förordningar fastställda. Ståndet tycks inte ha diskuterat sakinnehållet i justitiedeputationens båda alternativ. Böndernas bifall avsåg

[3] RA, R.698, PrSt:s arkiv, ståndets prot., 15 och 16.6 1762, 3202f resp. 3212.
[4] RA, R.1346, BgSt:s arkiv, ståndets prot., 8.6 1762, 5078ff.
[5] *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 9, 21.5 1762, 357f.
[6] Ibid., 24.5 1762, 380.

deputationens huvudförslag, som överensstämde med ståndets krav i de allmänna besvären.

Riksdagens beslut blev också en kompromiss mellan justitiedeputationens, och kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens förslag. Majoriteten av ståndеn hade förordat en allmän förordning, men majoriteten hade också bifallit de överenskommelser, som inkommit från en del län. Ständernas brev avgick till Kungl. Maj:t den 21 juni 1762 och den nya förordningen utkom den 17 augusti samma år.[7] I fråga om innehåll överensstämde den bäst med adelns förkortade projekt. Förordningen utgjorde svaret på bondeståndets och den skånska adelns besvär i storskiftesfrågan.

Östgötaböndernas besvärspunkter till riksdagen 1760–62 hade skiftande framgång. Bönderna i Lysings m.fl. härader, som önskade ännu mer långtgående åtgärder än vad 1757 års förordning innehöll, vann inget gehör i bondeståndet. Deras förslag fann heller inget stöd i den övriga riksdagsbehandlingen. Motståndet mot en utvidgning av skiftesbestämmelserna var kompakt. Besvärsskrivarna i Bråbo m.fl. härader slog däremot an rätt strängar i sin framförda kritik. De viktigaste kraven i deras båda besvärspunkter togs med i bondeståndets allmänna besvär.

Bondeståndet i sin tur hade stor framgång i storskiftesfrågan vid riksdagen. Ståndets besvär bifölls genom 1762 års förordning i alla väsentliga delar. Kravet på ett skifte per delägare och den därmed nödvändiga jämkningen av sämre jord mot större areal upphörde. Likaså fick häradsrätterna odiskutabel kompetens att avgöra skiftestvister och att fastställa förrättningar. Bondeståndets reaktioner mot 1757 års förordning mötte gensvar från flera håll. Erfarenheterna från de storskiften, som hade verkställts, visade att förordningen var allt för lite anpassad till de olika jordbruksmässiga betingelser, som förekom uti länen. En smidigare stadga behövdes för att skiftesverket ånyo skulle ta fart. De stora svårigheter som förelåg bekräftades också entydigt av många landshövdingar i svaren till kammar- och ekonomiutskottet.

[7] RA, R.4983, ständernas brev till Kungl. Maj:t, inrikes-civila ärenden § 514 och Modée, vol. 7, 5378ff.

Den debatt som förekom i storskiftesärendet gällde huvudsakligen om en allmän förordning för hela landet eller en för varje län skulle utfärdas. Justitie- och kammar-, ekonomi- och kommersdeputationerna, som skulle framlägga ett gemensamt förslag, gick istället till ständen med två helt olika betänkanden. Det är svårt att förklara den bristande enigheten mellan deputationerna. Tydligen påverkades kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen mera av de svårigheter vid storskiftets genomförande, som landshövdingarna tillsammans med olika länsrepresentanter hade anfört. Olof Håkanssons initiativ i deputationen saknade antagligen inte heller betydelse. Deputationens bifall till hans hemställan innebar, att man på ett smidigt sätt kunde skilja sig från det vidlyftiga ämnet.

Efterspel

De stora drabbningarna i storskiftesfrågan var över i och med 1760–62 års riksdag. I fortsättningen var det bara frågor av lägre dignitet, som avhandlades på frihetstidens riksdagar. Bönderna i Östergötland såväl som bondeståndet i sin helhet fann sig uppenbarligen väl tillrätta med 1762 års förordning. Östgötabönderna berörde inte storskiftet i en enda besvärspunkt till riksdagen 1765–66. Det kom inte heller några omfattande reaktioner från något annat län.

Två besvär med anknytning till storskiftet framfördes däremot till riksdagen 1769–70 från valkretsar i Östergötland. Det första kom från Lysings och Dals härader.[8] Besvärspunkten behandlade lantmätarna och deras arvoden. Riksdagen 1765–66 hade beslutat att lantmätarnas arvode för kartor skulle fördubblas. Bönderna protesterade nu emot detta och påstod att storskiftesförrättningarna skulle avta som ett resultat av arvodeshöjningen. Jag har tidigare i avsnittet om storskiftets spridning i Östergötland visat, att denna oro var obefogad. Besvärspunkten togs inte in i allmogens allmänna besvär och föranledde inte heller något riksdagsbeslut.

Bönderna i Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo härader försök-

[8] RA, R.1981, BdSt:s arkiv, länens besvär 1769, Lysings och Dals härader § 11.

te utvidga storskiftesreformens syfte.[9] De flesta av länets härader hade upprepade gånger under frihetstiden hemställt, att häradsallmänningarna skulle få delas. Detta var emellertid första gången som en sådan begäran kopplades ihop med storskifte. Bönderna i Kinda m.fl. härader önskade att delning av häradsallmänningar skulle betraktas som storskifte och alltså beviljas efter samma grunder som skifte i byalag. Tanken var finurlig. De åtråvärda allmänningsdelningarna skulle med lätthet kunna genomföras, när ett beviljande endast krävde en ansökan härom. Inte heller denna besvärspunkt antogs av bondeståndet. De stora kraftmätningarna på skogspolitikens område hade också kulminerat tidigare på 1760-talet. Bondeståndet tog inga risker. En ny debatt kunde vända utvecklingen i en ofördelaktig riktning. Det skulle också dröja flera decennier, innan centralmakten tillät delningar av häradsallmänningar.

Östgötaböndernas häradsbesvär till frihetstidens sista riksdag 1771–72 innehöll en paragraf angående storskiftet. Det var bönderna i Gullbergs och Bobergs härader som – i likhet med allmogen i Lysings och Dals härader riksdagen innan – opponerade mot lantmätarnas arvode. De rapporterade också att efter arvodeshöjningen hade ”storskiften märkeligen afstadnat”.[1] Jag har redan konstaterat att man härvidlag handskades något ovarsamt med sanningen. Besvärspunkten rönte ingen framgång vare sig i bondeståndet eller i den övriga riksdagsbehandlingen.

Sammanfattning och slutsatser

Det är förvånansvärt svaga oppositionsyttringar mot storskiftet, som möter oss i häradsbesvären från Östergötland. Förvånande därför att storskiftet ändå innebar ganska omvälvande förändringar av böndernas ägoförhållande. Flera valkretsar tog inte någon gång upp storskiftet i sina besvär under perioden. Några besvärspunkter avslöjar också en klart positiv inställning till storskiftesreformen.

[9] Ibid., Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo härader § 8.
[1] RA, R.2009, BdSt:s arkiv, länens besvär 1771, Gullbergs och Bobergs härader § 21.

Undersökningen av häradsbesvären och riksdagsbehandlingen visar att särskilt bönderna i Lysings m.fl. härader var beredda att gå mycket långt i åtgärder för att åstadkomma en mer rationell jorddelning. Deras riksdagsman var med om att kräva en förordning, innan någon sådan existerade. När bestämmelser kom 1752, önskade bönderna i dessa härader mer genomgripande förändringar. Inte ens 1757 års förordning tillfredsställde dem. De anhöll om än radikalare åtgärder.

Nu måste man, som jag påpekade i inledningskapitlet, vara försiktig med att dra slutsatser ur enstaka besvärspunkter. Jag visade då att ståndspersoner kunde utöva inflytande på besvären – i varje fall på sockennivå. Andra gruppintressen kan alltså dölja sig bakom besvärspunkterna från Lysings m.fl. härader. Det finns dock flera faktorer, som talar för att verkliga bondeintressen låg bakom de radikala kraven. En betydande del av östgötaslätten ligger inom dessa häraders gränser. Byarna var ofta stora, tegblandningen var omfattande och den mesta inägojorden var uppodlad till åker. Problemen med det existerande tillståndet var här särskilt märkbara, och troligen fanns därför ett ansenligt intresse för att finna lösningar på förhållandet. Storskiftet kom igång tidigt i området och hade nått en avsevärd omfattning 1772. Därtill kommer att en stor del av de genomförda storskiftesförrättningarna hade tillkommit på initiativ av bönder. Det behöver naturligtvis inte råda något motsatsförhållande mellan dessa båda förklaringar. Det är fullt möjligt att såväl ståndspersoner som bönder stödde de långtgående kraven från Lysings m.fl. härader. För en sådan samstämmighet i synsättet på storskiftet talar bl.a. att en betydande del av skiftesansökningarna i Lysings härad var undertecknade av personer från olika samhällsgrupper.

Frågan inställer sig omedelbart, varför det aktivaste motståndet mot storskiftet kom från Skåne och i viss mån Västergötland. Misstänksamheten var alltsedan 1751–52 års riksdag djupast rotad i Skåne. Adel, präster och bönder från detta landskap hade vid olika tillfällen inför riksdagen opponerat mot storskiftesreformen. Här tjänade samma företeelser – stora byar och omfattande tegblandning – det motsatta syftet. De blev argument mot en skiftesreform. Den i detta sammanhang viktigaste skillnaden mellan Östergötland å ena sidan och Skåne

och Västergötland å den andra var att de båda senare landskapen saknade en fast och säker delningsgrund, som tydligt utvisade vad var och en ägde eller brukade. Detta gjorde ett skifte osäkert. Risken för orättvisor och felaktigheter ökade påtagligt i stora byar med många delägare och svåröverblickbar tegblandning. Delningsgrunden utgjorde i allmänhet inget problem i Östergötland. Här var byarna vanligen reglerade efter solskiftesprincipen; varje gårds andel i byn kunde därför avläsas utan större svårigheter.[2]

Riksdagsbehandlingen av storskiftesfrågan genomgick flera olika faser under den intensivaste perioden 1751–1762. Handläggningen på den första riksdagen 1751–52 präglades av en viss försiktighet. Många saknade ännu tillräckliga kunskaper om storskiftet. Det rådde också osäkerhet om vad som var förenligt med den allmänna lagens innebörd. Riksdagsbeslutet speglar denna tveksamhet.

Riksdagen 1755–56 blev storskiftestankens verkliga triumftid. Förespråkarna trodde sig ha funnit nyckeln till en framgångsrik utveckling för det svenska jordbruket. Det fanns inga gränser för vad storskiftet skulle kunna åstadkomma ifråga om produktionsökning och befolkningstillväxt. Varningar framfördes dock. De viktigaste uttrycktes av bondeståndet och kammarkollegium, dvs. den centrala myndigheten i jordbruksfrågor. Den optimistiska atmosfären hindrade emellertid en seriös och förbehållslös sakdebatt. All tveksamhet avfärdades med stor iver och utan egentlig behandling. Resultatet blev en förordning, som tog liten hänsyn till geografiska olikheter och jordbruksmässiga variationer.

Sinnesstämningen var en annan på 1760–62 års riksdag. En total omsvängning hade inträffat. Den blåögda optimismen hade ersatts av en mer dämpad bedömning av storskiftets möjligheter. Svårigheterna att praktiskt genomföra storskiftesreformen efter bestämmelserna i 1757 års förordning hade framstått tydligt och påtalats av många. Debatten kom nu att gälla hur långt man skulle gå i uppmjukning av förordningen, och om det var lämpligast med en allmän stadga för hela landet eller en för varje län. Resultatet av riksdagens behandling blev en ny för-

[2] Om solskifte, se Thulin, 1ff.

ordning, som smidigare kunde anpassas till olika jordbruksförhållanden. Riksdagen fastställde också särskilda bestämmelser för de län som önskade sådana.

De olika faserna i riksdagens behandling av storskiftesfrågan kan också illustreras av inställningen till Jacob Faggots person och förslag. Han presenterade sina tankar om nödvändigheten av en storskiftesreform första gången 1746. Redan 1749 och 1752 kunde han notera smärre framgångar. Vid riksdagen 1755–56 prisades han för sitt arbete och sina lysande och framsynta idéer, och majoriteten lyssnade villigt på honom och anammade hans förslag. En högst anmärkningsvärd förändring inträffade mellan 1757 och 1760. Hans stjärna var i kraftigt dalande, och hans förslag om ännu radikalare åtgärder mötte ingen som helst förståelse på riksdagen 1760–62.

Under dessa växlande faser uppträdde bondeståndet påfallande konsekvent. Bondeståndets majoritet var aldrig negativt inställt till en skiftesreform. Därom vittnar bl.a. att det var på böndernas initiativ, som frågan om en sådan reform kom att behandlas på riksdagen 1751–52. Däremot bekämpade bondeståndet det ovillkorliga skiftesvitsordet och kravet på ett skifte per delägare. Motståndet mot det ovillkorliga skiftesvitsordet hade antagligen inte enbart sina rötter i farhågor för att någon enda bångstyrig person skulle kunna påtvinga sina grannar storskifte. Det bröt också markant mot sedvana och tradition i bondesamhället. Majoritetsprincipen hade inte ens vunnit fullt samtycke bland bönderna. I flera beslutande församlingar, där de deltog, t.ex. sockenstämma, krävdes fortfarande enhällighet.

Vid 1760–62 års riksdag hade opinionen svängt, och bondeståndet fick gehör för flera av sina krav. Därefter framfördes inga betydelsefulla initiativ från vare sig motståndare eller förespråkare. Tydligen innebar 1762 års förordning, att man hade funnit den minsta gemensamma nämnaren.

4.5. Landshövdingarna och de lokala bondereaktionerna

Det har framgått av det föregående avsnittet att landshövdingarna vid ett par tidpunkter gavs möjlighet att ge sina synpunk-

ter på storskiftesreformen. Jag antydde också att deras rapporter åtminstone vid ett tillfälle – riksdagen 1760–62 – kan antas ha påverkat riksdagsbehandlingen. Landshövdingarna spelade även i övrigt en viktig roll vid storskiftets genomförande. De hade en god överblick över storskiftets utbredning i sina län, då ansökningarna ställdes till dem. Detta motiverar en närmare undersökning av innehållet i de skrivelser och rapporter till Kungl. Maj:t och riksdagen, som landshövdingarna i Östergötland avsände.

Min undersökning visar omgående att av länets landshövdingar var det endast Gustaf Adolf Lagerfelt, som yttrade sig i ärendet. Förklaringen är enkel. Han var landshövding under tiden 1748–69, dvs. under samma period som storskiftesfrågan debatterades på central nivå.

Jag kommer endast att granska skrivelser som sändes till Kungl. Maj:t eller riksdagen. De svar som landshövdingen lämnade på lokala reaktioner mot bestämda skiftesförrättningar kommer att behandlas i nästa avsnitt tillsammans med motsvarande reaktioner till häradsrätterna.

Landshövding Lagerfelt skrev tre gånger till Kungl. Maj:t och riksdagen med anledning av storskiftesfrågan. Jag förbigår då riksdagsberättelserna, som alla landshövdingar var skyldiga att avge till varje riksdag.De har inget att förtälja i detta ämne utöver det som framgår av de undersökta skrivelserna.

Den första skrivelsen från landshövding Lagerfelt är särskilt intressant, då den är tillkommen innan någon storskiftesförordning existerade. Jag berättade tidigare att Jacob Faggot inlämnade ett memorial angående storskifte till Kungl. Maj:t i november 1748. Detta innehöll bl.a. förslag om ovillkorligt skiftesvitsord, ett skifte per delägare eller så få som möjligt, där ett skifte ej gick att verkställa. Kungl. Maj:t gav i februari 1749 kammarkollegium i uppdrag att höra samtliga landshövdingar m.fl. i frågan. Landshövdingarnas remissvar tillsammans med bl.a. häradshövdingarnas synpunkter finns bevarade i en särskild volym i kammarkollegiets arkiv.[3] De utgör den första reaktionen utifrån landet på den föreslagna och senare genomförda storskiftesreformen. De här svaren är värdefulla, då de

[3] KKA, Rk. 103, handlingar ang. delning i by.

kan jämföras med landshövdingarnas åsikter om storskiftet vid en ny remissomgång 1761. Då hade man fått några års erfarenhet av en förordning med i stort sett det innehåll som Faggot skisserade 1748.

Lagerfelts svar dröjde emellertid ända till mars 1754. Orsaken till detta var att häradshövdingarna, som i sin tur hade fått Faggots memorial på remiss från landshövdingen, hade försinkat svaren. Dessutom hade memorialet varit försvunnet en längre tid. Yttranden från fyra av länets fem häradshövdingar finns bilagda till Lagerfelts svar.

Häradshövding Fredrik Otto Wrangel i Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo domsaga var positiv till att ägorna drogs samman så mycket som möjligt. Däremot förordade han inte ett skifte per delägare. Jordmånen var för varierande och jämkningen otillräcklig. Han motsatte sig också ett ovillkorligt skiftesvitsord och menade, att man svårligen kunde gå längre än 1749 års lantmäteriförordning, där enighet bönderna emellan krävdes för storskiftens genomförande.

Israel Trolle i Lysings, Dals, Aska och Göstrings domsaga framförde samma tveksamheter som Wrangel. Ett skifte per byaman hindrades ibland av ägornas form och ibland av jordmånen. Han accepterade inte heller det ovillkorliga skiftesvitsordet. Om inte samtliga bygrannar var överens om sammanläggning av tegarna, "woro det eftertänkeligt om en landtmätare skulle äga frihet och makt efter egit godtycke at giöra nogot wist derutinnan." Trolles yttrande är mycket värdefullt. Det var ifrån "hans" domsaga, som de radikalaste kraven i samband med storskiftet kom. Jag antydde då att det nödvändigtvis inte behövde vara bönderna, som låg bakom dessa krav. Ståndspersoner kunde ha utövat inflytande. En sak bör nu stå ganska klar. Det var med stor sannolikhet inte häradshövding Trolle, vilken annars hade störst möjlighet till påverkan på besvären, som drev på om långtgående åtgärder.

Häradshövding Anders Ahlgren i Finspånga läns, Bråbo, Gullbergs och Bobergs domsaga var genomgående positiv till Faggots förslag. Han ansåg, att ett skifte per delägare var bäst, då bonden kunde inhägna, sköta och förbättra det utan inblandning från grannarna. Han tyckte också att en del gårdar borde flyttas ut ur byarna.

Johan Waldius i Lösings, Östkinds, Björkekinds och Hammarkinds domsaga kom också med ett yttrande. Han anförde dock inga synpunkter på storskiftets välsignelse, utan behandlade endast frågor med anknytning till delningsgrunden i byarna.

Lagerfelt anslöt sig i sitt remissvar närmast till Wrangel och Trolle. Han uttryckte sig positivt om storskiftet i allmänna ordalag, men var mycket tveksam till Faggots förslag. "Beträffande storskiften wore det wäl ganska nyttigt, om hwart och ett hemman kunde få sine enskilta ägor: Men jag ser ingen giörlighet, at det kan öfwer alt värkställas, så wida åkren på de mäste ställen består af så olika jordmån, i synnerhet är den altid bättre närmast intill byen, än längst bordt i gärdet, at de hemman som få den sämre, om den än tillägges dubbla tunnland icke kunna därmed vara belåtna, för det dubbla utsäde och arbete the måste använda på des bruk, utan at få, åtminstone på många år, hälften så god äring, som deras grannar, utom det at sielfwa belägenheten på många ställen sådant eij tillåter: Men at lägga de små skiften i hwar särskilt jordmån til större är både nyttigt och giörligt, utan det ena eller andra hemmanets förfång."

Lagerfelts nästa skrivelse till Kungl. Maj:t är daterad den 12 april 1758.[4] Den har tillkommit med anledning av ett bråk vid en storskiftesförrättning i Kuddby by i Kvillinge socken. Landshövdingen önskade närmare förklaring av en del diffusa formuleringar i 1757 års förordning. Han gav också som bakgrund en redogörelse för de svårigheter som mötte storskiftets genomförande i länet.

Lagerfelt berättade, att många skiftesförrättningar – särskilt i stora byar – ledde till oenighet och klagomål. Det var främst bestämmelsen om ett skifte per delägare som skapade oro. Jordens bördighet i byarna var i allmänhet mycket skiftande. Bönderna kunde därför omöjligen få jämngoda lotter. Därtill kom att grannarna hade skött sina tegar med olika omsorg. De som hade lagt ned både arbete och kostnad kunde nu få sina ägor bortbytta mot vanhävdad jord.

[4] RA, landshövdingarnas skrivelser till Kungl. Maj:t, landshövding Lagerfelts skrivelse till Kungl. Maj:t, 12.4 1758.

Det fanns också ett annat problem, som särskilt berörde slättbygden. Förordningens innebörd var att varje delägare efter förrättningen skulle inhägna sina nya avskilda skiften. Hägnadsskyldigheten blev på grund av skogsbrist både besvärlig och kostsam att fullgöra för bönderna på slätten.

Landshövdingens formuleringar låter läsaren förstå, att han hyste sympati för de betänkligheter som framfördes mot att lägga vars och ens ägor i ett skifte. Lagerfelt begärde dock inga förändringar av storskiftesförordningen i denna skrivelse.

Lagerfelts sista skrivelse angående storskiftesfrågan avsändes i april 1761.[5] Den var föranledd av en förfrågan till landets samtliga landshövdingar från kammar-, ekonomi- och kommersdeputationens kammar- och ekonomiutskott. Jag har tidigare berört denna i samband med handläggningen av storskiftesfrågan på 1760–62 års riksdag. Utskottet ville ha information om storskiftets genomförande i länen. Man önskade bl.a. besked om de hinder som dämpade skiftets spridning och om vilka botemedel som kunde sättas in mot dessa svårigheter.

Lagerfelt kallade en representant för vart och ett av riksdagsstånden samt en lantmätare till sammanträde för att överlägga om lämpligt svar på remissen. Bondeståndet representerades av förre riksdagsmannen Hemming Isacsson från Vårdsberg. De församlade personerna omnämnde samma svårigheter som Lagerfelt hade påpekat i sin skrivelse tre år tidigare och dessutom varnat för redan 1754. Kravet på ett skifte per byaman ledde till reaktioner. Orsakerna till detta var framförallt olika jordmån, olikartad hävd och kostsam inhägnad.

Vilka botemedel föreslog då landshövdingen, lantmätaren och ståndsrepresentanterna? För att eliminera problemen kring skiljaktig jordkvalité och hävd föreslog de, att varje storskiftesförrättning skulle föregås av en noggrann undersökning. Där skulle jordmån och hävd granskas. Visade det sig då omöjligt att rättvist fördela ägorna i ett skifte per byaman, skulle lantmätaren tillåtas att lägga dem i flera. De menade att syftet med storskiftesreformen ändå i huvudsak kunde uppfyllas. Förslaget är intressant därför att det nästan exakt överensstämde

[5] RA, R.3219, KEKD:s kammar- och ekonomiutskotts handlingar, 108ff.

med de krav som bönderna i Bråbo m.fl. härader framförde i besvären till 1760 års riksdag. Det är dock omöjligt att avgöra, om landshövdingen hade fått idén till de församlades förslag därifrån. Det är däremot helt säkert, att han hade fått sig besvären tillsända för kännedom.

Ståndsföreträdarna föreslog vidare efter en sorgfällig beskrivning av den stora skogsbristen på östgötaslätten, att kravet på separat inhägnad i vissa fall skulle upphöra. Förslaget gällde endast slättbygden. Om lantmätaren lyckades att utlägga ett skifte per delägare var ändå så många fördelar för jordbruket vunna, att anspråket på inhägnad kunde avskaffas – i synnerhet som det ändå var omöjligt att uppfylla på slätten.

Det var alltså en betydande uppmjukning av 1757 års förordning, som landshövdingen tillsammans med de utvalda personerna rekommenderade. Förändringarna gällde förordningens centrala delar. Det är uppenbart att ändringsförslagen gjordes mot bakgrund av de reaktioner och det motstånd, som en del storskiftesförrättningar hade orsakat. Landshövdingen och lantmätaren var självklart mycket välinformerade om de praktiska svårigheter, som uppstod vid verkställandet av den föga lokalt anpassade förordningen.

Lagerfelts uppfattning i storskiftesfrågan överensstämde väl med de krav, som bondeståndet framförde på riksdagarna. Han hade alltsedan remissvaret på Faggots memorial 1748 upprepade gånger vidhållit sin inställning till storskiftet. Han hade bl.a. varnat för att ett skifte per delägare skulle leda till problem, och fortsatt kritiken sedan bestämmelsen hade blivit fastställd. Lagerfelt företrädde ändå ett län, där storskiftet redan tidigt fick stor genomslagskraft och där kravet på ett skifte åtminstone hade en viss förankring. Detta tycks varken ha påverkat eller oroat honom. Utvecklingen gav honom till slut rätt. Förordningen 1762 medgav upp till fyra skiften i vardera åker och äng.

4.6. Häradsrätterna, landshövdingarna och de lokala bondereaktionerna

Undersökningsmetod

Jag visade tidigare att den opposition mot storskiftet, som framträdde i häradsbesvären från östgötabönderna, var allt annat än omfattande. Förklaringen kan möjligen vara att riksdagsbesluten inte drabbade bönderna omedelbart. När det gällde skogs- och brännvinslagstiftningen angick besluten alla bönder direkt och samtidigt, varför en samlad opinion lättare uppstod. Storskiftet konfronterades bönderna med först när någon eller några i en by hade begärt skifte. De reaktioner som uppstod då gällde närmast själva skiftesförrättningen, och sådana klagomål borde ha framförts till häradsrätterna och/eller landshövdingen. Jag ska därför undersöka hur många av de 513 genomförda storskiftena i Östergötland som ledde till reaktioner. Senare kommer jag också att studera resultatet av dessa klagomål.

Det har varit nödvändigt att undersöka både landskansliets, landskontorets och de 21 häradsrätternas arkiv för att finna de reaktioner, som androgs mot storskiftesförrättningarna. Gränsdragningen mellan landshövdingens och häradsrätternas befogenheter vid konflikter var tämligen oklar – särskilt i början av storskiftesperioden. Landshövdingen mottog de flesta klagomålen före 1762 års förordning. Därefter vände sig de missnöjda oftast till domstolarna. Ibland klagade man hos både landshövding och domstol. För att uppleta de reaktioner som riktades till landshövdingen har jag för perioden undersökt en stor del av supplikdiarierna, samtliga skrivelser och rapporter från lantmätarna och alla brevkoncept och utslagsakter, som har berört någon av länets lantmätare. Ifrågavarande källor har genomgåtts för såväl landskansliet som landskontoret. För säkerhets skull har detta skett fram t.o.m. 1774. Dessutom har större delen av skifteshandlingarna på lantmäterikontoret granskats.

Det har varit svårare och mer tidsödande att söka de klagomål, som nådde domstolarna. Storskiftesförordningen 1757 in-

nehöll ingen föreskrift om fastställelse av storskiftesdelningar, medan 1762 års förordning fastslog, att detta skulle ske på det första tingets första dag året efter förrättningens avslutande. Anteckningar finns också om fastställelsedatum för en hel del storskiften i lantmäterikontorets kronologiska register. Dessa skiften sökte jag då upp i häradernas domböcker för att undersöka om reaktioner förekommit. Då uppgifter om datum saknades i registret, genomsågs de aktuella skifteshandlingarna – men även kartor och handlingar från senare verkställda storskiften och laga skiften. I många fall fanns de sökta uppgifterna i dessa källor. Där även denna väg misslyckades, återstod inget annat än att söka direkt i domböckerna. Jag tog reda på i skifteshandlingarna, när respektive storskiftesdelning avslutades och genomläste de därpå följande tre tingens protokoll. De storskiften som inte behandlades på något av dessa ting har jag inte eftersökt mer.

Det har varit möjligt att följa 480 av de 513 genomförda storskiftena fram till deras fastställelse. Av de återstående 33 skiftena verkställdes 25 före förordningen 1762. Dessa har med stor sannolikhet varit konfliktfria, eftersom storskiften före denna tidpunkt sällan drogs inför tinget, då full enighet hade förevarit. Skifteshandlingarna styrker också att god sämja hade rått vid delningarna. Av de övriga överklagades fyra, men ärendena slutfördes aldrig vid häradsrätterna. De stridande förenades antagligen utan att domstolen fastställde förlikningen. De andra fyra skiftena, som aldrig blev fastställda, var uppenbarligen fria från bråk. Skifteshandlingarna bekräftar att enighet rådde. Senare handlingar uppger, att storskiftena aldrig blev fastställda, men inte heller här antyds något om konflikter.

Jag har uteslutit vissa former av klagomål, som inte har kunnat hänföras till bondereaktioner mot storskiftet. Det gäller först tvister om delningsgrunden, dvs. ägoinnehavet delägarna emellan i en by. Sådana reaktioner förekom ibland, men de var egentligen inte riktade mot storskiftet. Dessa ägotvister skulle ha kunnat uppstå när som helst. De aktualiserades bara genom storskiftesdelningarna, då behovet av att lösa dem blev akut. Bönderna vände sig både till landshövdingen och häradsrätterna vid konflikter angående delningsgrunden,

men landshövdingen hänvisade dem då alltid till vederbörande domstol. Endast häradsrätterna hade befogenheter att avgöra dylika tvister, där skatte- eller frälsejord berördes.

Jag har vidare förbigått alla klagomål, som enbart kom från ståndspersoner, eftersom jag sysslar med bondereaktioner. Klagomål från t.ex. präster och militärer förekom ibland utan att för den skull vara vanliga. Även de fall, där ståndspersoner och bönder protesterade gemensamt, har utelämnats. Skälen är samma som vid undersökningen av initiativtagarna till storskiften. Påverkan och tvång kan ha förekommit. De storskiften som överklagades av både ståndspersoner och bönder, men där bönderna klagade med egna skrivelser och mot andra företeelser vid skiftet än ståndspersonerna, har däremot medräknats.

De framförda klagomålen varierade mycket i styrka. Tre faktorer kan sägas styra en storskiftesreaktions omfattning, nämligen antalet deltagande bönder, antalet klagoanledningar och antalet klagotillfällen och/eller klagoinstanser. Kraftiga reaktioner kännetecknas av att fler än en bonde klagade av mer än en anledning vid fler än ett tillfälle och/eller hos fler än en instans, t.ex. häradsrätt, landshövding, lagmansrätt eller Göta hovrätt. Jag har uteslutit de överklaganden, som inte uppfyllde minst två av dessa krav. Sådana klagomål har här närmast betraktats som utslag av kverulans. Det kan t.ex. gälla en bonde, som vid ett tillfälle klagade på att han fått mer sten i en åkerteg än grannarna, men aldrig mer återkom med klagomålet. Resultatet av undersökningen skulle bli helt förryckt, om dessa småtvister jämställdes med de större reaktionerna, där många personer, anledningar och instanser var involverade. Man kan naturligtvis alltid diskutera var en gräns lämpligast ska dras. Den gräns som jag har fastställt har visat sig ha stora fördelar. Inga besvärliga gränsfall har heller uppkommit.

Det finns ytterligare ett slag av reaktioner, som inte förmärks i min statistik. De är emellertid viktiga, då de ofta var framgångsrika. Det var sådana klagomål som framfördes och löstes under skiftesförrättningarna. De blev särskilt vanliga och framgångsrika efter 1762, och saken gällde nästan uteslutande antalet tegar. Riksdagen hade öppnat dörren på glänt genom att tillåta fyra skiften i vardera åker och äng. Lantmätarna verkställde därefter många storskiften med betydligt fler

tegar, där bönderna så önskade och blev eniga därom. Lantmätaren uppläste vanligtvis först förordningens bestämmelser för bönderna, men han förvägrade dem sällan storskifte efter deras önskemål. Dessa reaktioner nådde emellertid aldrig utanför byn, och har därför inte medräknats. Det är också mycket svårt att uppskatta omfattningen av sådana klagomål. En del skifteshandlingar ger en mycket utförlig information om skiftets alla faser, medan andra är betydligt knapphändigare.

Reaktionernas omfattning

Motståndet mot en storskiftesförrättning kunde uppstå före, under eller efter genomförandet av densamma. För att kunna jämföra reaktionernas omfattning med tabell 2 angående antalet storskiftesförrättningar per år, har det varit nödvändigt att sätta samma årtal på reaktionen som på respektive storskifte. Detta oberoende av när reaktionen i verkligheten inträffade. Antalet klagomål kan således på ett riktigt sätt ställas i förhållande till antalet storskiften per år.

Av de 513 storskiftesförrättningarna resulterade 75 i bondereaktioner till landshövdingen eller häradsrätterna. Dessutom tillkommer tre klagomål, som helt stoppade det påtänkta storskiftet. Tabell 8 visar hur bondereaktionerna fördelade sig över undersökningsperioden.

Bondereaktioner förekom inte i mer änknappt 15 % av det totala antalet genomförda storskiften. Detta måste betraktas som en förhållandevis låg siffra. Undersökningsperioden kännetecknas dock av stora årliga variationer. Däremot är faktiskt andelen överklagade skiften tämligen jämnt fördelad före respektive efter den friare förordningen 1762. En topp nåddes emellertid 1760, då nästan vart tredje storskifte överklagades. Det är också före 1762, som vi finner de mest omfattande, bittra och långvariga storskifteskonflikterna.

Vilka företeelser var det som de protesterande bönderna kritiserade vid de överklagade storskiftesförrättningarna? Det bör först anmärkas att jag sällan har funnit hela korrespondensen mellan bönder, landshövding, lantmätare och/eller domstolar. Det har ändå gått att få en tillförlitlig bild av reaktionernas

innehåll. Då exempelvis böndernas skrivelse saknas, kan andra källor som supplikdiariet, lantmätarens yttrande, brevkoncepten, utslagsakterna, tingsprotokollen eller skifteshandlingarna ge nöjaktiga upplysningar.

Bönderna klagade i en del fall över mer än ett förhållande. Jag har då tagit med alla orsaker, enär det så här i efterhand är omöjligt att avgöra vilka bönderna bedömde som allvarligast. Det är anledningen till att antalet missnöjesorsaker inte överensstämmer med antalet reaktioner.

Tabell 8. Antalet bondereaktioner, antalet storskiftesförrättningar och det procentuella förhållandet mellan dessa i Östergötlands län 1748–72.

År	*Antalet reaktioner*	*Antalet storskiften*	*Procent*
1748–56	–	3	0
1757	–	7	0
1758	2	16	12,5
1759	1	25	4,0
1760	6 (+1)[a]	20	30,0
1761	3	17	17,6
1762	5	18	27,8
1763	3	22	13,6
1764	5 (+1)[a]	29	17,2
1765	3 (+1)[a]	32	9,4
1766	9	39	23,1
1767	7	37	18,9
1768	4	41	9,8
1769	3	42	7,1
1770	9	42	21,4
1771	11	51	21,6
1772	4	72[b]	5,6
1748–72	75 (+3)[a]	513	14,6

[a] Skiften som söktes men stoppades av bondereaktioner. De finns följaktligen inte med bland antalet storskiften och inte heller i uträkningen av det procentuella förhållandet mellan antalet reaktioner och antalet storskiften per år.

[b] Inklusive 19 storskiften, som söktes 1772 men verkställdes 1773.

Källor: Se tab. 2, s. 197 samt domböcker, häradsrätternas arkiv och supplikdiarier, publika brev, brevkoncept och utslagsakter, Ög.LäA, landskansliet och landskontoret, VaLA.

Tabell 9. Bondereaktionerna mot storskiftet i Östergötland 1748–72 uppdelade efter innehåll.

Missnöjesorsaker	*Antal*
Storskiftestanken	12
Orättvis fördelning beroende på felaktig jämkning eller slarvig lantmätare	68
För få utlagda skiften per delägare	9
Det ovillkorliga skiftesvitsordet	—
Skifteskostnaden	—
Totalt	89

Källor: Domböcker, häradsrätternas arkiv och supplikdiarier, publika brev, brevkoncept och utslagsakter, Ög. LäA, landskansliet och landskontoret, VaLA. Skifteshandlingar, Ög. LMK.

Tabell 9 visar att bönderna protesterade mot storskiftet som sådant i 12 fall. Anledningarna till att man inte önskade något skifte varierade. Det argument som bönderna i Hageby i Rogslösa socken framförde tycks dock illustrera, vad många kände inför storskiftet. De hävdade först att det inte gick att åstadkomma färre skiften. Bakom detta låg emellertid en rädsla för det okända, som storskiftet representerade. Skiftesmotståndarna fruktade att "hemmanen här ock på andra ställen går mot skada ock undergång genom storskiftet."[6]

Den helt övervägande delen av klagomålen rörde orättvis fördelning av de storskiftade ägorna. Denna påstådda orättvisa hade uppkommit i ungefär hälften av fallen – de allra flesta före 1763 – vid jämkningen av sämre jord mot större areal. Jämkningen var på de flesta håll nödvändig för att kunna möjliggöra ett skifte per delägare. Även om bönderna alltså inte direkt opponerade mot förordningens krav på ett skifte, så var bestämmelsen ändå huvudorsak till en stor del av dessa reaktioner.

Den resterande delen av klagomålen hade sin grund i att lantmätarna helt enkelt ansågs ha varit slarviga vid avmätning, jämkning och/eller skiftesläggning. Dessa protester blev

[6] VaLA, Ög. LäA, landskansliet, publika brev 1764, § 535.

vanligast efter 1762. I flera fall ledde reaktionerna till att det genomförda skiftet fick ses över av en annan lantmätare. Man får därigenom en bra möjlighet att undersöka i vilken utsträckning, som bönderna befanns ha fog för sina klagomål. Detta kommer att behandlas närmare i nästa avsnitt. Det bör dock redan nu anmärkas, att lantmätarnas personliga kvalifikationer hade betydelse för förekomsten av denna typ av reaktioner. Landshövdingen och häradsrätterna mottog sällan klagomål på en del lantmätares arbete, medan andra lantmätare ofta drabbades därav. Särskilt olycklig härvidlag var extra ordinarie lantmätaren Per Träskman. Ett stort antal av "hans" storskiften ledde till bondeklagan över orättvis fördelning, och flera fick ses över och rättas av annan lantmätare. I exempelvis Linghems by i Törnevalla socken fann den andre lantmätaren så många fel i avmätning och delning, att han inte ens kunde använda Träskmans karta.[7] Lantmäteriets chef Jacob Faggot var t.o.m. införstådd med hans brister. Han skrev i ett brev till landshövding Strömfelt, att Träskman alltid hade varit mindre pålitlig i tjänsten.[8] Denna kritik är nog inte helt rättvis. Helmfrid anger i sin undersökning av kulturlandskapets utveckling i västra Östergötland, att Träskmans kartor från 1740-talet återger ägornas former mycket bra.[9]

Bönderna protesterade i 9 fall direkt mot bestämmelsen om antalet skiften. Med något undantag inträffade samtliga före förordningen 1762; motståndet framträdde redan under skiftesförrättningarna. I några byar gav de missnöjda vika, när de ställdes inför förordningens lydelse, men i t.ex. Övre Götala by i Styra socken först "efter många föreställningar och mycket betänkande, funno sig änteligen alla grannarne att taga sin åker i ett storskifte i wardera gärdet."[1] Senare ångrade sig bönderna uppenbarligen och överklagade förrättningen hos landshövdingen.

Bönderna omnämnde aldrig det ovillkorliga skiftesvitsordet

[7] Ög.LMK, Törnevalla sn , akt 21.
[8] VaLA, Ög. LäA, landskansliet, publika brev 1773, § 99.
[9] Staffan Helmfrid, *Östergötland "Västanstång". Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese* (Stockholm, 1962), 203.
[1] Ög. LMK, Styra sn, akt 7.

eller skifteskostnaden i sina klagomål till landshövdingen eller häradsrätterna. De inriktade sig istället helt på problem som mera direkt berörde skiftesdelningen. Det var för sent att klaga på skiftesvitsordet och i allmänhet för tidigt att anföra något om skifteskostnaden.

Jag ska till sist granska vad som kännetecknar de bönder som överklagade storskiftesförrättningar. Det har varit nödvändigt att begränsa arbetet till en undersökning av förhållandet mellan skatte- och kronobönder samt de inblandades sociala ställning.

Tabell 10. Bondereaktionernas undertecknare uppdelade efter jordnaturen på deras gårdar.

Jordnatur	*Antal bondereaktioner*
Enbart skattebönder	55[a]
Enbart kronobönder	14
Skatte- och kronobönder tillsammans	9
Totalt	78

[a] En skattearrendator är här inräknad.

Källor: Se tab. 9, s. 255 samt jordeböcker och mantalslängder,Ög. LäA, landskontoret, VaLA.

Skattebönderna var kraftigt överrepresenterade bland de klagande. Samma aktiva roll spelade de i undersökningen av initiativtagarna till storskiften. Det mest frapperande är ändå den kraftiga uppdelning som fanns mellan skatte- och kronobönder. De samsades bara vid 9 tillfällen om klagomål. Detta trots att åtminstone de större byarna vanligen innehöll både skatte- och kronobönder. Mitt intryck – efter att ha kartlagt böndernas inställning till storskifte i ett stort antal byar i Östergötland – är att det gick en betydligt strängare skiljelinje mellan skatte- och kronobönder, än vad de besittningsrättsliga förhållandena gav anledning till.

Frälsebönderna förekommer aldrig i källmaterialet. De var inte ens närvarande vid skiftesförhandlingarna. Däremot kan man ibland ana och någon gång förmärka dem bakom de överklaganden som en del frälseägare gjorde. Detta är särskilt märkbart, då frälseägaren lämnade detaljerade uppgifter om

felaktigheter vid skiftesläggningen, men samtidigt var bosatt i en annan del av länet eller landet. Det är sannolikt, att han då hade fått uppgifterna från sina frälsebönder, som kände den lokala situationen bäst.

Frälseböndernas anonymitet gör det svårt att säga något generellt om deras inställning till storskiftet. Det förefaller troligt att storskiftesfrågan inte i lika hög grad var en ödesfråga för frälsebönderna som för många skatte- och kronobönder. Frälsebonden kunde visserligen få svårare att betala avgifterna till jordägaren efter en felaktig storskiftesdelning, men han riskerade ingen privat egendom, och han bidrog – till skillnad från skatte- och kronobönder – inte till bekostandet av skiftet.

Bönder med god social ställning framträdde inte lika ofta bland motståndarna som bland upphovsmännen till storskifte. De medverkade ändå i 25 reaktioner. Rusthållarna förekom flitigast. De deltog i 15 klagomål. Det gällde i åtta fall kronorusthållare och i sju fall skatterusthållare. Nämndemän fanns med bland skiftesmotståndarna vid sju tillfällen.

Henry Rask har tidigare hävdat att bonderusthållarna utgjorde allmogens mest aktiva element.[2] Mina resultat pekar i samma riktning. Rusthållarna uppträdde avsevärt oftare – både som förespråkare och motståndare till storskifte – än någon annan grupp inom bondesamhällets övre skikt.

Reaktionernas resultat

Mellan åren 1748 och 1772 genomfördes eller påbörjades 513 storskiften i Östergötland. Av dessa resulterade 75 i bondereaktioner till landshövding eller häradsrätter. Till dessa ska läggas ytterligare tre reaktioner, som förhindrade det planerade storskiftet. Det är alltså totalt 78 klagomål, som ska följas till det slutliga avgörandet.

Utslagen hos landshövding eller häradsrätter kunde ge tre olika resultat. Fullständig framgång innebär att de missnöjda bönderna fick rätt i allt. Fullständigt avslag betyder istället att landshövdingarna eller häradsrätterna helt underkände klagomålen. I de fall bönderna klagade på mer än ett förhållande i

[2] Rask, 145ff.

samband med förrättningarna, kunde de få bifall på en del punkter men avslag på andra. Detta kallar jag för viss framgång. Hur stor framgång hade då bönderna i sina reaktioner mot storskiftesdelningarna?

Tabell 11. Resultatet av bondereaktionerna mot storskiftesförrättningarna i Östergötland 1748–72.

Resultat	*Antal utslag*	*%*
Fullständig framgång	22	28,2
Viss framgång	37	47,4
Fullständigt avslag	15	19,2
Ej avgjorda	4	5,1
Totalt	78	100

Källor: Domböcker, häradsrätternas arkiv samt supplikdiarier och utslagsakter, Ög. LäA, landskansliet, VaLA.

Det är ingen tvekan om att häradsrätterna och landshövdingarna var lyhörda för bondereaktioner mot storskiftet. Endast 15 klagomål ledde till fullständigt avslag. De missbelåtna bönderna hade mer eller mindre framgång i 59 överklaganden. Det är en förvånansvärt hög siffra. Bondereaktioner mot storskiftet i Östergötland lönade sig verkligen. I fyra fall har jag inte funnit det definitiva domslutet. Ärendena slutfördes aldrig vid häradsrätterna, och skiftesdelningarna blev inte fastställda. Delägarna förliktes troligen, utan att domstolen fastställde föreningen.

Handläggningen av bondereaktionerna varierade mycket bl.a. beroende på när klagomålen framfördes, vad de gällde och till vilka instanser man vände sig. Det är nödvändigt att ge flera exempel för att belysa hur beslutsprocessen kunde utformas.

I Nävstad by i Västra Tollstad socken ansökte samtliga jordägare om storskifte 1766.[3] På häradstinget 1767 klagade skattebonden Jonas Persson på för liten tilldelning i den s.k. Nyängen. Häradsrätten fastställde skiftet men beslutade också att

[3] Jag ger samtliga hänvisningar i detta ärende under en not för att inte i onödan trötta läsaren med alltför många nottecken. VaLA, Lysings häradsrätts arkiv, domböcker, Vt 1767, §§ 11 och 75, St 1771, § 38 och Ht 1771, §§ 52 och 70.

Persson skulle få jämkning, om han under växtperioden kommande sommar kunde visa att hans uppgifter var riktiga. Tydligen kunde han det, för på sommaren 1770 rättade lantmätare F. Wadman skiftesdelningen. Jonas Persson fick ytterligare fyra kappland äng.

Då ilsknade två andra bönder i byn till och överklagade i sin tur den nya delningen. Lantmätaren hade nämligen inte bara rättat Nyängen, i vilken Jonas Persson ansåg sig förfördelad, utan också en annan äng, Kyrkängen. Häradsrätten upphävde på sommartinget 1771 jämkningen i Kyrkängen. Beträffande Nyängen utsåg rätten två gode män, som skulle undersöka beskaffenheten av densamma och lämna rapport till höstinget samma år.

Deras rapport tillförde irritationen i Nävstad by nytt och rikligt bränsle. Undersökningen av höskörden visade att de tre involverade bönderna fick ungefär lika mycket hö, men en fjärde bygranne, inspektoren Blavier, fick mer än han skulle ha. Detta förnekade inspektoren energiskt. Häradsrätten bestämde att ny delning av Nyängen skulle företas. Ängen skulle till dess brukas samfällt och höet delas.

Det var inte ovanligt att lantmätaren efter skiftets genomförande fick se över någon mindre del av den skiftade arealen. Det var inte heller ovanligt att en eventuell jämkning ifrågasattes av de grannar som förlorade på den. Ängsmarken var särskilt ofta indragen i sådana konflikter. Häradsrätterna tillgrep då ibland möjligheten att utse ett par gode män för att slita tvisten.

I början av 1770 ansökte en bonde i Södra Lårbo, Ledbergs socken om storskifte i nämnda by.[4] Samtliga bygrannar – både krono- och skattebönder – motsatte sig storskiftet och protesterade hos landshövding Strömfelt. Han beordrade både den skiftessökande och lantmätaren F. Wadman att yttra sig. Lantmätaren tillstyrkte storskiftet och beskrev också jordbrukets tillstånd i Södra Lårbo. Gårdarna innehade mellan 20–30 åkertegar i vardera gärdet, alltså totalt 40–60 tegar. Ängen var också

[4] VaLA, Ög. LäA, landskansliet, supplikdiarium 1770, § 249 och publika brev, lantmätarnas skrivelser, skrivelse från F. Wadman, 2.5 1774.

sönderdelad. Wadman bedömde att antalet åkerskiften skulle kunna nedbringas till tre eller högst fyra per gård, då jordkvalitén och läget var tillfredsställande. Strömfelt avslog ändå skiftesansökan med motiveringen, att den sökande inte ägde någon besutten andel i byn. Bonden innehade endast 1/9 i ena hälften av ett kronorusthåll på 3/4 mantal. Något storskifte verkställdes inte förrän 1792.

Utslaget är intressant, då det knappast var förenligt med gällande lag. Varken 1757 eller 1762 års förordning krävde besuttenhet för att få söka och erhålla storskifte. Den förre landshövdingen Lagerfelt hade också, som berördes i ett tidigare avsnitt, beviljat storskifte i Hejla by 1764 (se s. 214f). Det söktes av en dräng som var innehavare av en halv kronoutjord. Han var alltså inte heller besutten. Ingen av delägarna i Hejla protesterade emellertid mot storskiftesförrättningen.

I Västerbränninge i Kaga socken verkställdes storskiftesdelningen 1771. När skiftet nästa år skulle fastställas på häradstinget överklagade två skattebönder detsamma.[5] Den ene klagade bl.a. på att hagdelningen hade lett till att han hade förlorat sin skog och sina intagor. Den andre bonden besvärade sig över att han hade fått svag och otillräcklig ängsmark. Häradsrätten ansåg sig inte kunna avgöra tvisten utan dömde till häradssyn. Denna genomfördes på sensommaren 1772.[6] Det visade sig då att bönderna innan synen själva hade ingått en förlikning. Denna granskades, utvidgades och fastställdes på häradssynen. När det gällde den förlorade skogen, hade delägarna kommit till en listig lösning. De större träden tillföll den förre ägaren och de mindre den nya. Däremot ger inte förlikningen upplysning om var gränsen skulle dras mellan större och mindre träd. Ängen jämkades också, varvid den klagande fick en viss förbättring.

Häradsrätterna tillgrep tämligen ofta häradssynen, som en metod att lösa storskiftestvister. Detta tillvägagångssätt hade stöd i 1762 års förordning. Det var naturligtvis lättare att lösa problemen på platsen. Vid synen samlades domaren, några nämndemän, lantmätaren och delägarna i byn. Resultatet blev

[5] VaLA, Hanekinds häradsrätts arkiv, domböcker, Vt 1772, § 16.
[6] Ibid., häradssyn, 13.8 1772.

oftast en kompromiss mellan de stridande parterna.

Jag ska avsluta denna kavalkad med en mycket omfattande konflikt, som av utrymmesskäl endast kan återges i starkt sammandrag. Den inträffade i Appuna kyrkby i Appuna socken.[7] Storskiftesförrättningen kom att orsaka mycket bittra motsättningar i byn.

Skiftet söktes 1759 av bokhållare Ahlberg. Problemen började egentligen så fort lantmätare G. Tillæus kom till byn. Denne föreslog – helt i enlighet med 1757 års förordning – att delägarna endast skulle få ett skifte i vardera gärdet. Detta protesterade flertalet emot, och någon kompromiss kunde inte nås, varför frågan hänsköts till häradsrätten. Här ingicks en förlikning i juni 1760, som också fastställdes av domstolen. Denna innebar att lantmätarens förslag om ett skifte per delägare kvarstod. Han gick däremot med på en del andra ändringar och därmed var alla närvarande nöjda.

Denna förening löste emellertid inga problem utan skapade snarare fler. Fyra kronorusthållare – Lars, Per och Carl Persson samt Olof Stålesson – hade inte varit närvarande, när förlikningen underskrevs utan hade representerats av ett ombud, postinspektören C. G Kiernander. De protesterade mot föreningen och ville ha fler skiften utlagda. De klagade först i flera skrivelser till landshövding Lagerfelt. Denne lät lantmätaren och övriga delägare yttra sig. Dessa tillbakavisade bestämt rusthållarnas krav. Landshövdingen kunde inte finna några felaktigheter i lantmätarens åtgärder men hänvisade de klagande till häradsrätten, ifall de fortfarande var missnöjda.

Lantmätaren hade under tiden genomfört skifteläggningen efter riktlinjerna i den överenskomna föreningen. De klagande

[7] Jag ger – liksom i not 3 ovan – samtliga hänvisningar under ett nottecken. VaLA, Ög. LäA, landskansliet, supplikdiarium 1759 § 1427, 1760 §§ 796 och 1129, 1761 § 523 och 1765 § 615 samt publika brev, lantmätarnas skrivelser, skrivelse från G. Tillæus, 26.10 1760. Hänvisningarna till domböckerna fordrar en kommentar. Paragraferna som berör storskiftet i Appuna finns nämligen inte inbundna i anslutning till aktuellt ting utan istället i slutet av domboken. Häradshövding I. Trolle var släkt med en av deltagarna i Appuna by, varför en annan domare inträdde i hans ställe, när detta mål behandlades. VaLA, Göstrings häradsrätts arkiv, domböcker, Vt 1762, 1496ff, St 1762, 1515ff och Ht 1762, 1531ff och 1535ff.

ändrade då taktik och upphörde med angreppet på skiftesantalet. De försökte istället få föreningen upphävd som olaglig, då Kiernander inte hade haft deras fullmakt att ingå någon sådan. Han hade endast haft rätt att föra deras talan. Dessutom hävdade rusthållarna att skiftesläggningen inte hade följt förlikningen, utan de hade fått sämre åker långt bort från byn. Häradsrätten ansåg sig emellertid inte kunna upphäva den fastställda föreningen.

De fyra bönderna vände sig då till Kungl. Maj:t. Utslaget kom i oktober 1761 och innebar, att häradsrätten inte behövde känna sig bunden av den tidigare stadfästelsen utan fick fria händer att avdöma allt i detta mål. Detta var en odiskutabel framgång för de missnöjda bönderna i Appuna by.

När målet på nytt togs upp på häradstinget våren 1762, hade Ahlberg och flera andra delägare i sin tur stämt rusthållarna för en lång rad övergrepp. De hade vägrat att lämna ifrån sig sina gamla åkertegar och hade därigenom saboterat hela skiftesläggningen. Rusthållarna hade bland mycket annat på våren 1761 plöjt upp grödan på Ahlbergs tilldelta åker. Det som ändå blev kvar skördade de, innan det var moget samma höst. Häradsrätten kunde dock varken avgöra frågan om föreningens giltighet eller våldsmålet, då Kiernander inte var närvarande och kunde höras.

De stridande parterna inlämnade nya skrivelser på sommartinget 1762, men ärendet måste uppskjutas ännu en gång, då Kiernander fortfarande saknades. Han infann sig dock på hösttinget samma år. Kiernander tillbakavisade rusthållarnas synpunkter. Han hävdade att fullmaktens formulering var så vid, att undertecknandet av en förlikning väl inrymdes där. Kiernander fick stöd av övriga delägare.

Häradsrätten avslog i sin dom rusthållarnas krav på ett upphävande av föreningen. Rätten hävdade, att domstolen och parterna 1760 uttryckligen hade varit inkallade för att lösa tvisten angående storskiftet i Appuna by. Fullmakten måste i en sådan situation ha inneburit rätt att ingå förlikning på de frånvarandes vägnar.

Rusthållarna nöjde sig emellertid inte med denna dom. Så sent som 1765 försökte de få landshövdingens medgivande, att en annan lantmätare skulle få överse och rätta Tillæus' stor-

skifte. Landshövdingen hänvisade dem till domstolen. De återkom en månad senare och erbjöd sig att själva bekosta en sådan förrättning. Landshövding Lagerfelt vidhöll att de först måste ha ett domstolsutslag på att en sådan jämkning var behövlig, innan han kunde utse en lantmätare för ändamålet. De fyra rusthållarna i Appuna by tycks därefter ha resignerat. Sex års strider hade säkert satt sina spår – inte minst ekonomiskt.

Det fanns en stor osäkerhet i början av storskiftesreformens tid såväl hos de ansvariga myndigheterna som hos de berörda i lokalsamhället, om vem som egentligen skulle handlägga överklagade storskiften. Detta förklarar det ständiga bollandet mellan landshövding och häradsrätter. Handläggningen blev härigenom långsam och konflikterna onödigt inflammerade. Storskiftesförordningen 1762 kom slutligen med klargörande regler. Häradsrätterna fick huvudansvaret, men många missnöjda fortsatte alltjämt att klaga hos landshövdingen.

Hade reaktionernas innehåll någon betydelse för böndernas framgång? Det är ett rimligt antagande, att det var lättare att få gehör för klagomål på exempelvis orättvis åkerdelning, än för reaktioner mot ett för litet antal skiften per delägare. I det senare fallet angreps en av förordningarnas hörnpelare. Farliga prejudikat kunde skapas, om man tillstyrkte böndernas protester i sådana fall. Vi erinrar oss från förra avsnittet, att reaktionernas innehåll fördelades på följande sätt: 12 klagomål mot storskiftestanken, 68 mot orättvis fördelning av olika slag och 9 mot för få skiften. Detta blir totalt 89 klagoanledningar. Antalet reaktioner överensstämmer inte med antalet missnöjesorsaker, beroende på att man i en del reaktioner protesterade mot fler än ett förhållande. Reaktionerna mot såväl storskiftestanken som mot antalet skiften måste betraktas som reaktioner mot förordningens centrala delar, varför dessa klagomål kan adderas. Vi får alltså 21 sådana missnöjesorsaker. Från de 89 klagoanledningarna måste emellertid dras de fyra reaktioner, som jag inte vet det slutliga resultatet av. I tre fall protesterade bönderna mot orättvis fördelning och i ett fall mot både fördelningen och antalet skiften. Kvar att skärskåda är alltså 64 klagomål riktade mot delningen och 20 fall, som direkt gällde förordningarnas centrala delar. Undersökningen ger följande resultat:

Tabell 12. Resultatet av bondereaktionerna mot storskiftet i Östergötland 1748–72 uppdelat efter klagomålens innehåll.

a mot orättvis fördelning beroende på felaktig jämkning eller slarvig lantmätare.

Resultat	*Antal utslag*	*Procent*
Fullständig framgång	18	28,1
Viss framgång	33	51,6
Fullständigt avslag	13	20,3
Totalt	64	100,0

b mot storskiftestanken eller för få skiften

Resultat	*Antal utslag*	*Procent*
Fullständig framgång	7	35,0
Viss framgång	7	35,0
Fullständigt avslag	6	30,0
Totalt	20	100,0

Källor: Se tab. 11,s. 259.

Undersökningen visar att mitt antagande i huvudsak var felaktigt. Fördelningen mellan framgång och avslag i de båda grupperna är förhållandevis lika med ett undantag. Det förekom betydligt färre reaktioner mot storskiftet eller mot för få skiften, som slutade med viss framgång för de klagande bönderna. Detta beror på att de klagomål som gällde storskiftestanken inte kunde sluta med viss framgång. De bifölls eller avslogs. Detta ger utslag i högre siffror för fullständig framgång respektive fullständigt avslag inom denna grupp. Bondereaktionerna var alltså relativt sett nästan lika framgångsrika, då klagomålen gällde viktiga delar i förordningen som ifråga om orättvis fördelning av ägorna.

Jag visade i föregående avsnitt, att andelen överklagade storskiften av det totala antalet var ganska jämnt fördelad före och efter 1762. Den uppmjukade förordningen detta år innebar inte att antalet klagomål avtog. De ändrade däremot karaktär. Reaktionerna före 1762 riktade sig oftast mot antalet skiften per delägare och orättvis fördelning, som hade uppkommit vid jämkning av sämre jord mot större areal. Jämkningen var nöd-

vändig för att ett skifte per delägare skulle kunna utläggas. Klagomålen efter 1762 gällde däremot oftare orättvis fördelning, som ansågs bero på lantmätarnas bristande noggrannhet.

Det finns anledning att behandla det förändrade innehållet i reaktionerna lite utförligare. En del forskare har uppmärksammat att många av de tidigt genomförda storskiftena gjordes om senare under 1700-talet. Folke Karlsson hävdar, att detta berodde på att de första storskiftena inte var tillräckligt välgjorda och därmed inte uppfyllde målsättningarna med storskiftet.[8] Jag har undersökt samtliga skiften i Östergötland, som verkställdes under perioden 1757–62 och sedan gjordes om före år 1800. Förhållandet var vanligen det omvända. De storskiften som genomfördes fram till 1762 års förordning, var de som bäst överensstämde med lagstiftningens målsättning. När de reviderades, blev antalet tegar per delägare oftast betydligt större. Låt mig ta ett exempel bland flera.

I Övre Götala by i Styra socken genomfördes det första storskiftet 1762.[9] Delägarna fick då två åkerskiften var. När delningen gjordes om vid mitten av 1770-talet, erhöll varje byaman 11 åkertegar. Samma förhållande gällde för ängen.[1]

Klagomålen på för få skiften eller på orättvis fördelning beroende på jämkning av sämre jord mot större areal avtog helt enkelt därför, att bönderna fick sina önskemål om fler skiften tillgodosedda. Detta har sin grund i två omständigheter. Den första är att 1762 års förordning tillät upp till fyra skiften i åker och äng. Den andra är att lantmätarna medgav fler skiften än vad förordningen fastställde. Det sista sammanhänger troligen intimt med lantmätarnas avlöningsförhållanden. Lantmätarnas avlöning bestod dels av en fast lön dels av arvoden från olika förrättningar. Den fasta lönen höjdes endast obetydligt under 1700-talet, och den kraftiga inflationen – särskilt i början av 1760-talet – urholkade dess värde. Arvodena, som justerades oftare, blev en allt viktigare del av avlöningen. Detta blev särskilt märkbart 1766, då den fasta lönen för en stor del av lantmätarna sänktes med 60 %, samtidigt som arvodena

[8] Karlsson, 355ff.
[9] Ög. LMK, Styra sn, akt 7.
[1] Ibid.

för kartor m.m. höjdes.[2] Under 1760-talet blev lantmätarna således i högre grad än tidigare beroende av arvodena för sin försörjning. Denna förändring i avlöningsvillkoren var emellertid inte problemfri för lantmätarna. Arvodena betalades av bydelägarna, men de utbetalades sällan till fullt belopp, förrän delningarna var fastställda vid häradsrätterna. Det blev följaktligen ett livsvillkor för lantmätarna att undvika långvariga domstolsprocesser, som försenade deras avlöning. Dessutom riskerade de att förlora målet med kostnader och besvär som följd.

Skifteshandlingarna från mitten av 1760-talet och framåt ger ofta en inblick i lantmätarnas dilemma. Lantmätarna uppläste förordningens bestämmelser för bönderna och försökte ibland också beveka och övertala dem, men slutligen utlade de vanligen det antal skiften som delägarna önskade. Källmaterialet visar tydligt att bestämmelsen om fyra skiften uppfylldes bara i undantagsfall. Ändå medförde också dessa storskiften en väsentlig minskning av antalet tegar. Myndigheterna lade genom arvodesavlöningen ett viktigt vapen i böndernas händer. Lantmätarna kunde inte av ekonomiska skäl fullfölja lagstiftningens målsättning.

Arvodesavlöningen hade antagligen på samma sätt betydelse för de tilltagande klagomålen på orättvis fördelning beroende på lantmätarnas slarvighet. Lantmätarna tvingades att verkställa ett betydande antal storskiften per år för att komma upp i en något så när anständig lön. De hade även många förrättningar på gång samtidigt för att spara tid. Lantmätarna ondgjorde sig ibland till landshövdingen över svårigheterna att försörja sig på arvoden.[3] Det är inte förvånande att tidspressen ibland orsakade fel i avmätning och skiftesläggning. Det är också möjligt, att det snabbt accelererande storskiftesarbetet på 1760-talet medförde att lantmätare tillsattes, som saknade tillräcklig erfarenhet och utbildning.

När jag ändå behandlar lantmätarnas roll i samband med bondereaktionerna, ska också en annan viktig aspekt beröras.

[2] O. Bagger-Jörgensen, "Lantmäteriets organisation", *Svenska Lantmäteriet 1628–1928*, vol. 1 (Stockholm, 1928), 21.

[3] VaLA, Ög.LäA, landskansliet, publika brev 1764, § 538 samt ibid. 1772, §§ 626 och 627.

Häradsrätterna beslutade vid en del särskilt omfattande reaktioner, att storskiftet skulle ses över och jämkas av annan lantmätare. Vilket resultat medförde dessa jämkningar? Höll lantmätarna varandra om ryggen eller var beslutet om översyn en framgång för de missnöjda bönderna?

Tabell 13. Resultatet av andra lantmätares översyn av genomförda men överklagade storskiften i Östergötland 1748–72.

Resultat	*Antal översyner*
Stor förändring	7
Viss förändring	5
Ingen förändring	3
Totalt	15

Källor: Domböcker, häradsrätternas arkiv, VaLA samt skifteshandlingar, Ög. LMK.

Viss förändring innebär, att lantmätarens översyn resulterade i att upp till två tunnland av åker eller äng bytte ägare. Stor förändring betyder följaktligen att mer än två tunnland omfördelades. Det är ingen tvekan om att översynerna ledde till framgångar för de klagande bönderna. I nästan hälften av fallen blev förändringen betydande. Vid flera översyner fann den nye lantmätaren så många felaktigheter, att hela storskiftet gjordes om. Det finns inget som tyder på att lantmätarna försökte skydda varandra av yrkeslojalitet.

Förordningarna fastställde de regler som gällde vid överklagande av storskiftesförrättningar. I vilken utsträckning gick de protesterande utanför de lagliga råmärkena och försökte sabotera storskiftesdelningarna? Min undersökning visar, att de rena övergreppen var mycket ovanliga. Det finns också några gränsfall, där hot eller övertalning användes av skiftesmotståndarna. Jag ska illustrera sabotagemetoden med ett exempel.

I Gisselö by i Kuddby socken påbörjade lantmätare S. P. Löfgren ett storskifte 1760.[4] En del av bönderna var redan från

[4] Ibid., 1760, § 976.

början motståndare till skiftet. Under förrättningen ändrade sig även de förut positiva och försökte få storskiftet upphävt. Samtliga delägare klagade hos landshövding Lagerfelt. De var ej nöjda med delningen utan ville ha tillbaka sina gamla ägor. Lagerfelt skickade klagomålen till lantmätaren för yttrande. Innan svaret inkom på hösten 1760, hade delägarna helt resolut tagit tillbaka och besått sina gamla åkrar. Löfgren ville i sitt yttrande ha landshövdingens tillstånd att fortsätta storskiftet. Lagerfelt lät antagligen saken bero, då alla byamännen var överens. Han har i varje fall inte givit någon resolution på böndernas eller lantmätarens skrivelser. Något nytt storskifte genomfördes inte förrän 1774.

Det inträffade också i ett par fall, att storskiftesmotståndare vägrade att lämna ifrån sig sina gamla ägor.[5] Då löstes emellertid frågan genom domstolsutslag.

Våld mellan lantmätare och storskiftesmotståndare förekom också vid ett par tillfällen. Ett av dessa har direkt anknytning till det ovan relaterade storskiftet i Gisselö. År 1776 var Löfgren på hemresa från Björkekinds häradsting. Han stannade till vid en gård för att övernatta. Där träffade han tre personer, som uppenbarligen inte tillhörde hans mest hängivna beundrare. Bråk uppstod, och Löfgren fick kvalificerat stryk med påk och piska. Själv drog han kniv. En av anledningarna till osämjan var det 16 år tidigare misslyckade försöket till storskifte i Gisselö. Löfgren stämde sina kombattanter, men tog vid rätten tillbaka stämningen, då han inte kunde förete s.k. helt bevis.[6]

År 1757 ansökte några personer i Stora Kullen i Svanshals socken om storskifte där.[7] Det var inledningen till en av de bittraste storskiftesstriderna i Östergötland under hela undersökningsperioden. Även här förekom inslag av våld. Vid ett tillfälle försökte en bonde stoppa lantmätare M. Wallberg genom att ta tag i betslet på hästen. Bonden hävdade att han då hade blivit slagen, så att blodvite uppstod. Lantmätaren förne-

[5] VaLA, Ög. LäA, landskansliet, supplikdiarium 1761 och 1765, §§ 523 resp. 736.

[6] VaLA, Björkekinds häradsrätts arkiv, domböcker, Vt 1776, § 2. Helt bevis innebär, att lagen krävde ett erkännande eller två samstämmiga vittnen för att en fällande dom skulle avkunnas.

[7] VaLA, Lysings häradsrätts arkiv, domböcker, Ht 1759, § 88.

kade inte direkt detta men menade att det i så fall inträffade, då han knuffade bonden ifrån sig. Lantmätaren instämdes till tinget, men målet uppsköts, och jag har inte följt denna del av storskiftesstriden i Stora Kullen vidare.

Det bör ånyo påpekas, att dessa exempel utgör undantag. Sabotage och våld var ingen vanlig metod i motståndet mot storskiftet. I det helt övervägande antalet reaktioner följde bönderna gällande regler.

Sammanfattning och slutsatser

Storskiftet fick en mycket snabb spridning i Östergötland. Drygt 500 skiften hade genomförts eller påbörjats intill årsskiftet 1772/73. Redan detta förhållande antyder att reformen hade många förespråkare i länet. Undersökningen av bondereaktionerna mot storskiftesförrättningarna bestyrker ytterligare att så var fallet. Endast 15 % av det totala antalet storskiften ledde till bondereaktioner. Det är dock nödvändigt att betona att en del klagomål och missnöje undanröjdes redan under förrättningarna.

Det fanns anledning att förmoda att bondereaktionerna hade störst omfattning före 1762. Detta år utfärdades den nya och mindre restriktiva storskiftesförordningen. Min undersökning visar att ett sådant antagande var förhastat. Däremot ändrade reaktionerna karaktär. Före 1762 var klagomål, som hade sin grund i bestämmelsen om ett skifte, vanliga. Protester mot felaktigheter, som lantmätarna ansågs vara skuld till, blev däremot vanligast efter 1762. Bönderna anklagade dem med eller utan rätt för försummelser, som hade begåtts genom slarv, okunnighet eller partiskhet. Förordningen 1762 hade också en annan direkt inverkan på storskifteskonflikterna. Handläggningen av klagomålen blev bättre reglerad. Det medförde att konflikterna löstes snabbare, och ofta skedde detta innan delägarna i en by definitivt och för lång tid hade delats upp i två oförsonliga läger.

Skattebönderna utgjorde hela tiden den aktivaste bondegruppen i storskiftesfrågan. Det var med något undantag de som ansökte om storskifte. Det var också de som i hög grad stod bakom protesterna mot en del storskiftesdelningar. Bland skat-

tebönderna var rusthållare och nämndemän särskilt aktiva.

De klagande bönderna var mycket lyckosamma i sina reaktioner till landshövdingar och häradsrätter. De missnöjda nådde större eller mindre framgång i mer än ¾ av klagomålen. Reaktionernas innehåll hade ingen påtaglig betydelse för framgången. Bönderna var i stort sett lika lyckosamma i sina reaktioner mot förordningens centrala bestämmelser, som i sina långt vanligare klagomål mot påstådda orättvisor vid skiftesläggningarna.

Bönderna visade förtroende för de överklagningsmöjligheter som lagstiftningen angav. Vid några tillfällen tog de dock lagen i egna händer. Någon gång gick också skiftesmotståndarnas förbittring ut över lantmätaren. I det stora flertalet av de 78 reaktionerna mot storskiftet följde bönderna gällande regler för klagomål.

4.7. Diskussion och analys

Jag har avslutat de två tidigare kapitlen med att återknyta till inledningens frågeställningar och diskussion om böndernas resursutnyttjande. Jag ska göra så även i detta kapitel.

Storskiftesfrågan skilde sig på ett märkbart sätt från skogslagstiftningen och brännvinsfrågan. Det fanns ingen samlad och enig bondeopinion vid behandlingen av storskiftet. Detta gällde såväl bönderna på lokalplanet som bondeståndet i riksdagen. En majoritet av ledamöterna i ståndet var otvivelaktigt positiva till en delningsreform, men de flesta var inte beredda att tillstyrka sådana drastiska inslag som ovillkorligt skiftesvitsord och en sammanläggning av tegarna till enbart ett skifte åt varje delägare.

Östgötabönderna torde kunna beskrivas på samma sätt. En stor del av dem välkomnade en skiftesreform. Därom vittnar bl.a. storskiftets tidiga genombrott i Östergötland. Motstånd saknades emellertid inte. Det visar undersökningen av reaktionernas omfattning och resultat. Dessa riktade sig både mot storskiftet som sådant och mot enskildheter vid skiftesläggningarna.

De olika storskiftesförordningarna orsakade inga omfattande

bondereaktioner i besvären till riksdagarna. Då sådana förekom, innehöll de lika ofta krav på radikalare bestämmelser som önskemål om försiktigare åtgärder. Lagstiftningen var inte i sig tillräcklig för att framkalla opposition bland bönderna i Östergötland. De potentiella skiftesmotståndarna gav sig först tillkänna, när det lokala verkställandet blev aktuellt genom att någon i en by hade ansökt om storskifte. Men inte ens detta var alltid tillräckligt för att föranleda protester. Lantmätarna kunde, då de förmärkte tveksamhet i någon by, förekomma reaktioner genom att gå de tveksamma till mötes på någon eller några punkter. Sådana kompromisser gällde oftast antalet skiften per byaman. En uppgörelse framstod många gånger som aptitlig för alla parter. Skiftesföreträdarna respektive motståndarna undvek osäkra och kostsamma processer, och lantmätaren kunde fortare få ut sitt arvode för förrättningen.

Storskiftet fick obetingat störst utbredning på östgötaslätten. Man får inte av detta faktum förledas att tro, att motståndet mot skiftet var starkast förankrat i skogsbygden. Den lägre skiftesintensiteten där hade andra orsaker. Det stora inslaget av ensamgårdar är den främsta förklaringen.

Besvären var böndernas möjlighet att på politisk väg framföra krav på förändringar i skifteslagstiftningen. Vi har sett att östgötabönderna utnyttjade detta förfarande i mycket begränsad omfattning. Bondeståndet litade däremot helt och hållet till de allmänna besvären. Protokollsutdrag och uppvaktningar begagnades inte alls i denna fråga.

Variationsrikedomen var större ifråga om rättsliga och administrativa kanaler för att utverka förändringar i enskilda storskiften på lokal nivå. Detta gäller framförallt tiden före 1762, och lagstiftningens diffusa utformning bidrog i hög grad till förvirringen. De missnöjda bönderna ställde sina krav omväxlande till häradsrätterna, landshövdingen och Kungl. Maj:t. Förordningen 1762 fastställde klarare regler, och helt i linje med böndernas önskan fick häradsrätterna uppgiften att avgöra skiftesmålen. Detta hindrade inte att en del bönder skrev till landshövdingen, då den rättsliga vägen via häradsrätterna hade misslyckats.

I ett fåtal fall tillgrep bönderna olagliga metoder för att genomdriva sina önskemål eller för att demonstrera sitt missnöje.

Det är egentligen förvånande att sådana åtgärder inte förekom oftare, då ett storskifte innebar en genomgripande förändring av ägomönstret i en by. Det visar att bönderna hade tilltro till de rättsliga möjligheter som lagstiftningen tillhandahöll.

Bondeståndet fungerade knappast som böndernas avantgarde i storskiftesfrågan. Ståndets framställning om en storskiftesförordning 1751 är möjligen ett undantag. Samma splittring och oenighet, som fanns bland bönderna i lokalsamhället, förekom också i bondeståndet. Detta tvingade ståndet att beträda en medelväg för att någorlunda hålla samman ledamöterna i storskiftesfrågan. Den innebar en positiv hållning till storskiftet – men med bestämda förbehåll. Bondeståndet kom därför inte att utgöra en pådrivande kraft bland bondekollektivet som helhet vare sig i den ena eller den andra riktningen.

Bonde- och prästeståndens behandling av storskiftesfrågan uppvisar många likheter under de tre aktuella riksdagarna. Inom båda stånden fanns ett aktivt motstånd mot storskiftesreformen eller mot vissa inslag i denna. Motståndarna lyckades ibland påverka ståndens beslut i frågan. Tveksamheter mot storskiftet framfördes även på riddarhuset, men de fronderande var för få till antalet för att kunna utöva något större inflytande på besluten. Riksdagen 1760–62 utgjorde undantaget, men då var skillnaderna inom och mellan stånden utsuddade, och alla tillstyrkte mer eller mindre omfattande uppmjukningar av 1757 års förordning. Borgarståndet berördes endast perifert av storskiftet, och ståndets ledamöter visade inget djupare engagemang i frågan.

Ståndstillhörigheten ger endast en begränsad förklaring till inställningen i storskiftesfrågan. Regionala förutsättningar bestämde denna uppfattning i högre grad än ståndsgränser. Adel, präster och bönder i en del län stod tämligen eniga såväl i beskrivningen av de jordbruksmässiga förutsättningarna för skifte som i kritiken mot föreslagna eller beslutade förordningar. Andra län kunde uppvisa motsvarande enighet i önskemålen om en skiftesreform. Men inte heller denna förklaring får drivas för långt. Slutligen var det den enskilde jordbrukarens förväntningar eller farhågor för den egna ekonomin som styrde intresset på detta område.

Det fanns också en stark gruppering, som av mer övertygade

ideologiska skäl förordade en radikal skiftesreform. Den verkade både inom och utom riksdagen. Det var samma ideologiska strömning som på skogspolitikens område ivrade för långtgående förändringar. Ett ökat utrymme för privat ägande och personligt ansvar var mottot för politiken i båda fallen. Produktionsökning och befolkningstillväxt skulle härigenom stärka Sveriges ekonomi och internationella ställning. Det individualistiska betraktelsesättet fick dock ett snabbare genombrott på jordbrukspolitikens område än inom skogslagstiftningen, där bergsbruksnäringens intressen verkade återhållande.

Jacob Faggot blev inte utan rätt den individualistiska strömningens galjonsfigur. Hans oförtröttliga agitation spelade utan tvekan en avgörande roll för storskifteslagstiftningens utformning på 1750-talets riksdagar. Han och männen omkring honom förde en lika enveten propaganda mot den gällande skogspolitiken, men detta har forskningen hittills förbisett.

Bondeståndet och dessa reformmerkantilister var allierade i kampen mot skogslagstiftningen, men i storskiftesfrågan var deras intressen inte lika intimt förenade. De flesta av ståndets ledamöter var inte förvissade om att alltför radikala reformer var till gagn för böndernas villkor.

Storskiftesfrågan blev aldrig indragen i partipolitiken, men det är uppenbart att en del reformvänliga hattar med särskild iver förespråkade en skiftesreform. Den individualistiska idésynen förfäktades framförallt av hattpolitiker som insåg att den omhuldade merkantilistiska politiken behövde ett nytt innehåll. De var i grund och botten merkantilister, men förstod att Sverige inte hade några förutsättningar att nå styrka och framgång genom manufakturer och näringsregleringar. Jordbruket var landets huvudnäring, och inom denna måste de resurser skapas, som skulle ge Sverige en starkare ekonomi. Detta förutsatte att jordbruket befriades från sin tvångströja. Frihet och privatisering skulle ersätta bytvång och sambruk.

De drivande personerna bakom storskiftesreformen tillhörde alltså hattpartiet. Men där upphör partitillhörighetens förklaringsvärde till olika uppfattningar i skiftesfrågan. Storskiftestanken fick ett brett stöd på riksdagen 1755–56, medan behovet av en kraftig modifiering av förordningen fick en än större anslutning på riksdagen 1760–62. Sådana stora majoriteter

och kraftiga svängningar kan inte förklaras av partiernas inbördes storlek. Partibilden utsattes inte för motsvarande dramatiska förändringar vid denna tid.

Landshövdingarna fick mycket att bestyra med anledning av storskiftesförordningarna. Ansökningarna om skifte ställdes till dem, och de blev ofta inkopplade vid konflikter. Landshövdingarna fick därigenom stor erfarenhet av reformens genomförande på lokalplanet. Kungl. Maj:t och riksdagen utnyttjade ibland denna sakkunskap genom att infordra yttranden från dem. Deras rapporter fick direkt betydelse för riksdagsbehandlingen vid åtminstone ett tillfälle. Olof Håkanssons förslag om länsvisa förordningar på 1760–62 års riksdag gjordes mot bakgrund av de stora regionala olikheter, som hade framkommit i landshövdingarnas berättelser.

Landshövding Lagerfelt delgav riksdagen och Kungl. Maj:t sina synpunkter på storskiftet vid tre tillfällen mellan åren 1754 och 1761. Han uppträdde mycket konsekvent och var hela tiden tveksam till vissa inslag i reformen. Lagerfelts inställning tycks emellertid inte i alltför hög grad ha färgat hans beslut och åtgärder vid överklagade skiftesförrättningar. Det är sant att han ofta stödde de missnöjdas ståndpunkt, men det är svårt att finna att han eller hans efterträdare Strömfelt annat än i undantagsfall frångick de lagliga föreskrifterna.

Häradshövdingarna hade i än högre grad anledning att befatta sig med det praktiska genomförandet av storskiftesförordningarna. Efter 1762 skulle de tillsammans med nämndemännen fastställa alla skiftesdelningar. Häradshövdingarna var ofta tillmötesgående mot de missnöjda och tillät dem ibland att i efterhand styrka sina klagomål med bevis eller vittnen. Men inte heller häradshövdingarna kan i sitt uppträdande beskyllas för partiskhet. Däremot ignorerade de många gånger skiftesförordningens syfte genom att frångå bestämmelsen om antalet skiften per delägare och fastställa storskiften med betydligt större tegantal. Därigenom förekom de många reaktioner, som skulle ha blivit resultatet av ett slaviskt följande av föreskrifterna. Häradshövdingarna spelade annars sin främsta roll som medlare. De försökte ofta förmå parterna att ingå förlikningar för att undvika kostsamma och uppslitande processer. Ibland uppträdde de själva som förlikningsmän, ibland utsåg de nämn-

demän eller gode män för att fullgöra uppgiften.

Lantmätarna kom först i kontakt med storskiftesmotståndarna. Deras vanligaste taktik var att försöka jämka ihop de stridande parterna. Detta fick ibland ske till priset av ett lagenligt skifte. De flesta lantmätare tycks ha ansett att det var viktigast att få ett storskifte genomfört, även om det inte fullt ut och i alla detaljer följde förordningarna. Ett sådant skifte betraktades antagligen som bättre än inget alls.

Den främsta förklaringen till lantmätarnas uppträdande är troligen att söka i deras försörjningsvillkor. Arvodena från skiftesförrättningarna spelade här en stor roll, och detta påverkade otvivelaktigt deras åtgärder. Det var gynnsamt för lantmätarna om tiden mellan ett skiftes påbörjan och dess fastställelse blev så kort som möjligt, då en stor del av arvodet betalades först efter fastställelsen. Det gällde då att snabbt nå en varaktig enighet mellan delägarna, så att storskiftets genomförande eller fastställelse inte hindrades av uppblossande stridigheter. Eftergifter var ibland enda utvägen för att skapa en sådan sämja. Alla processer innebar förseningar, men de medförde dessutom ännu en risk. Ett domstolsutslag kunde gå lantmätaren emot, och ett förlorat mål betydde stora bekymmer. Lantmätaren gick antingen miste om arvodet för sitt arbete, eller också fick han rätta felaktigheterna utan ersättning. Det var också viktigt att ett påbörjat skifte inte avbröts definitivt, då det var svårt att få delägarna att betala för redan fullgjort men inte avslutat arbete. Det är inte förvånande att försörjningsfrågan blev viktigare än att till varje pris upprätthålla förordningarnas syfte.

Bondeståndets politiska aktivitet i storskiftesfrågan hämmades av den oenighet som fanns ledamöterna emellan. Skiftesmotståndarna på 1751–52 års riksdag kunde dock inte förhindra att en begäran om storskifte infördes i de allmänna besvären. Riksdagsbehandlingen ledde aldrig fram till någon skiftesförordning utan frågan hänsköts endast till Kungl. Maj:t. Det var en framgång för motståndarna, men den berodde inte i huvudsak på den förda oppositionen. Storskiftets konsekvenser ur rättslig och praktisk synpunkt var ännu outredda. Kammarkollegium utredde frågan, men den undersökningen tog flera år. Riksdagen föredrog att invänta kollegiets resultat innan

någon förordning utarbetades eller fastställdes.

Splittringen inom bondeståndet var ännu mer omfattande under riksdagen 1755–56. Oenigheten framträdde t.o.m. i den förberedande behandlingen i utskott och deputationer. Bönderna var annars noga med att visa en enig linje utåt. Olof Håkansson uppträdde som storskiftets vapendragare, medan Nils Mårtensson var omedgörligt negativ. Den tveksamma linjen fick ett visst gehör i bondeståndet. Storskiftesförordningen tillstyrktes visserligen, men endast med en del betydelsefulla reservationer. Därmed var emellertid framgångarna över för skiftesmotståndarna på denna riksdag. Tilltron till storskiftets möjligheter var mycket stor, varför alla genmälen blev resultatlösa.

På riksdagen 1760–62 kunde bondeståndet för första gången i storskiftesfrågan samlas kring samstämmiga krav. Ståndet begärde att flera radikala inslag i skiftesförordningen skulle slopas eller ändras. De övriga stånden var inne på samma linje. Den modifierade förordningen 1762 var dock inte resultatet av en framgångsrik bondeopposition på riksdagen. Däremot kan man tillskriva de lokala reaktionerna i samband med begärda storskiftesdelningar förtjänsten av den nya förordningen. Sinnesförändringen på riksdagen hade sin grund i det motstånd och de svårigheter, som mötte storskiftet på lokalplanet.

De lokala reaktionerna hade inte bara en indirekt betydelse för utformningen av den fortsatta lagstiftningen. De var också framgångsrika i sig. Undersökningen av de lokala bondereaktionerna i Östergötland visar, att de missnöjda lyckades att i mer än ¾ av klagomålen helt eller delvis övertyga landshövdingar och häradsrätter om det berättigade i sina krav.

Avslutningsvis ska vi diskutera om bondeståndets aktivitet och inflytandemöjligheter kan förklaras av dess resursutnyttjande. Det är uppenbart att splittringen i ståndet motverkade ett effektivt tillgodogörande av tillgängliga resurser. Meningsmotståndarna fick istället ödsla stor kraft på att bekämpa varandra. Det beslut som tvingades fram var få ledamöter egentligen riktigt nöjda med. Motivationen att aktivt verka för ett sådant ställningstagande i den fortsatta riksdagsbehandlingen var svag. De fåtaliga bondeinitiativen och den bristande uthålligheten visar tydligt hur oenigheten förlamade bondeståndets

aktivitet i storskiftesfrågan. Först 1760 kunde en samlad opinion inom ståndet driva gemensamma krav.

Talmannen Olof Håkansson tillhörde storskiftets förespråkare. Han fick dock aldrig ståndets ledamöter att helhjärtat sluta upp bakom sin uppfattning. Detta förklarar antagligen hans ovanligt passiva uppträdande särskilt under 1755–56 års riksdag. Han fann troligen ingen anledning att verka för ett beslut, som han i grunden inte stödde. Håkanssons förhandlingsförmåga firade däremot nya triumfer på 1760–62 års riksdag, då han fick kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen att förorda storskiftesförordningar länsvis.

Det finns ingen anledning att betvivla vare sig förespråkarnas eller motståndarnas sakkunskap, när det gällde jordens användning och arrondering eller konsekvenserna av storskifte. För kritikerna var emellertid trovärdigheten ett problem. Faggots propaganda hade verkligen gjort verkan. Förespråkarna såväl inom bondeståndet som i de övriga stånden underskattade eller negligerade de praktiska problem som motståndarna påvisade. Inställningen förändrades dock, och på riksdagen 1760–62 insåg de flesta att det inte gick att blunda för svårigheterna.

Bondeståndet tog aldrig initiativ till kontakter på hög nivå med de övriga stånden. Genom att bondeståndets framställningar i storskiftesfrågan förmedlades via de allmänna besvären, förlades behandlingen helt och hållet till deputationerna. Kontakterna mellan stånden skedde då där. Uppvaktningar, protokollsutdrag m.m. direkt till medstånden förekom aldrig i storskiftesfrågan. Den fick helt enkelt låg prioritet på grund av att enighet saknades. Det är annars tydligt att bondeståndet föredrog direkta kontakter med medstånden, då frågorna hade hög angelägenhetsgrad. Erfarenheten hade visat att ståndets möjligheter att utöva påtryckningar och inflytande var störst, då den strategin följdes.

Tradition och sedvana talade egentligen emot en radikal skiftesreform, även om jordbruket aldrig har varit statiskt, utan inrymt både skiftesdelningar och andra förändringar före den nu aktuella tiden. Det ovillkorliga skiftesvitsordet liksom bestämmelsen om ett starkt begränsat antal skiften med åtföljande byte av jord kunde dock anses strida mot äganderättens

principer. Skiftesmotståndarna underlät inte att påpeka detta. Deras argument fick ändå mycket ringa gehör. Förespråkarna framställde andra övergripande mål som viktigare än den enskildes rätt. Sådana argument var vid mitten av 1750-talet betydligt mer gångbara i storskiftesfrågan.

Den märkliga förändring, som inträffade mellan 1756 och 1760, kan knappast förklaras av att bondeståndet bättre utnyttjade sina resurser på riksdagen 1760–62. Det är visserligen sant, att ståndet hade enats kring en gemensam handlingslinje, och det är också riktigt att Olof Håkansson agerade med stor skicklighet i kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen. Förändringen kom utan att bondeståndet behövde bedriva någon agitation för sin uppfattning. Huvudorsaken till omsvängningen är att söka i det motstånd och de svårigheter som uppenbarade sig på lokal nivå vid genomförandet av 1757 års förordning. De klagande bönderna kunde vid skiftesförrättningarna utnyttja sina resurser med maximal effektivitet. Deras motivation var stor. För en del av dem var det nästan en fråga på liv eller död.

De missnöjdas beslutsamhet kunde om inte annat tvinga motparten till en för de förra gynnsam kompromiss. Sakkunskapen fick en direkt praktisk användning i och med att de klagande på plats eller karta kunde visa var felaktigheter hade begåtts. Skifteskritikernas skicklighet och kontakter med andra personer eller grupper varierade naturligtvis från plats till plats. De torde inte ha sparat någon möda, och eftersom bevisbördan låg på dem tvingades de till en aktivitet, som inte hade någon motsvarighet bland förespråkarna.

De missnöjda böndernas effektiva resursutnyttjande förklarar både deras framgång med klagomålen till landshövdingar och häradsrätter och den indirekta betydelse detta fick på riksdagens omsvängning i storskiftesfrågan. Det blev uppenbart för de flesta att en uppmjukning av lagstiftningen var nödvändig, om storskiftesreformen skulle bli framgångsrik. Striden om en sådan förändring uteblev. Bondeståndets agerande var alltså ingen bestämmande orsak till omsvängningen. Den hade inträffat ändå.

5. Avslutning

5.1. De lokala bondereaktionerna

Bondereaktionernas orsaker

Det representativa statsskicket i Sverige under frihetstiden främjade uppenbart en politisk medvetenhet bland bönderna på lokal nivå. De framförde krav om förändringar på många områden, där de kände sin näringsutövning hotad eller försvårad. Bondereaktionerna uppstod emellertid endast under vissa betingelser. En lagstiftning med restriktivt innehåll var inte alltid tillräcklig för att väcka missnöje. Brännvinsförbuden i sig resulterade exempelvis inte i lokala bondereaktioner i Östergötland vid något tillfälle under frihetstiden. Bönderna fann sig i förbuden, när de sakliga skälen ifråga om spannmålstillgång motiverade ett sådant. Reaktionerna tillkom i situationer, då kraftiga restriktioner gällde samtidigt som tillgången på spannmål var god.

Lagstiftningen var inte heller tillräcklig för att framkalla reaktioner i storskiftesfrågan. Här var dock orsaken en annan. Storskiftet var en ny företeelse, som bönderna inte på förhand hade någon bestämd eller "nedärvd" uppfattning om. Osäkerheten och senare oenigheten bland bönderna i denna fråga förklarar, varför de i så få fall kunde ena sig om gemensamma krav till riksdagarna. Klagomålen uppstod istället, när någon eller några i en by hade ansökt om storskifte. Dessa reaktioner riktade sig till häradsrätter och landshövding.

Skogslagstiftningen mötte däremot varaktig bondeopposition under hela undersökningsperioden. Denna lagstiftning anpassades inte efter rådande omständigheter på samma sätt som exempelvis brännvinslagstiftningen, där förordningarnas innehåll varierade från totalförbud till helt fri brännvinsbränning. Skogspolitikens utformning byggde under mina undersökningsperioder på 1734 års skogsordning, och denna försökte bönderna på olika sätt förändra i en för dem gynnsam riktning. I centrum för motsättningarna på detta område stod frågan om

dispositionsrätten till allmänningarna. Centralmakten hävdade kronans rätt till i synnerhet häradsallmänningarna, medan bönderna försvarade invånarnas ägandeanspråk. Bönderna försökte säkerställa sin dispositionsrätt genom krav på färre restriktioner och förslag om delning av allmänningarna.

Undersökningen har inte kunnat påvisa några påtagliga olikheter mellan slätt- och skogsbygd i Östergötland ifråga om aktivitet och inställning till olika näringspolitiska åtgärder. I brännvinsfrågan gick inte några sådana skillnader att upptäcka. Misstanken kvarstår ändå, att brännvinsbränningen ur *ekonomisk* synvinkel var av vitalare intresse i områden med spannmålsöverskott.

De flesta klagomålen till häradsrätter och landshövding mot planerade eller genomförda storskiftesförrättningar kom från slättbygden. Detta berodde emellertid inte på att motståndet var större där, utan på att storskiftet fick sin ojämförligt största utbredning på östgötaslätten. De geografiska variationerna var små, om klagomålen sätts i relation till det totala antalet genomförda skiften i olika områden i länet. Storskiftets svaga utbredning i skogsbygden skulle kunna tyda på att skifteskritikernas motstånd fick en preventiv inverkan. Jag har inte funnit några belägg för en sådan tolkning. Det lägre antalet skiftesdelningar i skogsbygden torde istället bero på jordbruks- och bebyggelsestrukturen.

Bondeoppositionen mot den förda skogspolitiken var väl förankrad i hela Östergötland. Däremot var innehållet i reaktionerna ganska skiftande. Slättbönderna reagerade främst mot restriktionerna i samband med nyttjandet av allmänningsskogarna, medan skogsbönderna protesterade mot inskränkningarna i nyttjanderätten av den enskilda skogen.

Kanaler och metoder för påverkan

Centralmakten kunde nås för påverkan via två lagliga kanaler under frihetstiden. Den ena var suppliken, och den andra utgjordes av riksdagsbesvären. Suppliken var den administrativa kanalen genom ämbetshierarkin till Kungl. Maj:t, medan besvären var den politiska vägen till riksdagen. Denna undersökning visar att bönderna på lokalplanet otvetydigt föredrog den

politiska kanalen framför den administrativa. Bondeoppositionen förmedlades till helt övervägande del via besvären.

Det fanns dock undantag. Storskiftesfrågan utgjorde delvis ett sådant, då riksdagsbesvären spelade en underordnad roll. Reaktionerna adresserades istället till häradsrätter och landshövding. De gällde enskilda skiftesförrättningar, och dessa reaktioner har jag inte definierat som politisk opposition utan gett beteckningen klagomål. Det är emellertid uppenbart att en del av dessa är att betrakta som politisk opposition. Den frihetstida styrelseformen gav den svenske bonden fler och bättre politiska möjligheter än de flesta andra statsskick vid denna tid. Man måste dock hålla i minnet att kanalerna till centralmakten var mycket begränsade i jämförelse med ett modernt demokratiskt samhälle, där t.ex. folkrörelser, fackliga organisationer och olika massmedier utgör viktiga kanaler vid sidan av de rent politiska organen. Bondeoppositionen i storskiftesfrågan hämmades i hög grad av dessa begränsningar och hade därför svårt att nå fram till centralmakten. Besvärsvägen var stängd, ifall det fanns skiftesförespråkare i socknen eller häradet, som motsatte sig en besvärspunkt med kritik mot skiftesreformen. Suppliken utnyttjades ibland men var ganska verkningslös, då riksdagen och häradsrätterna var de betydelsefulla instanserna ifråga om storskiftesförordningarnas utformning och genomförande. Bondeoppositionen tvingades då ta den form och den väg som återstod. Den riktades mot de enskilda förrättningarna och till häradsrätterna. Klagomålen till dessa var därför ibland uttryck för en mer vidsträckt motvilja mot storskiftesreformen i allmänhet.

Det fanns emellertid fler tillfällen, då besvären inte fungerade som den normala kanalen för politisk opposition. Det representativa systemet under frihetstiden utsattes ibland för störningar. En sådan bestod i att riksdagen inte var samlad regelbundet varje år. Efter långa riksdagssessioner följde långa uppehåll. Rådet var då det dominerande organet inom centralmakten. En annan störning inträffade, då den politiska beslutsprocessen överlag eller i någon bestämd fråga så förlamades av t.ex. parti-, ståndS- eller intressemotsättningar att beslut inte kunde fattas. Sådana situationer stärkte också rådets ställning i förhållande till riksdagens.

Dessa störningar påverkade böndernas val av påtryckningsmetod. Undersökningen har visat att skogsfrågan förlamades på 1750- och 1760-talen av skilda intressen och ideologiska motsättningar till den grad, att några beslut av betydelse inte kunde genomdrivas. Ärenden med anknytning till skogsordningen bordlades och uppsköts från riksdag till riksdag. Bönderna fortsatte visserligen att lämna in besvär med krav på förändringar av skogslagstiftningen, men supplikerna kom i en helt annan utsträckning än tidigare att utnyttjas som ett komplement till besvären. Supplikanterna vände sig direkt till rådet för att få stöd för förändringar inom ett avgränsat sakområde och för ett geografiskt begränsat område. Bönderna försökte på så sätt successivt modifiera skogspolitiken trots riksdagens handlingsförlamning. Frågan om svedjebränningens fortbestånd i södra Östergötland är ett exempel på detta tillvägagångssätt.

När riksdagen inte var samlad, kom suppliken också till en del att utgöra en ersättning för besvären, men bönderna försökte aldrig i grunden förändra näringspolitikens inriktning med hjälp av denna kanal. Det var begränsade frågor som togs upp i supplikerna. När brännvinsförbudet utfärdades 1756, hade riksdagen hunnit upplösas. Bönderna anlitade då supplikvägen för att framföra protester mot vissa inslag i utformningen av förbudet. Skördarna förbättrades efter ett par år, och de akuta motiven för brännvinsförbudet upphörde. Kungl. Maj:t upphävde ändå inte förbudet, trots att detta var innebörden i riksdagens beslut. Besvärskanalen var fortfarande stängd, då ingen riksdag var samlad. Bönderna hade i detta läge inte tillräckligt förtroende för suppliken som ett medel att påverka lagstiftningens utformning. Det representativa systemet var satt ur spel, och bondereaktionerna tog sig då samma uttryck som var vanliga i kungliga envälden runt om i Europa. De olagliga metoderna i form av lagöverträdelser tilltog markant, och många av centralmaktens lägre tjänstemän såg mellan fingrarna med detta. Sådana olagliga metoder förekom också vid enstaka storskiftesförrättningar. De tillgreps oftast, när de missnöjda bönderna upplevde alla lagliga och etablerade möjligheter att få rättelse som uttömda.

Frälsebönderna var en stor bondegrupp, som inte märks i

denna undersökning. Deras problem togs aldrig upp i besvären, vilket inte heller var att förvänta. De förekommer sällan som supplikanter. Storskiftesförrättningarna företogs också utan deras medverkan, även om man ibland kan ana deras synpunkter bakom de adliga jordägarnas klagomål. Frälsebönderna utgjorde en tyst och anonym grupp i frihetstidens politiska liv. Deras eventuella klagomål fick framföras till jordägaren.

De lokala och regionala ämbetsmännen och bondereaktionerna

Av de lokala och regionala ämbetsmännen hade landshövdingarna utan konkurrens störst betydelse för utgången av bondereaktionerna. Landshövdingarna befattade sig i någon form med praktiskt taget alla lokala bondereaktioner, som riktade sig till centralmaktens högsta organ. Alla suppliker till Kungl. Maj:t måste passera landshövdingen, och först sedan han hade bifogat sitt utlåtande sändes de vidare. Besvären hade landshövdingarna granskat och sovrat fram till 1723. Därefter skulle de endast få dem tillsända sig för kännedom. Enstaka häradshövdingar i Östergötland fortsatte dock långt efter 1723 att sända besvären för granskning till landshövdingen.

Landshövdingarnas inflytande på utgången av böndernas besvär var betydande även sedan 1723 års bestämmelse hade vunnit fullständig efterrättelse. Den andel av häradsbesvären som inte kunde tas med i bondeståndets allmänna besvär sändes ofta som enskilda besvär till Kungl. Maj:t. De remitterades till respektive landshövding för yttrande, innan något beslut fattades. Landshövdingarna kunde ibland utöva inflytande också på de besvär, som intogs i de allmänna besvären och följaktligen behandlades av riksdagen. Ständen eller deputationerna beslutade emellanåt i samband med handläggningen av stora och komplicerade ärenden att bredda beslutsunderlaget genom remissförfarande till exempelvis kollegier och landshövdingar. Undersökningen har visat att detta förfaringssätt praktiserades både ifråga om skogslagstiftningen och storskiftesreformen.

Landshövdingarna hade alltså en nyckelroll i kommunikationen mellan lokalsamhälle och centralmakt. En lokal bondereaktion kunde knappast nå centralmakten, utan att landshöv-

dingen kände till den eller hade yttrat sig om den. Landshövdingarna får emellertid inte betraktas som några opartiska "medlare" mellan centralmaktens politiska mål och de lokala kraven. Deras viktiga position gjorde det nödvändigt att tjänsterna tilldelades personer som nära lierade sig med de styrandes intressen och synsätt. Detta utesluter naturligtvis inte att de i enskilda frågor och vid vissa tillfällen kunde stödja andra strävanden än dem som omedelbart tjänade centralmaktens uttalade syften.

Östgötabönderna hade nog anledning att vara ganska belåtna med de landshövdingar som residerade i länet. De förde stundtals en förhållandevis självständig linje gentemot centralmakten. Samtliga tre i den här undersökningen aktuella landshövdingar tog vid något betydelsefullt tillfälle och i någon viktig fråga böndernas parti. D'Albedyhll stödde entydigt bondeopinionen i skogsfrågan 1738, Lagerfelt främjade konsekvent storskiftesmotståndarnas sak i sina skrivelser till riksdag och Kungl. Maj:t, och Strömfelt bistod bönderna i brännvinsfrågan i början av 1770-talet.

En väsentlig del av bondereaktionerna utsattes alltså för landshövdingarnas granskning. Deras bifall till bondekraven var nödvändiga för att reaktionerna i dessa fall skulle bli framgångsrika. Centralmakten tog stor hänsyn till landshövdingarnas rekommendationer, och detta bör inte förvåna. Informationsflödet under 1700-talet var inte på långt när lika ymnigt som i ett modernt samhälle. Samtidigt var de centrala beslutsfattarnas egna kunskaper om lokala förhållanden i allmänhet sämre än idag. Det beslutsunderlag som landshövdingarna lämnade var därför av vital betydelse. Deras tillstyrkan var således en viktig förutsättning – men ingen garanti – för en positiv behandling av bondereaktionerna på central nivå.

Det är svårare att uttala sig om de lokala ämbetsmännens roll i beslutsprocessen. De framträder betydligt mer oregelbundet i källmaterialet än landshövdingarna. Det är dock obestridligt att häradshövdingarna oftare fick anledning att befatta sig med bondereaktioner än andra lokala ämbetsmän. De deltog på böndernas valmöten, vilket t.ex. kronofogdar och länsmän var förbjudna att göra. Häradshövdingarna spelade också en aktiv och betydelsefull roll på dessa möten, bl.a. genom att formulera

böndernas besvärspunkter. De var därigenom väl förtrogna med bondepolitikens motiv och innehåll.

Häradshövdingarna fick i sin domarroll på häradstingen ofta befatta sig med klagomål och framställningar, som hade sin grund i politiska beslut på central nivå. Handläggning av klagomål mot storskiftesförrättningar och tilldelning av timmer och ved från häradsallmänningar är två sådana exempel, som har uppmärksammats i denna avhandling.

Det är uppenbart att bönderna i allmänhet hade stort förtroende för häradshövdingarnas och häradsrätternas arbete. Medvetet försökte bönderna och bondeståndet öka deras inflytande på t.ex. skogs- och storskifteslagstiftningens område. En sådan politik hade bönderna all anledning att driva. Häradshövdingarna och häradsrätterna i Östergötland var genomgående mer generösa än landshövdingarna ifråga om exempelvis tilldelningar av timmer och ved från häradsallmänningar.

Häradshövdingarna var också lyhörda för de klagomål som riktades mot skiftesförrättningarna. De klagande fick helt eller delvis rätt i mer än ¾ av klagomålen. Det mest iögonfallande är dock att häradshövdingarna fastställde många storskiften med betydligt fler skiften per delägare än vad förordningarna stadgade. Detta var en tydlig eftergift till potentiella skiftesmotståndare, och troligen förekom både lantmätare och häradsrätter många konflikter genom ett sådant förfaringssätt. Den som är uppvuxen i 1900-talets Sverige förvånas möjligen över att häradshövdingarna så flagrant vågade sätta sig över lagstiftningens innebörd genom att fastställa storskiften, som klart avvek från förordningarnas uppenbara lydelse. Det kanske också överraskar, att centralmakten stillatigande accepterade sådana övergrepp på den fastlagda skiftespolitiken. Detta tillstånd var dock inte helt ovanligt för frihetstiden. Bristen på överensstämmelse mellan lagstiftning och lokal praxis kunde vara ansenlig.

5.2. Bondeståndet i riksdagen

Samstämmigheten mellan lokala krav och bondeståndets framställningar

Bönderna runt om i Sverige skickade med sina valda riksdagsmän tusentals besvärspunkter till varje riksdag. Alla dessa krav kunde inte bli föremål för behandling på riksdagarna. Bondeståndet tvingades prioritera ett antal särskilt viktiga frågor. Ståndets allmänna besvär innehöll vanligen mellan 100 och 200 besvärspunkter.

Den politiska och taktiska medvetenheten var större i bondeståndet än bland bönderna på lokalplanet. Detta tog sig ofta uttryck i att ståndet prövade argument och lösningar, som inte hade någon motsvarighet eller åtminstone en underordnad roll i de lokala besvären. Konkreta och vardagsnära argument och krav dominerade i häradsbesvären. Bondeståndet satte däremot större tillit till principiella argument och helhetslösningar.

Den lokala bondeoppositionen mot skogsordningen inriktades ofta på enskilda paragrafer, där bönderna önskade förändringar. Bondeståndet angrep istället skogsordningens innehåll främst på två andra sätt. Det första var att begära en ny skogslagstiftning bestående av olika förordningar för olika landsdelar. Det andra var att kräva delning av häradsallmänningarna, vilket i ett slag skulle säkra böndernas dispositionsrätt till allmänningsskogen.

Bondeståndets intresse för helhetslösningar förde emellertid inte alltid frågorna närmare en lösning. En allmän delning av häradsallmänningar eller en ny skogslagstiftning var frågor med svåröverblickbara konsekvenser. Det blev därför svårt att samla en riksdagsmajoritet bakom sådana krav. Det kunde vara lättare att vinna gehör för en försiktig och gradvis förändring av innehållet i den gällande förordningen. Ett sådant tillvägagångssätt prövades också, bl.a. genom de enskilda besvären till Kungl. Maj:t.

Bondeståndets argumentation anpassades ibland efter framställningarnas syfte. Brännvinsfrågan ger flera exempel på detta. Då bondeståndet snabbt önskade att få ett brännvinsförbud upphävt eller misshagliga restriktioner avskaffade, utnytt-

jade man konkreta argument, som kunde vinna omedelbar anslutning i andra stånd. Principiella argument fick däremot betydelse, då den långsiktiga utformningen av brännvinslagstiftningen behandlades. Dessa skäl hade ofta anknytning till bondens rätt att själv bestämma över användningen av sin egen skörd. Sådana tankar förekom sällan i de lokala besvären. De principiella argumenten fick också stort utrymme i situationer, då riksdagen planerade brännvinsförbud. Bondeståndet motsatte sig sådana förslag. Bönderna på lokalplanet i Östergötland hade lättare att acceptera tillfälliga förbud. Brännvinsbränningen var här i första hand ett praktiskt sätt att förädla spannmålsöverskottet och att skaffa tilläggsfoder i form av drank. Dessa motiv förlorade aktualitet i missväxttider.

Bondeståndet förmådde inte alltid att upprätthålla rollen som böndernas avantgarde. I storskiftesfrågan var bönderna i allmänhet såväl som bondeståndets ledamöter splittrade och oeniga. Detta förlamade ståndets aktivitet i denna fråga och hindrade ståndet att verka som böndernas drivande kraft.

Den ibland bristande samstämmigheten mellan argument och innehåll i å ena sidan lokala bondekrav å andra sidan bondeståndets framställningar berodde inte på att ståndets ledamöter hade fjärmat sig från valmanskårens intressen. Det var medlen som skilde – inte målen. Den frihetstida beslutsprocessen var snårig och långsam. Blindskären var många. Bondeståndet fick därför ta taktiska och realpolitiska hänsyn. Detta tvingade ibland ståndet att pröva nya vägar och argument för att befrämja böndernas politiska anspråk. Detta hindrade inte, som vi har sett, att man emellanåt tog miste och kom in på oframkomliga vägar.

Stånd och intressegrupper

Bondeståndet hade lättare att övertyga vissa stånd än andra om det berättigade i dess krav. Orsaken var oftast att intressena sammanföll. I näringspolitiska frågor med anknytning till jordbruket fanns många gånger en åsiktsgemenskap mellan bondeståndet och jordbrukarna inom adeln och prästeståndet. Tydligast märks detta i brännvinsfrågan, där reglerna för husbehovsbränningen på landsbygden var i stort sett identiska för

adel, präster och bönder. Bondeståndet kunde därför utverka stöd från dessa grupper vid framställningar om friare regler för brännvinsbränningen. Borgarståndet försvarade städernas intressen och kom därför ofta på kollisionskurs med de andra stånden.

Åsiktsgemenskapen mellan jordbrukarna på riksdagarna gällde inte utan undantag. Skogsordningen innehöll olika bestämmelser för bondejorden, prästernas boställen och adelns frälsejord. Prästerna visade därför endast ett ljumt intresse för böndernas krav, och adeln var direkt avogt inställd till dessa. Bönder och borgare hade istället ett gemensamt intresse i denna fråga. Handeln med skogsprodukter låg i bådas intresse och fick inte försvåras.

Skiftesmotståndarna inom bondeståndet fick störst gehör för sitt missnöje hos prästerna och bland vissa adelsmän. Ståndsoch yrkestillhörigheten ger dock bara en begränsad förklaring, eftersom jordbrukarna själva inte intog någon enhetlig inställning utan var inbördes splittrade. Borgarståndet engagerade sig aldrig allvarligt i frågan.

Stånden var som synes inga slutna enheter. En intressegrupp inom ett stånd kunde finna bundsförvanter i ett annat. Detsamma gällde för grupperingar, som förenades av gemensamma idéer snarare än egoistiska intressen. Ett exempel är den individualistiska strömningen, vilken hade rötter i flera stånd. De drivande krafterna bakom denna idériktning fanns dock i mina undersökningsfrågor bland adelsmän och hattpolitiker.

Det råder många missuppfattningar i äldre historisk forskning om de idémässiga grunderna för denna strömning. Företrädarna var aktiva i många frågor, och forskningen har därför ofta haft anledning att befatta sig med en hel del av dem. De har varierande betecknats som antibyråkratiska mössor, fysiokrater, reformvänner m.m. Sådana missuppfattningar har ofta – enligt min mening – berott på ett isolerat studium av en bestämd sakfråga. Det är först när man behandlar flera politiska stridsfrågor parallellt, som motiv och ställningstaganden framträder i klarare dager. Jag ska nedan visa hur lätt man kan lockas till felaktiga slutsatser i undersökningar av enstaka frågor.

Den individualistiska strömningens anhängare befann sig i

vissa frågor på böndernas sida, i andra på den motsatta. De förordade uppdelningen av häradsallmänningar och ett friare nyttjande av skogen. De önskade också en starkare personlig frihet inom jordbruket på bykollektivets bekostnad. Storskiftesreformen var ett viktigt led i denna riktning. Man kan lätt förledas att tro att dessa personer drevs av en slags liberal idésyn, om skogs- och storskiftesfrågorna ses isolerat. En sådan slutsats är felaktig. Det framgår med önskvärd tydlighet, då också förslag och åsikter i brännvinsfrågan analyseras och jämförs med ställningstaganden i de två andra frågorna. De aktuella personerna styrdes istället av en stark tro på befolkningsökningens välsignelse och behovet av en bättre handelsbalans. Detta mål kunde bäst uppnås genom att näringsutrymmet förbättrades via produktionsökning inom jord- och skogsbruk. Det kunde också ske genom att spannmålskonsumtionen styrdes till väsentliga ändamål. Många av den individualistiska strömningens förespråkare var därför inte främmande för att påyrka kraftiga restriktioner på brännvinsbränningen, något som en sant liberal åskådning skulle ha förbjudit. De bör därför snarare betraktas som ideologiska förnyare av den merkantilistiska läran. De hade samma mål och utgångspunkter som de traditionella merkantilisterna, men de insåg dilemmat i att göra ett jordbruksland som Sverige framgångsrikt genom ensidig inriktning på manufakturer. Jordbruket skulle istället placeras i högsätet.

De individualistiska företrädarna – reformmerkantilisterna – var alltså inga "frihetskämpar" i egentlig mening. Därvidlag skilde de sig väsentligt från personer som t.ex. den välkände Anders Chydenius, för vilken friheten i sig var ett mål. Reformmerkantilisterna uppträdde emellertid ideologiskt konsekvent. Frihet likaväl som tvång och restriktioner kunde förordas. Sådana åtgärder var bara medel som tjänade målet: ökad jordbruksproduktion, större befolkning och en bättre handelsbalans. Bönderna agerade också konsekvent. Målet för dem var mer konkret och intressebetonat. Ökat utrymme för den egna näringen var ledstjärnan.

Partipolitikens betydelse

Partipolitikens betydelse har länge satt sin prägel på den historiska forskningen om frihetstiden. Detta har huvudsakligen två förklaringar. Forskningen har för det första främst intresserat sig för just de frågor som var partidelande. För det andra har partipolitikens räckvidd under frihetstiden ofta övervärderats. Fokuseringen på partipolitiken som orsaksfaktor till olika näringspolitiska ställningstaganden har vilselett många forskare. När stånd eller personer avvek från den tänkta partilinjen, har detta ibland avfärdats som undantag som bekräftar regeln.

En stor del av dessa misstag har begåtts därför att många forskare har underlåtit att tillfredsställande definiera 1700-talets partibegrepp. Omedvetet har man associerat till moderna demokratiers partiväsen. Men 1700-talets partier var något helt annat än dagens. Ett par viktiga skillnader, som har betydelse för partiers aktionsradie, ska nämnas.[1] Frihetstidens politiska partier var löst sammanhållna. Där existerade ingen partipiska, som kunde tvinga till enighet på politikens många områden. Partierna hade för det andra ingen accepterad roll i den politiska beslutsprocessen. Partipolitik betraktades – också av många verksamma partipolitiker – som något näst intill skamligt. Detta försvårade ett öppet och okamouflerat arbete samt begränsade partiernas möjligheter att agera över ett stort politiskt fält. Den tredje och viktigaste skillnaden jämfört med vår tids politiska partier gäller partiprogrammens omfattning. Partierna under 1700-talet hade inga heltäckande partiprogram. Det var troligen inte ens deras avsikt att utarbeta sådana. Partipolitiken reserverades i första hand för övergripande frågor som bestämde den svenska politikens riktning. Allianspolitik, krig och fred samt tillsättningen av viktiga politiska och administrativa tjänster och uppdrag hörde bl.a. dit. Den näringspolitik som avsåg jordbruket var inte annat än i undantagsfall indragen i partipolitiken.

På senare tid har enstaka forskare börjat ifrågasätta partipo-

[1] Partibegreppet har tidigare diskuterats av bl.a. Carlsson, 42 ff och Ulla Johansson, "Hattar och mössor i borgarståndet 1755–56", *Historisk Tidskrift* (1973), 489 ff.

litikens betydelse på områden, där den tidigare har ansetts bestämmande för de politiska besluten. Gunnar Sundberg har visat att det bottniska handelstvånget var en regional stridsfråga, medan en äldre historieforskning – främst och mest konsekvent företrädd av P.E. Brolin – har hävdat att det var en partipolitisk dispyt.[2]

Ett par av sakfrågorna, som är aktuella i denna undersökning, har tidigare analyserats i partipolitiska termer. I brännvinsfrågan har mössorna ansetts stå för fri husbehovsbränning, medan hattarna förordade förbud och restriktioner. Partierna skulle enligt samma uppfattning ha intagit motsatta ståndpunkter i skogsfrågan. Hattarna skulle ha försvarat ransoneringspolitiken, medan mössorna bekämpade ingrepp och onödigt reglerande. Ingen har däremot, såvitt jag vet, hävdat att storskiftesfrågan var partiskiljande. Enligt min uppfattning har mösspartiet i tidigare näringspolitisk forskning ofta fått fler moderna och demokratiska drag än det förtjänar, medan nytänkandet bland många hattpolitiker har förbisetts.

Det finns mycket liten grund för talet om partipolitikens betydelse i någon av sakfrågorna i min undersökning. I skogsfrågan är t.o.m. en del tidigare forskningsresultat klart missvisande. De radikalaste förslagen i denna fråga hade inte sin upprinnelse i mösspartiet, utan bland vissa hattpolitiker med nära anknytning till den individualistiska strömningen, t.ex. Iserhielm och Faggot. Riksdagsmännen fick möjlighet att ta ställning till skogspolitikens framtida utformning under tre riksdagar i följd med växlande partimajoriteter. Den mössdominerade riksdagen 1765–66 borde med lätthet ha kunnat driva igenom det radikala förslaget till skogsordning, om partipolitiken hade bestämt skogslagstiftningens innehåll. Så skedde inte, och det bestyrker att den äldre forskningens uppfattning om mössornas radikalism på detta område är diskutabel.

Brännvinslagstiftningen och partipolitiken samstämmer såtillvida att man oftare hittar förespråkare för fri husbehovsbränning bland mössor och sympatier för restriktioner bland hattpolitiker än tvärtom. Partipolitiken var dock inte den

[2] P.E. Brolin, *Hattar och mössor i borgarståndet 1760–1766* (Uppsala, 1953).

främsta vattendelaren i brännvinsfrågan. Frågan speglar istället en djup och tilltagande motsättning mellan landsbygds- och stadsintressen.

Storskifteslagstiftningens enda samröre med partipolitiken bestod i att de mest energiska förespråkarna för en skiftesreform tillhörde hattpartiet.

Partipolitikens betydelse i de av mig undersökta frågorna kan avvisas med ytterligare belägg. Bondeståndet var inte befriat från partipolitik. Det fanns såväl hattar som mössor i ståndet. Ändå orsakade varken brännvinsfrågan eller skogslagstiftningen den minsta oenighet i bondeståndet vad avser målen för ståndets agerande. Däremot var splittringen betydande i storskiftesfrågan, men uppdelningen gick inte efter partigränser.

Deputationernas arbete och förslag kan också illustrera frånvaron av partipolitik. Samma deputation kunde riksdag efter riksdag komma med snarlika förslag i t.ex. skogsfrågan trots majoritetsskiften, medan två deputationer med samma majoritetsförhållande kunde komma till mycket skiljaktiga slutsatser.

Ståndens ställningstaganden visar ofta med önskvärd tydlighet, att det var ekonomiska intressen och inte partipolitik som bestämde deras agerande. Borgarna var exempelvis bondeståndets svåraste motståndare i brännvinsfrågan på riksdagen 1755–56, medan de var böndernas allierade i skogsfrågan vid samma riksdag.

5.3. Böndernas politiska inflytande under frihetstiden

Bondeståndets resurser och resursutnyttjande

I ett långt perspektiv har böndernas politiska roll genomgått märkbara förändringar. Förenklat kan utvecklingen skisseras på följande sätt. En stor del av 1600-talet innebar en nedgång för bönderna, då de politiskt pressades tillbaka av adelns utvidgade förmåner och privilegier samt av centralmaktens allt vidsträcktare krav på undersåtarna. Samtidigt försvagades deras ställning ekonomiskt av vikande jordbrukskonjunkturer. Un-

der 1700-talet vände konjunkturerna och skiktningen av bondekollektivet blev mer markerad. En social och ekonomisk bondeelit framträdde tydligt, samtidigt som bondeståndet fick en förbättrad politisk ställning under frihetstiden. Ekonomiskt och socialt innebar 1789 års stadfästelse av böndernas fri- och rättigheter ett visst tillmötesgående av deras krav på likställdhet med andra samhällsgrupper. Under 1800-talet fortsatte böndernas frammarsch både politiskt och ekonomiskt. Efter ståndsriksdagens upplösning 1866 blev de den statsbärande samhällsklassen. Böndernas politiska roll har under 1900-talet krympt, men knappast i samma takt som minskningen av antalet verksamma jordbrukare.

Denna avhandling har således behandlat böndernas politiska roll i en tid, då deras betydelse var i tilltagande. De intog emellertid fortfarande en undanskymd plats på många områden, och de betraktades ännu inte som fullvärdiga deltagare i den politiska beslutsprocessen. I riksdagen ställdes bondeståndet utanför många politiska avgöranden på t.ex. det utrikes- och finanspolitiska området. Samtidigt ökade böndernas politiska aktivitet på lokalplanet. Östgötaböndernas besvär till riksdagarna mångdubblades mellan 1740- och 1760-talen. Denna ökade aktivitet, som förmärks även från andra län, måste ha stimulerats av någon omständighet. Jag visade tidigare (s. 138) att denna stimulans åtminstone till en del torde ha utgjorts av politiska framgångar i riksdagsarbetet. Den omfattande forskningen om frihetstidens övergripande politiska sakfrågor såsom krigs- och allianspolitiken liksom forskningen angående partiväsendet bekräftar dock inte detta antagande. Bondeståndets blygsamma roll är iögonfallande. Jag antog därför att bondeståndet uppträdde som en fåfrågegrupp i riksdagen, och att man prioriterade näringspolitiska frågor med klar anknytning till jordbruket. Undersökningen har bestyrkt detta antagande. Böndernas aktivitet i t.ex. brännvinsfrågan står i skarp kontrast till deras agerande som det framstår i annan här omtalad forskning.

Det är emellertid inte tillräckligt med aktivitet och en koncentration på ett begränsat antal sakfrågor för att nå inflytande. Jag antog därför att politiskt inflytande bestäms av resurser och hur de utnyttjas. Undersökningen har varit inriktad på

fem resurser, som kan antas ha stor betydelse i en institutionaliserad beslutsprocess: motivation, skicklighet, kunskap om sakförhållanden, kontakter med andra grupper och stånd samt tradition.

Motivationen var troligen böndernas viktigaste resurs. Det är ganska naturligt att denna var stark i den typ av frågor, som bondeståndet koncentrerade sin politiska aktivitet på. Näringspolitikens utformning bestämde i hög grad utrymmet för böndernas näringsvillkor. Den starka motivationen yttrade sig på två sätt: dels tog ståndet ideliga initiativ, dels arbetade man med stor politisk uthållighet. Bondeståndet utnyttjade generellt sett resursen motivation mest framgångsrikt i brännvinsfrågan. Det är ingen överdrift att påstå att en stor del av riksdagens debatter i brännvinsfrågan under frihetstiden kretsade kring bondeståndets förslag och initiativ. Ståndet gav inte heller upp försvaret för husbehovsbränningen vid något tillfälle, förrän den absolut sista möjligheten var utnyttjad.

Motivationen tycks ha varit lika stark i skogsfrågan, men bondeståndet kunde aldrig utnyttja denna resurs på samma effektiva sätt som i brännvinsfrågan. Ståndets initiativtagande var visserligen omfattande, och ifråga om uthållighet finns inte heller mycket att anmärka. Bondeståndets förslag tilläts emellertid inte att dirigera skogslagstiftningens handläggning. Den rollen intogs istället av skogskommissionen, där bönderna inte var representerade, eller av förordningsutskottet, där de hade svårt att hävda sina intressen. Bondeståndets agerande började på allvar först när färdiga förslag låg på riksdagens bord, och då var det svårt att utverka några genomgripande förändringar. Riksdagen 1738–39 utgjorde ett undantag. Skogsutskottet grundade sin revidering av 1734 års skogsordning på muntliga och skriftliga rapporter, av vilka huvudparten kom från bönder.

Storskiftesfrågan splittrade bondeståndet. De kompromisser som man enade sig om tillfredsställde egentligen ingen. Motivationen att verka för dem i den fortsatta riksdagsbehandlingen blev svag. Detta resulterade i ett lågt initiativtagande. Den starkaste motivationen i storskiftesfrågan fanns istället hos dem som bekämpade skiftesförrättningar på lokalt plan. De hämmades inte i sin aktivitet av framtvingade och nödvändiga

kompromisser. Uthålligheten var ofta överraskande stor. De kunde pröva sin sak hos häradsrätt, lagmansrätt, Göta hovrätt, landshövding och Kungl. Maj:t.

Resursen skicklighet och hur den utnyttjades har i undersökningen huvudsakligen begränsats till bondeledningens uppträdande. Talmännen, särskilt Olof Håkansson, hade utan tvivel tillägnat sig en stor färdighet i politisk realpolitik. Härvidlag stod de nog inte långt efter de politiska förgrundsfigurerna i andra stånd. Bidragande till detta var att kontinuiteten på talmansposten var stor i bondeståndet. Endast två personer innehade uppdraget under huvuddelen av frihetstiden. De fick därigenom ovärderlig erfarenhet av frihetstidens komplicerade beslutsfattande. De lärde sig författningens möjligheter och utnyttjade ibland dessa till bristningsgränsen.

Bondeståndets koncentration på ett begränsat antal för bönderna viktiga frågor borde – om den var medveten – ha medfört, att ståndet prioriterade de deputationer och utskott, där dessa frågor handlades. En sådan prioritering är ofta märkbar. Näringspolitiska förslag bereddes i stor utsträckning av allmänna besvärsdeputationen och kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen, och här återfinns vanligen ståndets tunga namn. Störst betydelse fick detta förfarande vid tillsättningen av skogsutskottet på 1738–39 års riksdag.

Talmännen placerades inte i någon bestämd deputation. Däremot hade de rätt att närvara vid de olika deputationernas sammanträden. Lagerroth hävdar felaktigt att denna möjlighet torde ha haft liten praktisk betydelse.[3] Det är nämligen påfallande hur ofta bondeståndets talmän uppenbarade sig i olika deputationer vid avgörande beslutssituationer i för bönderna väsentliga frågor. Deras inhopp avsatte ibland tydliga resultat. Olof Håkanssons förslag om länsvisa storskiftesförordningar i kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen på 1760–62 års riksdag är exempel på detta.

Ett utslag av politisk skicklighet är förmågan att placera rätt man på rätt plats i en politisk beslutsprocess. Ett annat är att välja en framkomlig argumentationsstrategi. Bondeståndet lyckades bäst med detta i brännvinsfrågan. Man utnyttjade två

[3] Lagerroth, "Frihetstidens maktägande ständer", 99.

uppsättningar argument. Kortsiktiga jordbruksekonomiska argument fick stor betydelse vid de tillfällen, då snabba beslut var angelägna. Sådana argument kunde få bred uppslutning bland jordbrukare i andra stånd, samtidigt som man undvek fördröjande remissbehandling. Då den långsiktiga brännvinslagstiftningen behandlades, deklarerade bondeståndet en principiell inställning genom att framhäva böndernas ekonomiska fri- och rättigheter.

Bondeståndet hade också en medveten strategi i skogsfrågan. Denna blev dock inte särskilt lyckosam. Taktiken var att onödiggöra många av skogsordningens bestämmelser genom att utverka ett tillstånd att få dela häradsallmänningar. Bondeledningen missbedömde den politiska situationen. Kravet var för genomgripande för att vinna tillräcklig anslutning på riksdagarna.

Skickligheten var naturligtvis konstant, men den kunde utnyttjas med olika målmedvetenhet och framgång. Storskiftesfrågan är ett exempel på detta. Här förmärks mycket lite av bondeledningens politiska färdigheter. Olof Håkanssons bristande entusiasm för den linje som hade segrat i ståndet påverkade säkert hans och andras intresse att agera i frågan.

Böndernas otillräckliga kunskaper på många av politikens områden anfördes ofta som skäl för att hålla dem utestängda från t.ex. sekreta utskottets ansvarsområde. Sakkunskapen var generellt en mycket svag bonderesurs. Böndernas skrivelser och framställningar visar dock att deras sakkunskap på de områden som denna avhandling omfattar var betydande. Visst förekom ibland vad vi idag skulle kalla vidskepelse, men det var inget unikt för böndernas verklighetsuppfattning. Sakkunskapen blev istället en viktig resurs i beslutsprocessen, och störst nytta kunde de dra av den i brännvinsfrågan. Bondeståndets beskrivning av de sakliga skälen för jordbrukets behov av brännvinsbränning ifrågasattes sällan av någon. Inte ens motståndarna angrep vanligen böndernas sakskäl. De betonade istället att samhällets fördelar måste sättas före jordbrukets.

Bönderna kunde inte utnyttja sakkunskapen lika effektivt på skogs- och storskifteslagstiftningens områden. Bondeståndet var inte lika trovärdigt här. Ståndets beskrivning av skogarnas tillstånd runt om i landet bröt mot den vedertagna upp-

fattningen om en allmän skogsbrist. Böndernas argumentering för nödvändigheten av en skogskonsumerande verksamhet som svedjebränning hade man särskilt svårt att acceptera. Samma problem mötte skiftesmotståndarna på 1750-talets riksdagar. Deras invändningar mot den planerade skifteslagstiftningen var till stor del av praktisk natur. De hävdade t.ex. att bestämmelsen om ett skifte per delägare inte skulle kunna genomföras utan påtagliga nackdelar för bönderna på många håll i Sverige; den utarbetade skiftesförordningen var skräddarsydd för slättbygdsförhållanden. Varningarna togs inte på allvar. Här var det inte en vedertagen och allmän uppfattning utan en överdriven optimism, som hindrade riksdagsmajoriteten att ta intryck av bondesynpunkterna. Skifteskritikerna fick upprättelse på 1760–62 års riksdag, sedan förordningens brister hade blivit uppenbara vid det praktiska genomförandet på lokal nivå.

Ett rikt kontaktnät är en ovärderlig resurs i alla beslutssituationer, där ingen deltagare ensam kan diktera besluten. Den frihetstida författningen stimulerade och fordrade både formella och informella kontakter som ett led i beslutsfattandet. En del tog sig tvivelaktiga men tidstypiska former. Tidigare forskning har visat att trakteringar och mutor var vanliga inslag vid politisk påverkan under frihetstiden. Några sådana försök har dock inte iakttagits i denna undersökning.

Bondeståndets kontaktmönster vid behandlingen av näringspolitiska frågor var omfattande. Undersökningen ger däremot inget svar på om det var mer eller mindre vidsträckt än andra ståndS och intressegruppers. Kontakterna var sannolikt bondeståndets viktigaste resurs vid sidan av motivationen.

Bönderna försummade inte något stånd i försöken att vinna gehör för sina politiska krav. Det är dock tydligt att bondeståndet ofta hoppades mest på prästeståndet. Det är också ett genomgående drag att bönderna bearbetade de övriga ståndEN med varierande intensitet i olika näringspolitiska frågor. Ståndet satsade mest kraft, där man förväntade sig störst gensvar. Officiellt adresserade man sina politiska inviter till medstånden som helhet. Det är dock uppenbart att det var vissa grupper inom dessa, som man särskilt appellerade till. Inom adeln och prästeståndet var jordbrukarna en sådan grupp.

De formella kontakterna togs främst genom protokollsutdrag

och uppvaktningar. Dessa kunde tidvis vara mycket täta. Det är inte alltid problemfritt att bedöma betydelsen av tagna kontakter, då det är svårt att veta vad som skulle hänt dem förutan. Resultatet är lättare att bestämma i situationer, då olika stånd redan fattat beslut, innan bondeståndet påbörjade en intensiv övertalning. Undersökningen kan visa på flera fall, där såväl adeln som präste- och borgarstånden frångick tidigare beslut efter påverkan från bondeståndet.

De formella kanalerna kompletterades ofta med informella kontakter. Det vanligaste förfaringssättet tycks ha varit att bonderiksdagsmännen fick i uppdrag att ta muntliga kontakter med sina länskolleger eller andra bekanta i medstånden. Sådana övertalningsförsök iscensattes vanligen innan en skriftlig framställning gjordes. Syftet var att bereda vägen för den officiella framstöten. Bondeståndet praktiserade detta tillvägagångssätt både vid brännvinslagstiftningens och skogsfrågans behandling. Sådana informella kontakter tog sig ibland formen av kohandel. Ett bistånd i en fråga kunde återgäldas i en annan. Det förekom också ett informellt samarbete mellan länsrepresentanter av olika stånd i regionalt viktiga frågor. De storskiftesförordningar för vissa län, som utarbetades på 1760–62 års riksdag, var resultatet av sådana kontakter.

Våra kunskaper om det informella kontaktmönstret är egentligen ganska små. Man kan misstänka att dessa kontakter var betydligt vanligare och viktigare, än vad källorna ger belägg för. Den bristande kännedomen är särskilt stor ifråga om de kontakter som togs på ett tidigt stadium i beslutsprocessen, t.ex. vid handläggningen av olika ärenden i utskott och deputationer.

Traditionen som resurs spelade en viktig roll i böndernas argumentation i alla de tre undersökta sakfrågorna i denna avhandling. Rätten att bränna brännvin till husbehov framhölls som en av böndernas medborgerliga rättigheter. Skiftesmotståndarna hävdade att ovillkorligt skiftesvitsord liksom påbudet om ett skifte per hemman bröt mot den lagstadgade äganderätten. Den hårdnande skogslagstiftningen under frihetstiden bemöttes med krav om att få förbli vid sedvana och tidigare bestämmelser. Traditionen utnyttjades alltså flitigt av bönderna och bondeståndet i deras politiska opposition. Det är

dock svårt att avgöra vilken betydelse denna resurs hade i beslutsprocessen. Den kunde lätt avfärdas med stöd av den merkantilistiska idésynen om statens företräde framför den enskildes rätt. I ett konkret fall kan man dock hävda att den spelade en avgörande roll. Det gäller Kinda- och Ydreböndernas rätt att svedja. De var skattlagda för svedjandet, och motståndarna till denna utövning kunde inte förbise det rimliga i att bönderna fick behålla en rättighet, som de betalade skatt för.

Resursernas betydelse i tre sakfrågor och på tre nivåer

Undersökningen har visat att resursernas storlek och utnyttjande i hög grad bestämmer möjligheterna till politiskt inflytande. Det var brist på resurser som gjorde att bondeståndet i många av frihetstidens övergripande politiska frågor framstår som betydelselöst. Situationen var en annan på det näringspolitiska området. Här kunde ståndet mobilisera betydande resurser. Motivation, sakkunskap och kontakter var resurser som bondeståndet kunde utnyttja i en helt annan omfattning vid näringspolitiska beslut än på andra politiska områden.

Bondeståndets resurser var emellertid inte konstanta i alla här undersökta frågor – lika lite som möjligheten att utnyttja dem. De var inte heller konstanta över tiden. Det är uppenbart att ståndet förfogade över störst resurser i brännvinsfrågan, och därför blev framgångarna mest påtagliga här. Det var framförallt kontakterna och intressegemenskapen med de jordbruksverksamma i andra stånd, som var större och kunde utnyttjas effektivare i brännvinsfrågan än i någon av de andra frågorna. Bondeståndet drog också nytta av att förbudsivrarnas motivation efterhand minskade. Statens finanser blev beroende av brännvinsaccisen, och kraven på ett ovillkorligt förbud mot böndernas brännvinsbränning blev därigenom alltmer dämpade. Ståndets inflytande på brännvinspolitiken övertogs dock i slutet av frihetstiden till en del av allt medvetnare och aktivare jordbrukare inom adeln och prästeståndet. Detta förändrade inte brännvinslagstiftningens utformning i negativ riktning utifrån böndernas synvinkel. Det innebar endast att motståndet mot restriktioner i högre grad än tidigare kom från annat håll än bondeståndet.

Bondeståndet förfogade över tämligen stora resurser också i skogsfrågan. Ståndets problem var att andra starkt motiverade intressegrupper med än större resurser var inblandade i beslutsprocessen. Främst bland dem var bergsbruksintressenterna. Deras intressen sammanföll dessutom med en bland ledande beslutsfattare och ämbetsmän utbredd oro för en allmän skogsbrist. Denna allians blev stark men inte tillräckligt för att genomdriva ytterligare restriktioner. Den gemensamma målsättningen fick inskränkas till ett bibehållande av status quo. Det skedde främst genom förhalning och hindrande åtgärder, som omintetgjorde att skogsfrågan blev föremål för behandling, s.k. icke-beslut.

Bondeståndet disponerade alltså inte tillräckliga resurser för att få till stånd en ny skogsordning eller lösningar som ersatte behovet av en sådan. Det betyder emellertid inte att bondeståndet saknade inflytande i skogsfrågan. Tid efter annan kunde man skapa majoriteter för förändringar av vissa delar av skogslagstiftningen. En sådan betydande uppmjukning uppnåddes på 1738–39 års riksdag, då bönderna bl.a. kunde dra nytta av borgarståndets oro för en inskränkt handel med skogsprodukter. En annan förändring inträffade på riksdagen 1765–66, då beslutet om jägeristatens indragning fattades. Den gången fick bondeståndet stöd för sitt krav dels från personer med anknytning till den individualistiska strömningen, dels från anti-byråkratiska mössor.

Bondeståndet spolierade sina potentiella resurser i storskiftesfrågan på inbördes stridigheter. Det inverkade framförallt menligt på motivationen och förklarar ståndets passiva uppträdande på 1750-talets riksdagar. Skifteskritikerna bland bönderna kom ändå i hög grad att få inflytande på storskifteslagstiftningens utseende. Skiftesmotståndarna i lokalsamhället kunde inte tvingas till passivitet. De utnyttjade sina resurser maximalt och var också mycket framgångsrika i sina klagomål till häradsrätter och landshövdingar. Motståndets omfattning och upptäckten, att de gällande bestämmelserna inte gick att praktiskt tillämpa på många platser i landet, påverkade riksdagens stånd och ledamöter till den grad att uppmjukningarna av skiftesförordningen på 1760–62 års riksdag skedde utan motsägelse.

Undersökningen har visat att riksdagens bondestånd i sina intressefrågor kunde utöva inflytande – om än i olika grad. I vilken omfattning kan man hävda, att bönderna på lokalplanet påverkade beslutsfattandet på olika nivåer i samhället?

På den lokala nivån kunde missnöjda bönder utan tvivel påverka sina villkor. Bondereaktionerna till häradsrätterna i samband med planerade eller genomförda storskiften visar tydligt detta. Deras framgång berodde till största delen på att skiftesmotståndarnas resurser oftast var överlägsna skiftesförespråkarnas, men framförallt var deras resursutnyttjande effektivare. Motståndarnas motivation var i allmänhet märkbart starkare, och de tvingades till en omfattande aktivitet för att finna belägg och stöd för sin sak, eftersom bevisbördan låg på dem. Förespråkarnas uppträdande var vanligen betydligt mer passivt. De deltagandes resurser och uppträdande hade varit betydelselösa, om häradshövdingar och häradsrätter hade haft en exakt och objektiv mall att döma efter. Så var emellertid långt ifrån fallet. Häradsrätterna hade ganska stort svängrum redan innanför förordningarnas ramar. Dessa ramar överträddes ofta t.ex. ifråga om antalet skiften per delägare, och detta ökade ytterligare häradsrätternas handlingsutrymme.

Böndernas reaktioner till den regionala nivån mottogs av landshövdingen. Här spelade resurserna och resursutnyttjandet en mycket mindre roll. Framställningarna präglades snarare av vädjanden än av krav. Suppliken var redan till sin karaktär en böneskrift. Detta hindrade inte att landshövdingarna kunde finna böndernas yrkanden berättigade och stödja dem i den fortsatta beslutsprocessen. Min undersökning har visat att bönderna i Östergötland ofta kunde påräkna bistånd från sina landshövdingar.

Situationen var en annan, då landshövdingarna kallade representanter från olika stånd eller från olika delar av länet till sammanträde för att utforma ett remissvar eller på annat sätt handlägga en bestämd fråga. Resursbegreppet är då giltigt igen. Böndernas möjlighet till inflytande var beroende dels av de egna resurserna, dels av andra deltagande intressegruppers resursstyrka.

Avslutningsvis ska jag beröra de lokala reaktionernas möjlighet att påverka de näringspolitiska besluten på central nivå.

De politiska kraven ställdes i allmänhet till riksdagen, men ibland fick också Kungl. Maj:t befatta sig med böndernas framställningar. Jag har tidigare poängterat att i de senare fallen var landshövdingarnas utlåtande av fundamental betydelse. Deras bifall till en hemställan var normalt en förutsättning för en tillstyrkan av Kungl. Maj:t.

Det lokala inflytandet på riksdagens beslutsfattande utövades inte direkt. Det skedde istället via de valda ombuden i bondeståndet. Undersökningen av östgötaböndernas inflytande under frihetstiden har därför av nödvändighet till stor del koncentrerats på riksdagens arbete. Kan man då påstå att en lokal bondeopinion kunde påverka de näringspolitiska besluten i riksdagen? Ja, likaväl som man med rätt kan hävda att olika opinionsyttringar har konsekvenser för beslutsfattandet i en modern representativ demokrati. Det avgörande är inte i detta sammanhang var eller av vilka besluten direkt utformas – utan varifrån initiativet till en förändring kommer. Östgötabönderna påverkade det centrala beslutsfattandet i sådana situationer, då krav från dem antogs och drevs vidare av bondeståndet fram till ett riksdagsbeslut. Då reaktionerna i en fråga kom från flera håll, får man nöja sig med konstaterandet att lokala opinioner påverkade beslutsprocessen. Det viktiga är att påverkan kunde bedrivas av bönder på lokalplanet. Valkretsarna i Östergötland är då exempel på lokala områden, som tillsammans med andra sådana utövade politiskt inflytande på hög nivå. Min undersökning har uppmärksammat lokala opinioners betydelse både då östgötabönderna agerade ensamma och då det skedde tillsammans med andra.

Det frihetstida Sverige var unikt för sin tid. Breda folklager i lokalsamhället hade erkända politiska kanaler till centralmakten och kunde påverka beslutsfattandet där. I andra länder kunde en bonde förvisso skriva suppliker med ödmjuka böner om förändringar, men i Sverige kunde han också ställa politiska krav och driva dem fram till beslut på högsta nivå.

Summary

Peasant Opposition and the Influence of Peasants during the 'Age of Freedom'. The Central Authorities and the Reactions of the Peasants of Östergötland in Questions Pertaining to Economic Policy.

This thesis deals with the political activities and influence of peasants in deciding the outcome of economic issues during the 'Age of Freedom' (1718–1772). The specific aim is to investigate if and to what degree peasants at the local level in the County of Östergötland could influence decision making on different levels in society.

During the 'Age of Freedom' political power resided with the Riksdag consisting of four Estates (Nobles, Clergy, Burghers and Peasants). For this reason, part of this study must deal with the power – both real and formal – of the Estate of Peasants in the Riksdag. Since only tax-paying peasants (*skattebönder*) and farmer tenants of Crown lands (*kronobönder*) could be elected as members of this Estate, this study must be further confined to these categories of peasants. The other category – the farmer tenants of the great estates of the nobles (*frälsebönder*) – did not have the right to vote. Nor did they participate in working out the petitions addressed to the Riksdag. This category of peasants play a very peripheral role in this study.

Historical research has shown that the Estate of Peasants (hereafter designated as the Peasants) played a minor role in the political decision-making process in the Riksdag. This conclusion is based on studies of the role of the Peasants in forming foreign and finance policies. In this thesis, the author has chosen to analyze the influence of peasants on issues that concerned their daily lives in a more direct manner. It is assumed that the Peasants put a high priority on a few select issues, that is, they acted as a "few issue" group. It is further assumed that these issues are to be found in the area of economics and economic policy-making.

In order to study the opposition and influence of the peasants more closely, three important and much debated issues during the period under review have been focussed upon. The first is the forest question: on this issue the Crown pursued a restrictive policy – one reason was to insure an ample and cheap supply of wood fuel for the mining industry. The peasants, on the other hand, favored the right of access to and disposal over foremost of all their own woods but even common land. Both the Crown and the peasants laid claim to the right to own the commons.

The second issue concerned the production and control of distilled spirits (*brännvin*). The peasants had traditionally held the right to distil liquor for home use – a right they held very dear. The central authorities, however, wished to limit and preferably to abolish this sort of activity, especially since distilling led to an increased import of grain, thus causing a deficit in the balance of trade.

The third issue concerned the land consolidation law (storskiftet) – that is, the first phase of the Swedish enclosure movement. The author deals with the development of early enclosure and the influence peasants had upon it.

Another major assumption of this thesis is that interest groups which concentrate their resources on a few issues are in a better position to achieve their goals compared with those groups which tackle a wide spectrum of issues. On the other hand, the influence of the latter groups on society as a whole is greater. Weaker interest groups have good reasons for concentrating their limited resources on a few issues in order to gain any influence at all. The author puts this assumption to test in respect to the peasants' political activities during the 'Age of Freedom'.

However, influence cannot be gained solely by putting a high priority on a few limited issues. In order to gauge the influence exerted by the peasants, the author uses an approach familiar to historians and social scientists alike which assumes that the degree of influence a group can exert depends partly on the size of available resources and partly on how these resources are used. For example, such resources as military strength, economic assets and social status can be used directly in extra-parliamentary and violent conflicts. On the other hand, such resources are more difficult to use immediately in an institutionalized political decision-making process. To be of any use in a study of parliamentary decision making the concept of 'resource' needs to be slightly modified. To this end the author has divided resources into two categories – primary and secondary.

The first category consists of basic resources such as economic strength, social status and access to political action channels. These resources often determine the scope of the second category; nevertheless, they cannot as a rule be used to gain influence directly within the political decision-making process, which the secondary resources can. In the decision-making process, the primary resources are manifested through the secondary.

It is, however, important to emphasize that the boundary between these categories is not cut and dry. What is classified as a primary resource in one situation can in another situation at another point in time function as a secondary resource.

This study focusses on five secondary resources: 1) motivation, 2) skill, 3) knowledge of issues, 4) contacts with other groups and Estates and 5) traditions and customs within the investigated area of legislation, for example, inherited rights to use common land.

There are, however, a number of important and interesting problems connected to the study of political influence where the concept of 'resource' gives little or no guidance. In order to attain a total picture of peasant opposition and influence, other problems have to be dealt with; for example, when, where and why peasant opposition arose, which channels and methods were used in order to influence decision making, and the importance of local and regional officials in establishing good "*rapport*" between the central authorities and local communities.

The overriding aim of this thesis is to elucidate what degree the peasants at the local level were able to influence decision making on different levels of society. To this end a study of a local community has been made. The author's choice fell on the County of Östergötland – a well-diversified county in terms of economy, social structure and geography. Plains, forests, coastal areas and even mining districts are to be found here. The different economic needs and conditions of the peasants in this county most likely gave rise to initiatives and manifestations varying widely in scope and content.

The Results

The representative form of government in Sweden during the 'Age of Freedom' enhanced the political consciousness among peasants at the local level. When they felt their interests threatened or obstructed, they fought for changes. The peasants reacted politically, however, only when certain conditions were present. For example, laws passed in the Riksdag designed to increase control over the peasants were not sufficient enough to cause discontent. Restrictions on the production of distilled spirits (*brännvin*) did not in themselves at any time during the 'Age of Freedom' result in any peasant reactions in the County of Östergötland. The peasants accustomed themselves to these restrictions, especially when there were good reasons for them to do so – for example, when bad harvests encouraged the production and sale of distilled spirits. Reactions arose when restrictions were enforced at the same time that the supply of grain was good.

Nor was legislation enough to provoke reactions in the question of enclosures. The reasons for reacting on this issue are to be sought elsewhere. The land consolidation law (*storskiftet*) was new for the peasants in the sense that they had no traditional or 'inherited' idea of what it was all about. Uncertainly and subsequent disunity among the peasants explains why they seldom came to agreement in formulating common demands to the Riksdag. Complaints were voiced instead when someone or a group in a village put in an application for enclosure. The reactions provoked in this situation were addressed to the district courts (*häradsrätter*) and the county governor (*landshövding*).

Peasant opposition to forest legislation was persistent during the period under review. Forest policies were characterized by restrictions

and detailed regulations, which the peasants endeavored to change to their own benefit.

There were two legal means of influencing the central authorities during the 'Age of Freedom'. One was through solicitation (*suppliker*) and the other was through petitions (*besvär*). Solicitation was the means used to bring an issue up through the administrative hierarchy to the Crown, while petitions were used to gain political leverage at the Riksdags. This study shows that the peasants at the local level undoubtedly preferred the political rather than the administrative channel. The opposition of the peasants was mediated through petitions. When the Riksdag was not in session, solicitation was sometimes resorted to as a substitute for petitions. However, the peasants never resorted to solicitation in order to change economic policies. Only very limited questions were dealt with in soliciting.

The most important official for the outcome of decisions was the county governor (*landshövding*), who played a major role in providing a link between the central authorities and the local community. The reactions of the peasants on the local level could not reach the central authorities without the county governor having knowledge of or made a comment on them. The governors were not, however, impartial 'mediators' between the aims of the central authorities and the demands of the local communities. The important position these governors held made it necessary for the central authorities to appoint men of their persuation as governors. This does not exclude the possibility of governors taking stands on specific issues on certain occasions which did not immediately serve the interests of the central authorities.

The peasants of Östergötland had reason for being content with the county governors who resided in the county. Sometimes these governors pursued a relatively independent line against the central powers. The three governors who appear in this study took the side of the peasant on at least one occasion and on an important issue.

Not surprisingly, the central authorities took special consideration of the recommendations of the county governors. The flow of information during the eighteenth century was certainly not as abundant as it is today. On the other hand, the knowledge that decision makers possessed of local conditions in general was worse than that of today. Therefore, the knowledge of local conditions that the county governors supplied the central authorities with laid the groundwork for decision making. Their recommendations were thus an important precondition – but no guarantee – for a positive treatment of peasant reactions on the central level.

It is more difficult to clarify the role of other local officials in the decision-making process. They appear much more irregularly and sparsely in the source material than do the county governors. It is undeniable that the district judges (*häradshövdingar*) often had more occasion to deal with peasant reactions than did other local officials.

Together with the chosen deputies of the Estate of Peasants were sent thousands of petitions to each Riksdag. Since only a portion of these petitions could be handled at any one session, the Peasants had to select the most important of them for submission.

The political and tactical consciousness of the deputies was greater than among peasants in general at the local level. This can be seen in the way the deputies scrutinized each argument and put forth solutions which did not correspond to the priority given to questions in petitions originating from local communities. In the petitions drafted at the district level, arguments were of a concrete and practical nature. In the Riksdag the Peasants stressed principles and total solutions.

By stressing their common bonds of interest the Peasants were able to convince members of other Estates of the righteousness of their demands. In economic issues, the Peasants could appeal to those members of the House of Nobles and the Estate of Clergy whose livlihood depended on agriculture. One can see this alignment clearly in the issue of the production and control of distilled spirits – the "*brännvin*" question. Here, the regulation of home distilling applied equally to aristocrats, priests and peasants. The Peasants could count on the support of these groups when demands for looser controls were put forth.

In questions pertaining to forest legislation the alignment was different. Legislation contained special paragraphs for the use of the forest on peasant land, the official residences of the priests and the estates of the nobles. The primary interest of the peasants was to be able to trade forest products. The clergy showed a lukewarm interest for the demands of the peasants and the nobles were unfavorably disposed towards them. In this issue it was the Estate of Burghers – the defenders of the interests of towns and for that reason often the opponents of the other Estates – who aligned itself with the Peasants to promote trade with forest products.

The opponents of the enclosure movement within the Estate of Peasants gained adherence for their views mainly among priests but among certain nobles as well. Occupational and social status gives only a partial explanation for this opposition, since the peasants themselves were not united on this issue. The Burghers were never really seriously engaged in this question.

This brings us to the question of the influence exerted by the peasants during the 'Age of Freedom'. It has been assumed that the Peasants acted as a "few issue" group in the Riksdag, and that they gave priority to questions pertaining to their economic interests, especially agriculture. This study has affirmed this assumption. The intense activity of the peasants in the "*brännvin*" question, for example, stands in sharp contrast to their engagement in other issues. In analyzing the peasants, the author has assumed that their political influence was determined by the resources they had at their disposal and how they used them. Five resources relevant for the analysis of an institutionalized decision-making process have been focussed upon: 1)

motivation, 2) skill, 3) knowledge of issues, 4) contacts with other groups and Estates and 5) traditions.

Motivation was probably the peasants' most important resource. It is quite evident that it was strongest in those questions on which the Peasants concentrated their efforts. Since general economic policy affected the conditions of the peasants, they were highly motivated to make changes in that policy. Strong motivation manifested itself in two ways: 1) the Peasants took the initiative on many occasions and 2) they were persistent and patient in their demands. As a resource motivation was used most successfully in the "*brännvin*" question. It is no exaggeration to assert that much of the debate concerning this issue during the 'Age of Freedom' centered round the proposals and initiatives of the Peasants.

Motivation seems to have been just as strong in the forest question, but the Peasants did not succeed in using this resource as effectively as in the "*brännvin*" issue. Despite the intense political activity of the Peasants in the forest question their proposals had very little to do with the handling of this issue. They played a more marginal role.

The enclosure issue split the Peasants. No one seemed to be satisfied with the compromises made in this question. As a consequence motivation was much lower – very few initiatives were taken. Motivation was strongest among peasants who opposed the implementations of the reform on the local level. Here, they were not restricted by political compromises. Their tenacity was surprisingly great, and they brought their grievances to the district courts, courts of appeal, the county governor and the Crown.

The analysis of political skill as a resource has been limited to the study of the leadership of the Estate of Peasants. The speakers of the Estate (*talmännen*), especially Olof Håkansson, were without doubt clever politicians. These peasant leaders could measure up to the more outstanding leaders of the other Estates. There were several reasons for this. One was that the continuity and stability of the Speaker of the Estate was good: only two persons held this post during the good part of the 'Age of Freedom'. Another was that the speakers were well acquainted with constitutional rules and were able at times to push these rules to their limits.

Another sign of political skill is to be able to put the right men in the right place in the decision-making process. The concentration of efforts to a limited number of issues ought to have meant that priority was given to those deputations or committees that dealt with them. The evidence bears witness to the attempt of the Peasants to place their best men in the deputations that prepared economic policy proposals. A further sign of skill is to be able to muster the right arguments for a specific issue. The Peasants were very good at this in the "*brännvin*" question. They used two sets of arguments: 1) when quick decisions were to be made short-term arguments connected to agricultural interests were used, especially to gain wide support among members of

other Estates, and 2) when long-term legislation concerning destilling was at issue the Peasants stressed their economic rights.

Knowledge of issues was generally a weak resource for peasants. In some issues – for example, foreign policy – the peasants' lack of knowledge was used as an argument to exclude them from decision making. However, the petitions and letters of peasants investigated in this study show that their knowledge of issues was good. Seldom did anyone put to question their knowledge of the importance of distilling for agriculture. Not even their opponents attacted their arguments in this issue; instead they emphasized that the needs of society must be given higher priority than the needs of peasants or agriculture per se.

In the forest and enclosure issues the peasants were not able to use their knowledge as effectively. The Peasants were not credible here. Their description of the condition of the forests in the country did not fit well with the established view of a general shortage of wood. Likewise the views of the opponents of the enclosure movement clashed with the official view in the Riksdags of the 1750s. The objections of the opponents were of a practical nature. They held that the decree of one enclosure per part-owner would not be able to be carried out without causing disadvantages for the peasants in many parts of Sweden; the ordinance was quite simply designed for conditions on the plains. Their warnings were not heeded. The inflated optimism that prevailed in the Riksdag prevented the majority from being influenced by the views of the opponents. However, the critics of the enclosure movement were able to redress their grievances at the Riksdag of 1760–62, especially since the short-comings of the ordinance had become apparent when being implemented at the local level.

The fourth resource is a rich contact net. This is an invaluable resource in decision-making situations where no single participant can dictate decisions. The Constitution of 1720 stimulated and required both formal and informal contacts as a part of decision making. The pattern of contacts of the Peasants in the treatment of economic issues was comprehensive. They did not neglect any Estate in their attempt to gain support for their political demands. It is, however, clear that the Peasants sought and expected support from the Clergy. They attempted with varied intensity to gain the support of other Estates in different economic issues. They invested their energies where they expected the largest dividends. Officially they addressed their invitations to all the Estates in general. In practice, however, they appealed to certain groups within each Estate – for example, the agricultural interests.

Formal contacts were made through official attendances upon other Estates. Sometimes these were very frequent. It is, however, not always easy to judge the significance of these contacts, since it is difficult to know what would have happened without them. It is easier to judge the results of these contacts in situations where the other Estates had already made a decision before the Peasants began to

persuade members of these Estates to change their views. In several cases, this study has shown that the Nobles as well as the Clergy and the Burghers receded from previously made decisions under the influence of the Peasants.

Formal contacts were complemented by informal ones. The commonest way of going about things seems to have been that the representatives of the Estate of Peasants were given the task of establishing verbal contacts with fellow representatives from the same county or with acquaintances from other Estates. Such informal means of attempting to persuade other members to change their views usually preceded formal written approaches. The Peasants practiced this form of contact-making both in the "*brännvin*" and forest issues. Sometimes informal contacts took the form of 'log-rolling' or 'horse trading'. Help in one issue could be rapaid in another. In important regional issues informal cooperation occurred among representatives from the same county.

Tradition as a resource played an important role in the manner in which the peasants formulated their arguments in the three questions investigated in this study. The right of home distilling was regarded by peasants to be a fundamental right and privilege. The opponents of the enclosure movement held that the decree of one enclosure per part-owner conflicted with the legal right of ownership. The harsher forest legislation during the 'Age of Freedom' was countered with demands of remaining true to customary practice and earlier agreements. Tradition was used frequently by the Peasants in their opposition politics. It is, however, difficult to ascertain exactly what influence this resource had in the decision-making process. The appeals to traditional rights and customs could easily be rejected with the support of the mercantilistic idea of the priority of the state over the individual.

This study has shown that the size of the resources and the way that they were used determined to a large extent the possibilities of exerting political influence. The lack of resources in many major issues during the 'Age of Freedom' made the Peasants appear powerless. In issues pertaining to economic policy, however, they were able to mobilize significant resources. Here, the Peasants were able to draw on their high degree of motivation, their knowledge of the issues at hand and their well-established contacts to exert influence effectively.

The total resources of the Peasants were not always in equal abundance in the three issues investigated in this study – not were the Peasants able to use them effectivly in all cases. The resources were quite simply not constant over time. It is apparent that the Estate of Peasants disposed over large resources in the "*brännvin*" question, and for this reason the Peasants were most successful in this issue. What made the difference was their contacts and common bonds with agriculturalists of other Estates. The Peasants could also take advantage of the fact that the opposition to their "*brännvin*" policy dwindled or weakened as time went on. As the state's finances grew dependent

on the fees for distilling, the demands for a total prohibition grew weaker.

In the forest question the Peasants disposed over fairly large resources. The problem was that there were even stronger interest groups involved in the decision-making process; foremost, the mining industry, whose interests happened to coincide with a widespread concern among leading politicians and officials for a shortage of wood in general. This did not, however, mean that the Peasants lacked influence in the forest issue. Despite strong opposition they succeeded time and again in creating a majority in the Riksdag for partial changes in forest legislation.

In the enclosure issue the Peasants spoiled their potential resources on internal disputes. This had an unfavorable effect on motivation and serves to explain why they behaved so passively at the Riksdags of the 1750s. Nevertheless, the critics of the enclosure edicts among the peasants were able to exert a high degree of influence on enclosure legislation, mainly because the opposition in local communities could not be forced into passivity. On this level they used their resources maximally and were very successful in voicing complaints to the district courts and the county governors. The scope of this resistance and the discovery that the new regulations could not be applied in many places influenced the members and Estates of the Riksdag to soften up the enclosure ordinance at the Riksdag of 1760–62.

The influence of local communities on the decision making of the Riksdag was not exerted directly. It occurred through the elected deputies of the Estate of Peasants. For this reason the study of the influence of the peasants of Östergötland during the 'Age of Freedom' has focussed upon Riksdag politics. Is it possible to assert that a local peasant opposition could influence decisions in the Riksdag pertaining to economic policy? Yes, just as one can hold that differences of opinion have consequences for decision making in modern representative democracies. What is important in this context is not where or by whom decisions were directly made, but where the initiative for change originated.

The 'Age of Freedom' in Sweden was unique for its times. Commoners in local communities had acknowledged access to political channels to the central authorities and could influence decision making there. In other countries a peasant could at most beg humbly for changes, but in Sweden the peasant could not only make political demands but carry weight in the decision-making process at the highest level.

(Translation: John Toler)

Förkortningar

ABD	Allmänna besvärsdeputationen
BeD	Bergsdeputationen
BdSt	Bondeståndet
BgSt	Borgarståndet
ExpD	Expeditionsdeputationen
JD	Justitiedeputationen
Ht	höstting
KEKD	Kammar-, ekonomi- och kommers-deputationen
KKA	Kammarkollegiets arkiv
LMV	Lantmäteriverket
LSMD	Lant- och sjömilitiedeputationen
PrSt	Prästeståndet
RA	Riksarkivet
RoA	Ridderskapet och adeln
sn	socken
SSA	Stockholms stadsarkiv
SSD	Stora sekreta deputationen
St	sommarting
StD	Statsdeputationen
SU	Sekreta utskottet
tld	tunnland
ULA	Landsarkivet i Uppsala
UUB	Universitetsbiblioteket i Uppsala
VaLA	Landsarkivet i Vadstena
Vt	vinterting
Ög. LMK	Lantmäterikontoret i Östergötland
Ög. LäA	Östergötlands länsstyrelses arkiv

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)
Kungl. Maj:ts kanslis arkiv:
Rådsprotokoll i inrikes-civila ärenden
Inrikes-civilexpeditionens registratur
Landshövdingarnas skrivelser till Kungl. Maj:t
Äldre kommissioner:
1749 års skogskommissions handlingar
Riksens ständers arkiv:
Ridderskapet och adeln
Protokoll
Prästeståndet
Protokoll
Handlingar
Borgarståndet
Protokoll
Handlingar
Bondeståndet
Handlingar
Länens besvär
Frihetstidens utskotts-handlingar
Allmänna besvärs-deputationen
Protokoll
Skogsutskottets protokoll och handlingar
Bergsdeputationen
Protkoll
Expeditionsdeputationen
Protokoll
Riksdagsregistratur
Handlingar
Justitiedeputationen
Protokoll
Kammar-, ekonomi- och kommersdeputationen
Protokoll
Handlingar
Kammar- och ekonomiut-skottets protokoll och handlingar
Förordningsutskottets protokoll
Lant- och sjömilitiedepu-tationen
Sjöutskottets protokoll
Sekreta utskottet
Protokoll
Statsdeputationen
Protokoll
Stora sekreta deputationen
Protokoll
Ständernas besvär
Riksens ständers brev till Kungl. Maj:t i inrikes-civila ärenden.

Kammarkollegiets arkiv (KKA)
Kansliets arkiv:
Registratorkontorets nummer-serie
RK 58
RK 103
Skrivelser till orterna

Landsarkivet i Vadstena (VaLA)
Östergötlands länsstyrelses arkiv:
Landskansliet
Protokoll
Brevkoncept och utslags-akter

Supplikdiarier
Inkomna handlingar
Kungl. Maj:ts m.fl. brev
Publika brev
Mönsterrullor för jägeristaten
Landskontoret
Protokoll och koncept
Ämbetsskrivelser
Supplikdiarier och utslagsakter
Mantalslängder
Jordeböcker
Domsagoarkiven i Östergötland:
Fällningslistor
Domhavandes brevböcker
Inkomna skrivelser
Valprotokoll
Häradsrättsarkiven i Östergötland:
Domböcker
Inneliggande handlingar

Landsarkivet i Uppsala (ULA)
Kyrkoarkiv:
Harg
Sockenstämmoprotokoll

Stockholms stadsarkiv (SSA)
Kyrkoarkiv:
Brännkyrka
Sockenstämmoprotokoll
Spånga
Sockenstämmoprotokoll

Lantmäterikontoret i Östergötland (Ög.LMK)
Register
Skiftesakter
Andra delningsakter

Universitetsbiblioteket i Uppsala (UUB)
Handlingar till Sveriges politiska historia 1759–1772
F.279

Tryckta källor och litteratur

Alexandersson, Erland. *Bondeståndet i riksdagen 1760–1772*. Lund, 1975.

Bachrach, Peter och Baratz, Morten. "Two faces of power", *American political science rewiew* (1962).

Bagger-Jörgensen, O. "Lantmäteriets organisation", *Svenska lantmäteriet 1628–1928*. 3 vol. Stockholm, 1928. Vol. 1.

Beckman, Bjarne. *Dalupproret 1743 och andra samtida rörelser inom allmogen och bondeståndet*. Göteborg, 1930.

Boëthius, Bertil. *Skogen och bygden*. Stockholm, 1939.

Bondeståndets riksdagsprotokoll, ed. Sten Landahl. 12 vol. Uppsala 1939–1951, Stockholm 1954–1978.

Borgarståndets riksdagsprotokoll från frihetstidens början, ed. Nils Staf. 10 vol. Uppsala 1945–1951, Stockholm 1956–1982.

Brolin, P.E. *Hattar och mössor i borgarståndet 1760–1766*. Uppsala, 1953.

Carlgren, Wilhelm. *Skogens roll i svenskt näringsliv*. Stockholm, 1939.

Carlsson, Ingemar. *Parti-partiväsen-partipolitiker 1731–43. Kring uppkomsten av våra första politiska partier*. Stockholm, 1981.

Carlsson, Sten. *Svensk historia 2* (1961), 3 uppl. Stockholm, 1970.

Dahl, Robert A. *Who governs?* New Haven, 1961.

–. *Modern politisk analys* (1963), sv. övers. Stockholm, 1968.
–. "Power", *International encyclopedia of the sciences* (1968).
Dahl, Sven. "Storskiftets och enskiftets genomförande i Skåne", *Scandia* 14 (1941).
Elvander, Nils. *Intresseorganisationerna i dagens Sverige* (1966), 2 uppl. Lund, 1969.
Enagrius, C.E. *Samling Af Landtmäteri-Författningar.* 2 uppl. Stockholm, 1826.
von Engeström, J.O.Th. *Skogsstyrelsens underdåniga berättelse angående skogs- och jagtväsendet i Sverige intill år 1870.* Bidrag till Sveriges officiella statistik. Q. Skogsväsendet. 1. Stockholm, 1879.
Ericsson, Birgitta och Petersson, Ann-Marie. "Centralmakt och lokalsamhälle på 1700-talet. Presentation av ett internordiskt forskningsprojekt", *Historisk Tidskrift* 99 (1979).
Ericsson, Birgitta. "Central power and the local right to dispose over the forest common in eighteenth-century Sweden", *Scandinavian Journal of History* 5 (1980).
–. "Centralmakt och lokalsamhälle i Norden", *Tvärsnitt* 2 (1981).
–. "Central power and local community", *Scandinavian Journal of History* 7 (1982).
Evers, Artur. *Den svenska brännvinslagstiftningens historia.* Lund, 1923.
–. *Brännvinsfrågan under frihetstidens sista skede.* Lund, 1931.
Faggot, Jacob. *Svenska Landtbrukets Hinder Ock Hjälp.* Stockholm, 1746.
Forssman, Hilding. "Om skifte och annan jorddelning i by. Historisk översikt", *Svenska lantmäteriet 1628–1928.* 3 vol. Stockholm, 1928. Vol. 2.
Friedrich, Carl J. *En introduktion till den politiska teorin* (1967), sv. övers. Stockholm, 1969.
Heckscher, Eli. *Svenskt arbete och liv* (1941), 7 uppl. Stockholm, 1971.
–. "Ett kapitel ur den svenska jordbesittningens historia", *Ekonomisk Tidskrift* 46 (1944).
–. *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa.* 4 vol. Stockholm 1935–1949. Vol. 2:1.
Helmfrid, Staffan. "The storskifte, enskifte and laga skifte in Sweden – general features", *Geografiska annaler* 43 (1961).
–. *Östergötland "Västanstång". Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese.* Stockholm, 1962.
Herlitz, Lars. *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden.* Lund, 1974.
Hernes, Gudmund. *Makt och avmakt.* Bergen, 1975.
Holmbäck, Åke. *De svenska allmänningarnas historia.* Uppsala, 1920.
Holmgaard, Jens. "Brændevinspolitikken i Danmark 1757–1776", *Skog och brännvin. Studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet.* Oslo, 1984.
Hoppe, Göran. *Enclosure in Sweden: Background and consequences.*

(nr 9/79 i utgivningsserien Kulturgeografiskt seminarium). Stockholm, 1981.
Hunter, Floyd. *Community power structure*. Chapel Hill, 1953.
Ihrfors, C.G. *Om häradsallmänningar enligt svensk rättsutveckling*. Uppsala, 1916.
Ingers. E. m.fl. *Bonden i svensk historia*. 3 vol. Stockholm 1943–1956. Vol. 2.
Johansson, K.H. *Svensk sockensjälvstyrelse 1686–1862. Studier särskilt med hänsyn till Linköpings stift*. Lund, 1937.
Johansson, Ulla. "Hattar och mössor i borgarståndet 1755–1756", *Historisk Tidskrift* 93 (1973).
Jutikkala, Eino. *Bonden i Finland genom tiderna*. Helsingfors, 1963.
Kardell, Lars m.fl. *Svedjebruk förr och nu*. Uppsala, 1980.
Karlsson, Folke. *Mark och människor. Befolkning och försörjningsresurser i västra Småland 1800–1850*. Göteborg, 1976.
Kuylenstierna, C.W.U. *Om rekognitionsskogar och under bruk skatteköpta hemman*. Stockholm, 1916.
Lagerroth, Fredrik. *Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia*. Stockholm, 1915.
–. "Frihetstidens maktägande ständer 1719–1772", 2, *Sveriges riksdag*. 17 vol. Stockholm, 1934. Vol. 6.
Lasswell, Harold och Kaplan, Abraham. *Power and society. A framework for political inquiry*. New Haven, 1950.
Lehtinen, Erkki. "Den lokala centralförvaltningens relationer till lokaladministrationen i Åbo och Björneborgs län omkring 1730–1780", *Från medeltid till välfärdssamhälle*. Publikation från nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Uppsala, 1976.
Lewin, Leif. *Folket och eliterna. En studie i modern demokratisk teori*. Stockholm, 1970.
Lindblad, Sven. "Bonde- och borgarståndens riksdagsbesvär 1760–1772. En opinionsundersökning med särskild hänsyn till ståndsstriden." Opublicerad lic. avh. 1953, Historiska institutionen, Göteborgs universitet.
Ljung, Sven. "Kring tillkomsten av 1742 års byordningsprojekt", *Gottfrid Carlsson 18.12.1952*. Lund, 1952.
Låstbom, A.T. *Swea och Götha Höfdinga-Minne sedan 1720*. Uppsala, 1842.
Länskungörelser, Östergötlands län.
Malmström, Carl Gustaf. *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772*. 6 vol. 2 uppl. Stockholm 1893–1901.
Mattsson, Leif och Stridsberg, Einar. *Skogens roll genom tiderna*. Stockholm, 1980.
–. *Skogens roll i svensk markanvändning – En utvecklingsstudie*. 3 vol. Umeå, 1981. Vol. B.
Mills, C. Wright. *The power elite*. New York, 1956.
Modée, R.G. m.fl., ed. *Utdrag utur alle ifrån den 7 decemb. 1718 ut-*

komne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer. 15 vol. Stockholm 1742–1829.
Molander, Maud. "Centralmaktens påbud och lokalsamhällets reaktioner i samband med nyttjandet av en värmländsk allmänning", *Skog och brännvin. Studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet.* Oslo, 1984.
Nilzén, Göran. "Näringsfrågor och partipolitik 1734", *Historisk Tidskrift* 92 (1972).
Oberschall, A. *Social conflict and social movements.* Englewood Cliffs, 1973.
Olai, Birgitta. *Storskiftet i Ekebyborna. Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötasocken.* Uppsala, 1983.
Olán, Eskil. *Svenska brännvinets historia från Sten Stures dagar till husbehovsbränningens slut.* Stockholm, 1922.
Olsson, Gunnar. *Hattar och mössor. Studier över partiväsendet i Sverige 1751–1762.* Göteborg, 1963.
Olsson, Ragnar. *Bondeståndet under den tidigare frihetstiden. Val, organisation och arbetssätt.* Lund, 1926.
–. *Riksdagsmannavalen till bondeståndet under senare delen av frihetstiden 1740–1772.* Lund, 1948.
Oppdaginga av fattigdomen. Sosial lovgiving i Norden på 1700-talet. Publikation 2 från det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle. Oslo, 1983.
Paloposki, Toivo J. *Suomen talonpoikaissäädyn valtiopäiväedustus vapeudenjalla.* Helsingfors, 1961.
Parry, Geraint. *Politiska eliter* (1969), sv. övers. Stockholm, 1970.
Pettersson, Ronny. *Laga skifte i Hallands län 1827–1876: Förändring mellan regeltvång och handlingsfrihet.* Stockholm, 1983.
Plaenge Jacobson, Sigbrit. *1766-års allmänna fiskestadga. Dess uppkomst och innebörd med hänsyn till Bottenhavsfiskets rättsfrågor.* Uppsala, 1978.
Rask, Henry. "Utgjorde bonderusthållarna allmogens "mest framåtsträvande element"?" *Historisk Tidskrift för Finland* 63 (1978).
Rasmussen, Erik. *Komparativ politik 1* (1968), sv. övers. Stockholm, 1969.
Renvall, Pentti. *Finsk representation i Sveriges riksdag,* sv. övers. Stockholm, 1967.
Ridderstad, Anton. *Östergötland.* 3 vol. Stockholm 1914–1920. Vol. II: 1–2.
Rydin, H.L. *Bidrag till svenska skogslagstiftningens historia.* Uppsala, 1853.
Samzelius, Hugo. *Kongl. Skogs- och jägeristaten.* 2 vol. Stockholm, 1902. Vol. 2.
Sivesand, Kent. *Skifte och befolkning. Skiftenas inverkan på byar och befolkning i Mälarregionen.* Uppsala, 1979.
Skog och brännvin. Studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet. Publikation 3 från det nordiska forskningsprojektet

Centralmakt och lokalsamhälle. Oslo, 1984.
Stadsadministration i Norden på 1700-talet. Publikation 1 från det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle. Oslo, 1982.
Sundberg, Gunnar. *Partipolitik och regionala intressen 1755–1766. Studier kring det bottniska handelstvångets hävande.* Uppsala, 1978.
Sveriges Ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll. Serie 2. Från och med 1719, ed. Sten Landahl m.fl. 31 vol. Stockholm 1875–1971.
Thulin, Gabriel. *Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen.* Stockholm, 1911.
Tilly, Charles. *The Vendée.* London, 1964.
Torstendahl, Rolf. "Minimum demands and optimum norms in Swedish historical research 1920–1960", *Scandinavian Journal of History* 6 (1981).
Utterström, Gustaf. *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet.* 2 vol. Stockholm, 1957. Vol. 1.
Westerhult, Bo. *Kronofogde, häradsskrivare, länsman.* Lund, 1965.
Årstrycket.
Österud, Öyvind. *Agrarian structure and peasant politics in Scandinavia.* Oslo, 1978.

Förteckning över tabeller, diagram, figur och kartor

Tabeller

1. Av landshövdingen och häradsrätterna beviljad svedjebränning per år i Kinda och Ydre härader 106
2. Antalet storskiftesförrättningar i Östergötlands län 1748–72 197
3. Jordnaturernas fördelning i Östergötlands län 1755 samt riksgenomsnittet år 1700. Procent 200
4. Jordnaturernas fördelning i mantal och procent samt skiftesintensiteten på dessa i Östergötlands län. Skiftesintensiteten anger tillståndet vid årsskiftet 1772/73 201
5. Skiftesintensiteten 1772/73 uträknad på häraderna i Östergötlands län 202
6. Storskiftesansökningar gjorda av ståndspersoner resp. bönder i Lysings härad under perioden 1749–72 212
7. Storskiftesansökningar gjorda av ståndspersoner resp. bönder i Lysings härad under perioden 1757–66 213
8. Antalet bondereaktioner, antalet storskiftesförrättningar och det procentuella förhållandet mellan dessa i Östergötlands län 1748–72 254
9. Bondereaktionerna mot storskiftet i Östergötland 1748–72 uppdelade efter innehåll 255
10. Bondereaktionernas undertecknare uppdelade efter jordnaturen på deras gårdar 257
11. Resultatet av bondereaktionerna mot storskiftesförrättningarna i Östergötland 1748–72 259
12. Resultatet av bondereaktionerna mot storskiftet i Östergötland 1748–72 uppdelat efter klagomålens innehåll 265
13. Resultatet av andra lantmätares översyn av genomförda men överklagade storskiften i Östergötland 1748–72 268

Diagram

1. Antalet storskiftesförrättningar i Östergötlands län 1748–72 199

Figur

1. Det politiska beslutsfattandet på central nivå under frihetstiden 37

Kartor

1. Östergötlands län, härader och socknar 204–205
2. Östergötlands län, skiftesintensitet 206–207

Personregister

Personregistret fordrar ett par kommentarer. I registret upptas såväl historiska personer som författare. De senare dock endast, då deras arbeten presenteras eller diskuteras i framställningen. Författarnamnen registreras utan titel och hemortsuppgift.

Titlar och hemortsuppgifter avser – där inget annat anges – det aktuella förhållandet vid tidpunkten för omnämnandet i texten. För östgötar och allmänt kända personer lämnas ingen länsuppgift i registret.

Ahlberg, Anders, bokhållare, Appuna by och socken, Göstrings härad 262f.

Ahlgren, Anders, häradshövding i Finspånga läns, Bråbo, Gullbergs och Bobergs domsaga 190, 246.

Alexandersson, Erland 17.

Barnekow, Christian, friherre, landshövding i Kristianstads län 59.

Bengtsson, Jon, bonde, riksdagsman, Skatelövs sn, Kronobergs län 142, 229.

Bengtsson, Jon, bonde, riksdagsman, Tofteryds sn, Jönköpings län 48f.

Berghman, Carl Henrik, auditör, brukspatron på Huseby bruk, Kronobergs län 78.

Blavier, J., inspektor, Nävstad, Västra Tollstads sn, Lysings härad 260.

Boëthius, Bertil 41.

Brahe, Erik, greve, överstelöjtnant 220.

Brolin, P.E. 292.

Brovallius, Johan, biskop i Åbo, riksdagsman 221.

Carlsson, Ingemar 29.

Chydenius, Anders, präst, riksdagsman, författare 290.

Dahl, Sven 186, 191f.

D'Albedyhll, Christer Henrik, friherre, landshövding i Östergötlands län 1736–1747 49, 51ff, 124, 136, 285.

Danielsson, Johan, bonde, riksdagsman, Tjällmo sn, Finspånga läns härad 142.

Echman, Carl, prost i Linköpings stift, riksdagsman 49, 51.

Ehrenkrona, Erik Gammal, friherre, landshövding i Östergötlands län 1727–1736 50.

Ehrensvärd, Fredrik, tygmästare, senare friherre och generalmajor 220.

Engeström, J. O. Th. von 41.
Ericsson, Birgitta 10, 42.
Evers, Artur 122, 151, 178.
Faggot, Jacob, överdirektör för lantmäteriet 77f, 188, 194, 198, 216f, 225ff, 230, 233f, 244ff, 249, 256, 274, 278, 292.
Fersen, Axel von, d.ä., greve, lantmarskalk 78f.
Funck, Gustaf, direktör för Garpenbergs kopparverk, Kopparbergs län 78.
Fundahn, Sven, prost i Lunds stift, riksdagsman 221, 228f, 230.
Grooth, Carl von, friherre, landshövding i Uppsala län 144.
Gustav III 169f, 181.
Gyllenborg, Gustaf Samuel, greve, landshövding i Nylands och Tavastehus län 218.
Gyllenborg, Jacob Johan, greve, landshövding i Stockholms län 162.
Hagelberg, Jonas von, hovrättsråd 237.
Hansson, Josef, bondeståndets talman under riksdagen 1765–1766, Mossebo sn, Älvsborgs län 76, 118, 158f, 169f, 182.
Heckscher, Eli 41f.
Helmfrid, Staffan 186, 191f, 197, 203, 256.
Hendriksson, Carl, bonde, Broby, Västra Tollstads sn, Lysings härad 148f.
Håkansson, Olof, bondeståndets talman under 8 riksdagar, Lösens sn, Blekinge län 48, 84f, 118, 126, 130, 142, 158, 182, 218, 220, 226f, 230, 236f, 240, 275, 277ff, 296f.
Ingers, E. 18.
Isacsson, Hemming, bonde, riksdagsman, Vårdsbergs sn, Bankekinds härad 248.
Iserhielm, Carl Wilhelm, hovjunkare, Torsätra, Västra Ryds sn, Uppsala län 74ff, 114, 292.
Jennings, John, ryttmästare, bruksägare bl.a. Forsmarks bruk, Stockholms län 78.
Johansson, K. H. 33.
Jutikkala, Eino 17.
Kardell, Lars 58.
Karlsson, Folke 186f, 192, 200, 211ff, 266.
Kiernander, Carl Gustav, postinspektör 262f.
Kiörning, Olof, superintendent i Härnösands stift, riksdagsman 228.
Lagerberg, Karl, friherre, riksråd 144.
Lagerfelt, Gustaf Adolf, friherre, landshövding i Östergötlands län 1748–1769 33, 60ff, 81, 105–111, 115, 139, 144, 153, 180, 190, 225, 234, 245–249, 260, 262, 264, 269, 275, 285.
Lagerroth, Fredrik 296.
Larsson, Jacob, frälsebonde, Vallby, Kimstads sn, Memmings härad 146f.

Larsson, Jonas, bonde, riksdagsman, Sunds sn, Ydre härad 108f.
Larsson, Per, dräng, Broby, Västra Tollstads sn, Lysings härad 148f.
Lehtinen, Erkki 33.
Leijonancker, Gustaf Fredrik, ekipagemästare 218.
Liliestråle, Joakim Willhelm, justitiekansler 171f.
Lindblad, Sven 30ff.
Löfgren, Simon Petter, kommissionslantmätare 268f.
Malmström, Carl Gustaf 18f.
Mattsson, Leif 42.
Mårtensson, Nils, bonde, riksdagsman, Maglehems sn, Kristianstads län 142, 227, 229f, 277.
Nilsson, Botwid, bonde, riksdagsman, Östra Husby sn, Östkinds härad 155.
Nilsson, Nils, bonde, riksdagsman, Högby sn, Göstrings härad 227, 230.
Nilsson, Olof, bonde, riksdagsman, Ulrika sn, Valkebo härad 49f.
Nordman, Johan, prost i Västerås stift, riksdagsman 221.
Oberschall, A. 12.
Olai, Birgitta 187, 192, 194f, 209, 213f.
Olán, Eskil 122.
Olander, F. G., notarie i kammarkollegium 67, 87.
Olsson, Anders, bonde, riksdagsman, S:t Anna sn, Hammarkinds härad 49f.
Olsson, Gunnar 29.
Olsson, Håkan, bonde, riksdagsman, Hällestads sn, Finspånga läns härad 51.
Olsson, Ragnar 17, 30, 32.
Paloposki, Toivo 17.
Persson, Carl, kronorusthållare, Appuna by och socken, Göstrings härad 262ff.
Persson, Jonas, Nävstad, Västra Tollstads sn, Lysings härad 259f.
Persson, Lars, kronorusthållare, Appuna by och socken, Göstrings härad 262ff.
Persson, Nils, bonde, riksdagsman, Glanshammars sn, Närke–Värmlands län 234.
Persson, Per, kronorusthållare, Appuna by och socken, Göstrings härad 262ff.
Pettersson, Ronny 185.
Plaenge Jacobson, Sigbrit 18.
Rappholt, Johan Henrik von, brukspatron, Norra Råda sn, Närke–Värmlands län 78.
Rask, Henry 17.
Reuterholm, Gustaf, friherre, lagman 103, 114, 218, 220.

Ring, Jöns, prost i Lunds stift, riksdagsman 221.
Roxendorff, Carl Gustaf von, överste, senare landshövding i Kalmar län 197 f.
Rydin, H. L. 41, 92f, 96f.
Rålamb, Claes Gustav, friherre, landshövding i Södermanlands län 144.
Schönström, Peter, överstelöjtnant, bruksägare, Bernshammar, Västmanlands län 48.
Seth, Gabriel von, greve, riksråd 144.
Sivesand, Kent 187.
Sparre, Carl Hans, greve, amiral 76.
Spens, Axel, greve, generallöjtnant 137f.
Stridsberg, Einar 42.
Strömfelt, Carl Harald, friherre, landshövding i Östergötlands län 1769–1775 162ff, 171f, 180, 210, 256, 260f, 275, 285.
Stålesson, Olof, kronorusthållare, Appuna by och socken, Göstrings härad 262ff.
Sundberg, Gunnar 18, 292.
Swan, Johan, bonde, riksdagsman, Bringetofta sn, Jönköpings län 142, 227.
Synnerberg, Nils, prost i Skara stift, riksdagsman 221.
Söderhielm, Lorens Peter, bergsråd, bruksägare, Västmanlands län 78.
Tiburtius, Tiburtz, prost i Linköpings stift, riksdagsman, ledamot och senare ordförande i Vetenskapsakademin 76.
Tillæus, Georg, vice kommissionslantmätare 262f.
Tilly, Charles 11f.
Troilius, Samuel, biskop i Västerås, riksdagsman 221.
Trolle, Israel, häradshövding i Lysings, Dals, Aska och Göstrings domsaga 246f, 262.
Träskman, Per, extra ordinarie lantmätare 256.
Uggla, Carl Ulric, brukspatron, Garphytte bleckbruk, Tysslinge sn, Närke–Värmlands län.
Wadman, Fredrik, vice kommissionslantmätare 260f.
Waldius, Johan, häradshövding i Lösings, Östkinds, Björkekinds och Hammarkinds domsaga 247.
Wallberg, Mattias, kommissionslantmätare 269.
Wrangel, Fredrik Otto, friherre, häradshövding i Kinda, Ydre, Vifolka och Valkebo domsaga 64, 246f.
Wulfenstierna, Johan, kammarråd 220.
Österud, Öyvind 17.

Ortregister

Ortregistret har upprättats efter följande principer. Namn på nationer och landsdelar större än län (t.ex. Norrland) redovisas ej. Ortnamn som enbart fungerar som bestämning av en viss persons hemort (t.ex. Jonas Larsson i Ydre härad) upptas normalt inte heller i registret. Samtliga socknar och härader i Östergötland finns upptagna i tab. 5 s. 202 och i anslutning till karta 1 och 2 s. 204–207. Ortregistret innehåller inga hänvisningar till denna tabell och dessa kartor.

Där inget annat anges är byar, socknar, härader m.m. belägna i Östergötland.

Appuna, by och socken, Göstrings härad 262ff.
Aska, härad 66, 123f, 128, 135, 149, 224f, 231.
Bankekind, härad 65, 87, 123, 129.
Björkekind, härad 46, 50f, 66f, 87, 124, 129, 136, 269.
Blekinge län 105, 217, 236ff.
Boberg, härad 34, 123, 128, 135, 231f, 241.
Bollnäs, socken, Gävleborgs län 42.
Broby, by i Västra Tollstads sn, Lysings härad 148.
Bråbo, härad 65, 123, 128, 135, 231f, 239, 249.
Dal, härad 34, 66, 87, 123ff, 128, 149, 224, 231, 240f.
Dalarna 70.
Dalsland 72, 91, 217.
Ekebyborna, socken, Bobergs härad 187, 192f, 195, 213.
Finspånga län, härad 65, 123, 128, 135, 231f.
Gisselö, by i Kuddby sn, Björkekinds härad 268f.
Grensholm, gods i Vånga sn, Finspånga läns härad 137.
Gullberg, härad 34, 123, 128, 135, 201, 231f, 241.
Gusum, mässingsbruk och egendom i Ringarums sn, Hammarkinds härad 33.
Göstring, härad 66, 123f, 128, 135, 149, 224, 227, 231.
Göteborgs och Bohus län 217.
Hageby, by i Rogslösa sn, Dals härad 255.
Hammarkind, härad 49ff, 66f, 87, 124, 129, 136, 203.
Hanekind, härad 65, 87, 123, 129.
Heda, socken, Lysings härad 202.
Hejla, by i Röks sn, Lysings härad 214f, 261.
Hällestads och Vånga bergslag, Finspånga läns härad 49, 51.
Jönköpings län 72, 91, 186, 200, 211.
Kaga, socken, Hanekinds härad 202, 261.
Kalmar län 49, 51.
Karelen 70.
Kinda, härad 45, 49, 51, 65f, 87, 91, 102, 105–110, 112, 115f, 119, 165, 240f, 300.
Kopparbergs län 84, 217, 219.
Kronobergs län 72, 91, 186, 219.

Kuddby, by i Kvillinge sn, Bråbo härad 247.
Kuddby, socken, Björkekinds härad 268.
Kölja, by i Älvestads sn, Bobergs härad 198.
Lagerlunda, landshövding Lagerfelts egendom i Kärna sn, Hanekinds härad 108.
Ledberg, socken, Valkebo härad 260.
Linghem, by i Törnevalla sn, Åkerbo härad 256.
Linköping 64, 137.
Lysing, härad 34, 46, 61, 66, 87, 123ff, 128, 145–153, 203, 211–215, 224, 230ff, 239ff.
Lösing, härad 46, 50f, 87, 124, 129, 136.
Memming, härad 65, 87, 123, 129, 145–153.
Norra Vedbo, härad, Jönköpings län 211f.
Norrköping 139, 147, 163.
Närke och Värmlands län 217.
Nävstad, by i Västra Tollstads sn, Lysings härad 259f.
Ringarum, socken, Hammarkinds härad 33f, 203.
Rogslösa, socken, Dals härad 255.
Rök, socken, Lysings härad 203.
S:t Lars, socken, Hanekinds härad 143.
Savolaks 70.
Skaraborgs län 217, 237.
Skåne 105, 186, 191, 218, 221, 224, 226ff, 242.
Skärkind, härad 65, 87, 123, 129.
Småland 105, 186.
Stockholms län 162, 197.
Stora Kullen, by i Svanshals sn, Lysings härad 269f.
Stora Åby, socken, Lysings härad 203.
Styra, socken, Aska härad 256, 266.
Svanshals, socken, Lysings härad 269.
Södermanland 198.
Södra Lårbo, by i Ledbergs sn, Valkebo härad 260.
Södra Vedbo, härad, Jönköpings län 211f.
Tavastland 70.
Törnevalla, socken, Åkerbo härad 256.
Uppland 186.
Uppsala län 197.
Valdemarsvik, köping i Ringarums sn, Hammarkinds härad 33.
Valkebo, härad 45, 49, 65, 87, 102, 106, 165, 240f.
Vifolka, härad 45, 49, 65, 87, 102, 106, 165, 240f.
Värmland 72, 91, 186.
Västerbränninge, by i Kaga sn, Hanekinds härad 261.
Västergötland 221, 224, 242f.
Västra Tollstad, socken, Lysings härad 259.
Ydre, härad 45, 49, 51, 65f, 87, 91, 102, 105–110, 112, 115f, 119, 165, 240f, 300.
Åkerbo, härad 65, 87, 123, 129, 201.
Åland 237.
Ödeshög, socken, Lysings härad 203.
Öland 217.
Östkind, härad 46, 50f, 66f, 87, 124, 129, 136, 201.
Övre Götala, by i Styra sn, Aska härad, 256, 266.

BONDE OPPOSITION OCH BONDE INFLYTANDE UNDER FRIHETSTIDEN

Det ligger i demokratins innebörd att människor på lokalplanet ska kunna påverka makthavarna. Men vilka möjligheter till detta hade lokala opinioner i 1700-talets Sverige – långt innan demokratins genombrott? Den frågan sysselsätter författaren i denna bok. Det är bönderna i Östergötland som står i centrum. När klagade de? Vilka kanaler använde de? Vilka stödde respektive motarbetade dem?

Boken kartlägger böndernas inställning till centralmaktens politik på tre områden: brännvinsfrågan, skogspolitiken och storskiftesfrågan. Författaren följer bondeklagomålen från byar, socknar och härader upp till centralmaktens högsta organ. Han visar att bönderna på lokalplanet kunde påverka politiken under 1700-talet. Bönderna i andra länder hade rätt att framföra ödmjuka böner om förändringar. I Sverige kunde de också ställa politiska krav och driva dem fram till beslut på högsta nivå.

Kalle Bäck, f. 1949, disputerar vid Stockholms universitet på denna avhandling för filosofie doktorsexamen i historia.

LTs förlag

ISBN 91-36-02263-2